

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОСЛОВСЬКА АЛІНА ВІТАЛІВНА

УДК 94(477.81/.82)"09/15":902(09):[330.34:323:008

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕКОНОМІЧНИЙ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ
РОЗВИТОК ВОЛИНИ В X–XVI СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ)**

07.00.01 – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. В. Пословська

Науковий керівник – Панишко Сергій Дмитрович, кандидат історичних
наук, доцент.

Луцьк – 2018

АНОТАЦІЯ

Пословська А. В. Економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині в X–XVI ст. (за матеріалами археологічних джерел). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2018.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2018.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, розкрито наукову новизну отриманих результатів та їх практичне значення.

У дисертації на основі археологічних джерел проаналізовано економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині X–XVI ст.

Шляхом аналізу наукових публікацій, які стосуються теми, встановлено, що окремі її аспекти висвітлювались у науковому доробку істориків та археологів, проте дослідження економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині X–XVI ст. із використанням археологічних джерел залишається актуальним. З'ясовано, що для вирішення поставлених завдань існує достатня джерельна база. Її основу склали археологічні джерела – матеріали про археологічні дослідження Волині, оформлені у вигляді наукових звітів. Археологічні джерела дають можливість відтворити окремі процеси та події, інформація про які в інших джерелах відсутня або дуже обмежена.

Охарактеризовано еволюційні зміни поселенської структури Волині впродовж X–XVI ст., коли адміністративними центрами послідовно виступали гради, міста та замки. Існування Червенських градів засвідчило формування адміністративно-територіального устрою регіону, який змінив племінний. Їх локалізація на місці городищ у середньому Побужжі є археологічним

підтвердженням ранніх змін у територіальній структурі регіону. Перші укріплення на городищах Погориння також були споруджені задовго до його входу до складу Київської Русі.

Рання поява міст, які були соціально-економічними та адміністративними центрами, ілюструє швидкий розвиток Волині в давньоруський період. Розбудова міст залежала від рівня розвитку сільського господарства в їхній окрузі, що зафіксовано на прикладі Луцька. Процеси містоутворення в лісостеповій зоні регіону активізувалися з кінця X ст., а в поліських регіонах – з другої половини XII ст. Прикладом використання археологічних джерел для історичних реконструкцій поселенської структури є локалізація дитинця давньоруського Володимира. Останній запропоновано локалізувати на території навколо Успенського собору. «Волинські вежі» в Кам'янці, Чорторійську та Угровську підтверджують особливу роль поліських міст у суспільних процесах, господарське та суспільно-політичне освоєння краю.

Показано, що в литовський період адміністративними центрами стали великокнязівські замки. Найбільшими з них були Луцький – як центр землі і повіту – та Володимирський і Кременецький – як повітові осередки. Археологічні дослідження відображають їх зростання, що, опосередковано, свідчить про розвиток підвладних замкам територій. На основі археологічних джерел прослідковано етапи будівництва Луцького та Володимирського замків, сформульовано гіпотези щодо етапів розбудови оборонних споруд цих економічних, суспільно-політичних і культурних центрів.

Із залученням археологічних джерел, які містять відомості, відсутні у писемних джерелах, проаналізовано економічні процеси давньоруського періоду. Відзначено, що у давньоруський час землеробство й скотарство відігравали провідну роль не лише на селі, але й у невеликих містах. Основою давньоруського ремесла була чорна металургія та ковальство. Про високий рівень їх розвитку свідчать знахідки металургійних та ковальських горнів у Пересопниці, Муравиці та Городищі Другому. Унікальним був потужний металургійний центр у районі села Харалуг, де, ймовірно, кувались «мечі

харалужні», згадані в «Слові о полку Ігоревім». На Волині існувала місцева традиція виробництва посуду з білої каолінової глини. Уже у першій половині XI ст. з'явилися двоярусні горни для випалювання кераміки. Про активні процеси внутрішнього обміну свідчать знахідки пряслиць з овруцького каменю пірофіліту.

Еволюція господарства у литовський період проявилась у значних зрушеннях у базових ремісничих галузях. Провідні позиції на Волині продовжувала займати металургія та металообробка. Встановлено, що у чорній металургії у XIV ст. розпочався перехід від сиродутного до передільного способу виробництва заліза. Було започатковано масове застосування бруцатої цегли. Параметри жидичинських сопел свідчать про стандартизацію виробництва. Інтенсивність торгівлі підтверджує велика кількість іноземних монет, зокрема празьких грошів.

Показано, що археологічні джерела містять важливу інформацію про суспільно-політичний розвиток регіону. Суспільний прогрес у кінці I тис. відобразила масова поява нової категорії населених місць – городищ, які слугували економічними та адміністративними центрами навколишніх територій. Процеси розкладу общини ілюструють городища-сховища у селах Арматнів, Бабка, Головне, Затурці, Човниця, основною функцією яких було надання тимчасового захисту для навколишнього населення. Городища «волинського типу» були явищем матеріальної культури регіону, що засвідчили західнослов'янські впливи.

Археологічні джерела підтверджують ранній розвиток державності, яка базувалась на внутрішньому соціально-економічному розвитку Волині. Боярські садиби засвідчили зростання майнової нерівності. Прикладом такої садиби є городище «Вал», розкопане М. М. Кучинком. Проживання там багатого землевласника підтверджує знахідка коштовного скарбу. На основі археологічних джерел виокремлено відмінності у матеріальній культурі тогочасних Волині та Галичини, які відобразилися в існуванні різних архітектурних шкіл та локальних варіантів кераміки.

Ранню появу на Волині ознак нових суспільних відносин засвідчують прояви дружинної культури. Впродовж XIV–XVI ст. князівська верства зберегла провідні позиції у тогочасному соціумі. Археологічним свідченням цього є щільна мережа приватних замків відомих князівських родів, зазвичай мурованих, спочатку як родових гнізд, а пізніше – набутих за службу чи придбаних. Поширення європейських впливів відобразилось у посиленні ролі дрібних землевласників та міщан у суспільстві. Укріплення типу «*motte and bailey*» майже точно копіювали ранні західноєвропейські лицарські замки. Запропоновано типологізацію приватних замків та дворів Волині литовського періоду за критерієм розміру володінь їхніх власників. У містах давньоруська схема планування забудови зазнала впливу європейських зразків. У їх межах був виділений ринковий майдан, від якого розходились головні вулиці.

На основі аналізу археологічних джерел відзначено, що культура Волині впродовж досліджуваного періоду поступово еволюціонувала від класичної давньоруської до європейської. Підтверджена провідна роль візантійського впливу на розвиток місцевої культури давньоруського періоду, що пов'язано із поширенням християнства. Доказом суспільного прогресу та поширення християнських ідей стала зміна поховального обряду кремації на обряд інгумації та поширення поховань у ґрунтових ямах. Однак перехідний період двовір'я тривав досить довго, що простежується у насипанні курганів з ровиками, в яких запалювали вогонь, знахідки амулетів. На основі аналізу археологічних джерел та картографування пам'яток з'ясовано більш інтенсивне поширення християнства у Середньому Подніпров'ї та Західній Волині, у порівнянні з іншими південноруськими землями.

Наслідками великоморавських контактів стало формування волинської ювелірної школи, характерною особливістю якої був набір стилістично однорідних речей, оздоблених зерню. Значною оригінальністю відзначалась волинська архітектура. У давньоруський період вона характеризувалася поширенням ротонд та формуванням на рубежі XII–XIII ст. місцевої школи

зодчества. У литовський період будуються великі муровані замки, як великокнязівські (Луцький), так і приватні (Острозький).

На основі археологічних джерел здійснено реконструкцію окремих елементів повсякдення волинського населення. У цей період з'являються обігрівальні печі, вкриті кахлями. Археологічно зафіксовані зміни у харчуванні волинян у литовський період, що відобразилось у поширенні тушкування та смаження. Наслідком контактів з монголо-татарами була поява на Волині кашинної кераміки, виробів із селадону та ряду інших інновацій. З XIV ст. у культурному житті Волині з'являється все більше елементів західної культури при збереженні давньоруських.

Подальші пошуки археологічних пам'яток, їх дослідження та публікація отриманих результатів сприятимуть нагромадженню нового матеріалу, який дозволить уточнити, доповнити та проілюструвати відомості писемних джерел щодо окремих аспектів економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині впродовж X–XVI ст., виділити регіональні особливості історичного розвитку.

Ключові слова: Волинь, археологічне джерело, економічний розвиток, суспільно-політичне життя, культурні процеси, городище, місто, замок, побут, історичні реконструкції.

SUMMARY

Poslovska A. V. Economic, socio-political and cultural development of Volyn in 10th–16th centuries (based on archaeological sources). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation research is made for the degree of a Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and Archaeology). – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2019.

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2019.

The research consists of an introduction, three chapters, conclusions, list of sources and applications. The introduction substantiates the relevance of the topic,

defines the purpose, tasks, object, subject. There the scientific novelty of the obtained results and their practical significance are revealed.

The dissertation analyzes the economic, socio-political and cultural development of Volyn 10th–16th centuries on the basis of archaeological sources.

By analyzing scientific publications related to the topic it was determined that, some of its aspects were covered in the scientific heritage of historians and archaeologists. However, studies of the economic, socio-political and cultural development of Volyn in 10th–16th centuries using archaeological sources remain relevant. It was found that to solve the assigned tasks there is a sufficient source base. It is based on archaeological sources – materials about the archaeological research of Volyn, prepared in the form of scientific reports. Archaeological sources provide an opportunity to recreate separate processes and events, the information about which in other sources is absent or very limited.

The evolutionary changes of the settlement structure of Volyn during the 10th–16th centuries are described. During this period, the grads (towns), cities and castles successively acted as administrative centres. The existence of the Cherven Grads (towns) showed the formation of the administrative-territorial system of the region, which has changed the tribal. Their localization on the site of ancient hillforts in the middle of Pobuzha is an archaeological confirmation of early changes in the territorial structure of the region. The first fortifications in Pohorynnya hillforts were also built long before it became part of Kievan Rus.

Early appearance of cities that were socio-economic and administrative centres, illustrates the rapid development of Volyn in the ancient Russ period. The development of cities depended on the level of agriculture development in their district, which was recorded on the example of Lutsk. The processes of urban formation in the forest-steppe zone of region have been intensifying since the end of the 10th century, and in the Polesia regions from the second half of the 12th century. The localization of the Detinets of the ancient Russ city Volodymyr is an example of the use of archaeological sources for historical reconstruction of the settlement structure. The above-mentioned fortification was proposed to localize in the area

around the Uspenskiy (Assumption) Cathedral. “Volyn Towers” in Kamenetz, Chortoriysk and Ugrovsk confirm the special role of the Polesia cities in social processes. It also explains the economic and socio-political development of the region.

It is shown that during the Lithuanian period, the state castles became administrative centres. The largest of them was Lutsk as the centre of the land and the powit (district). Volodymyr and Kremenets castles were powit (district) centres. Archaeological research reflects their growth, which indirectly indicates the development of castle’s subordinate territories. On the basis of archaeological sources, the stages of the construction of the Lutsk and Volodymyr castles were observed. The versions of the stages of building the defensive structures of these economic, social, political and cultural centres have been formed.

Economic processes of the ancient Russ period are analyzed on the basis of involved archaeological sources, which contain information that is not available in written sources. It is noted that during the ancient period agriculture and cattle breeding played a leading role not only in the countryside but also in small cities. The basis of the ancient craft was black metallurgy and blacksmithing. The high level of their development is evidenced by the finds of metallurgical and blacksmith forges in Peresopnitsa, Muravitsa and the Horodyskhi Druhomu. The powerful metallurgical headquarters near the village of Kharalug was unique. There probably, “the Kharalug swords”, referred to in “The Tale of Igor's Campaign” (“Slovo o polku Ihorevim”) were forged. In Volyn, there was a local tradition of producing white kaolin clay dishes. The two-tier pottery ovens for the firing of ceramics appeared already in the first half of the 11th century. The active processes of internal exchange are evidenced by the findings of the pryaslos (spindle whorls) of the Ovruch pyrophyllite.

The evolution of the economy in the Lithuanian period manifested itself in significant shifts in the basics of handicrafts. Metallurgy and metalworking continued to occupy leading positions in Volyn. It was established that the transition from the blooming (type of furnace) to the puddling mode of iron production began in the ferrous metallurgy in the 14th century. The massive use of large clay bricks was

initiated. The parameters of Zhidichin nozzles testify to the standardization of production. The intensity of the trade is confirmed by the large number of foreign coins, in particular, Prague groshes (pennies).

It is shown that archaeological sources contain important information about the socio-political development of the region. The social progress at the end of the first millennium reflected the mass appearance of a new category of populated places – ancient settlements, which served as economic and administrative centres of the surrounding territories. The processes of decomposition of the community are illustrated by the concealment-hillforts in the villages Armatniv, Babka, Holovne, Zaturtsi, and Chovnytsya. Their primary function was to provide temporary protection to the surrounding population. The “Volyn type” towns were a phenomenon of the material culture of the region, which witnessed the West Slavic influences.

Archaeological sources confirm the early development of statehood, which was based on the internal social and economic development of Volyn. Boyar manor houses are a vivid indication of the growth of property inequality. An example of such a manor is the ancient settlement Val, excavated by M. M. Kuchinco. The discovery of a valuable treasure confirms the residence of a rich landowner there. On the basis of archaeological sources, the differences in the material cultures of that time Volyn and Galichina were highlighted. They were reflected in the existence of various architectural schools and local versions of ceramics.

The early appearance of signs of new social relations in Volyn is evidenced by presence of the druzhina (a retinue in service of a chieftain) culture. During the 14th – 16th centuries in Volyn, the princely layer retained its leading positions in that time society. The archaeological evidence of the last is that there is a dense network of private, usually masonry, and castles of famous princely families. At first they were family manors, and later they were rendered for service or were bought out. The spread of European influences was shown by the growing role of small landowners and citizens in society. Fortifications like “motte and bailey” were almost exact copies of the early Western European knight castles. A typology of private castles and courtyards, according to the criterion of the size of the property, in Volyn during the

Lithuanian period has been proposed. Ancient Russ urban planning scheme was influenced by European models. Within their boundaries a market square was distinguished, from which the main streets diverged.

Based on the analysis of archaeological sources, it was noted that during the study period the Volyn culture gradually evolved from the classical ancient Russ to European. The leading role of the Byzantine influence on the development of the local culture of the Ancient Russ period, which is associated with the spread of Christianity, was confirmed. The change of the funeral ritual of cremation to the ritual of inhumation and the spread of burying in the soil pits has become the evidence of social progress and the spread of Christian ideas. However, the transition period of dual faith lasted long enough. This is evidenced by the dumping of burial mounds with ditches in which they lit a fire, and the finds of amulets. The change of the funeral ritual of cremation to the ritual of inhumation and the spread of burying in the soil pits has become the evidence of social progress and the spread of Christian ideas. However, the transition period of dual faith lasted long enough. This is evidenced by the dumping of burial mounds with ditches in which they lit a fire, and the finds of amulets.

Volyn Jewellery School was formed under the Great Moravian influence. Its characteristic feature was a set of stylistically homogeneous things decorated with granulation. Volyn architecture is remarkable for its significant originality. In the Ancient Russ period, it's manifested in the spread of rotundas and the formation of the local school of architecture at the turn of the 12th and 13th centuries. Large stone castles, both state (Lutsk) and private (Ostrog), are built in the Lithuanian period.

On the basis of archaeological sources used in the dissertation, an understanding of Volyn everyday life is formed. During this period, heating furnaces covered with tiles have appeared. The food preparing in Volyn in the Lithuanian period has changed, which has been reflected in the spread of stewing and frying.

The appearance of kashin (a white porous ceramic mass) ceramics, celadon pottery and a number of other innovations in Volyn was the result of contacts with the

Mongol-Tatars. From the 14th century, more and more elements of Western culture appear in the cultural life of Volyn, while preserving the ancient Russ culture.

Further searches for archaeological memories, their research and the publication of the results will contribute to the accumulation of new material. This will make it possible to clarify, supplement and illustrate information from written sources on certain aspects of the economic, social, political and cultural development of Volyn during the 10th and 16th centuries. The archaeological sources are the basic in reproducing of certain processes and events, the information about which in other sources is missing or very limited.

Key words: Volyn, archaeological source, economic development, socio-political life, cultural processes, hillfort, city, castle, mode of life, historical reconstruction.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пословська А. В. Проблеми галицько-волинської спільності у XIII ст. у світлі археологічних джерел. *Літопис Волині*. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. Число 13. С. 44–49.
2. Пословська А. В. Процеси містоутворення на Волині в давньоруський час. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. № 7 (284). С. 142–147.
3. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 110–112.

4. Пословська А. В. Розвиток Волині в ординський період (друга половина XIII – початок XIV ст.). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. Budapest, 2015. III (11). Issue 67. P. 31–35.
5. Пословська А. В. Археологічні джерела у дослідженнях мурованих замків Волині. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 109 (6). С. 47–50.
6. Пословська А. В. Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел). *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. Вип. 133 (6). Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. С. 10–13.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Пословська А. В. Волинь в контексті європейської історії XIV–XV ст. (за даними археологічних джерел). *Україна в контексті Європейської історії : матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 19–25.
8. Пословська А. В. Давня історія Волині за даними рукописних джерел. *Молода наука Волині : пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів* (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.): у 3 т. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. Т. 2. С. 79–81.
9. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні історії Волині XIV–XV ст. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» (м. Луцьк, 22–23 травня 2014 р.). Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2014. Вип. X. С. 269–278.
10. Пословська А. В. Археологічні дослідження на Волині у XIX ст. *Науковий діалог «Схід–Захід» : матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю : у 4-х частинах* (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). Дніпропетровськ : Видавництво «Інновація», 2014. Ч. 1. С. 143–145.
11. Пословська А. В. Розвиток сільського господарства на Волині в давньоруський час. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного*

університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.): збірник наукових праць. Житомир : Полісся, 2014. С. 3–5.

12. Пословська А. В. Історія Волині римського часу за археологічними джерелами (аналіз української історіографії). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2015. Вип. 26. С. 258–260.

13. Пословська А. В. Ремесло на Волині в давньоруський час за даними археологічних джерел. *Молода наука Волині : пріоритети та перспективи досліджень*: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.): у 3 т. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. Т. 1. С. 103–105.

14. Пословська А. В. Археологічні джерела про боярські садиби XI–XVI ст. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник. Матеріали XI наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (м. Луцьк, 22 травня 2015 р.). Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2015. Вип. XI. С. 332–340.

15. Пословська А. В. Археологічні джерела у вирішенні дискусійних питань проблеми Червенських градів. *Археологічні зошити з Пересопниці*: збірник статей III наукового археологічного симпозіуму «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 2–3 жовтня 2015 р.). Пересопниця : О. Зень, 2015. С. 80–86.

16. Пословська А. В. Археологічні джерела XVI–XVII ст. з території Західної Волині. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*: збірник наукових праць. Рівне : Дятлик М., 2015. Вип. XIII. Частина 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свєшнікова. С. 181–185.

17. Пословська А. В. Історіографія проблеми просторового розвитку Володимира у Х–ХV ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України* : науковий збірник. Матеріали 54 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.). Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 80–85.
18. Пословська А. В. Городища волинського типу. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р.) : у 3 т. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016. Т. 3. С. 160–162.
19. Пословська А. В. Археологічні дослідження В. Антоновича на Волині. *Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи* : збірник матеріалів п'ятої Всеукраїнської студентської археологічної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 16–18 травня 2016 р.). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2016. С. 25–29.
20. Пословська А. В. Участь Волинської обласної організації УТОПК у фінансуванні реставраційних робіт Костелу єзуїтів (за матеріалами ДАВО). *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Матеріали XII наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 400-річчю кафедрального костелу Святих апостолів Петра і Павла (м. Луцьк, 27 травня 2016 р.). Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2016. Вип. XII. С. 367–372.
21. Пословська А. В. Охорона археологічних пам'яток на Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Волинський музейний вісник* : науковий збірник. Луцьк, 2016. Вип. 8. С. 102–104.
22. Пословська А. В. Археологічні джерела про роль сільського господарства в економіці давньоруських міст Волині. *Археологічні зошити з Пересопниці* :

збірник статей IV наукового археологічного симпозіуму «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 7–8 жовтня 2016 р.). Пересопниця : видавець Олег Зень, 2016. С. 94–98.

23. Пословська А. В. Обмін та торгівля у розвитку економічного комплексу давньоруської Волині. *Хроніки Ладомерії*: науковий збірник. Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» (м. Володимир-Волинський, 27 жовтня 2016 р.). Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2016. Вип. I. С. 44–47.

24. Пословська А. В. Городища-сховища як ознака розкладу общини. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.). Луцьк, 2016. С. 252–254.

25. Пословська А. В. Торгівля у розвитку економічного комплексу Волині литовсько-польського періоду (за даними археологічних джерел). *Наука III тисячоліття : пошуки, проблеми, перспективи розвитку* : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р.) : збірник тез. Бердянськ : БДПУ, 2017. Ч. 1. С. 157–159.

26. Пословська А. В. Класифікація давньоруських городищ. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання» (м. Луцьк, 26 травня 2017 р.). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2017. Вип. XIII. С. 74–78.

27. Пословська А. В. Вплив традицій святкування ювілеїв міст, археологів, визначних подій на історичні та археологічні дослідження Волині. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Луцьк, 25 жовтня 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 316–317.

28. Пословська А. В. Внесок Ю. В. Кухаренка у дослідження ранньосередньовічної історії Волині. *Lubelskie Studia Filologiczne* : prace młodych badaczy. Lublin, 2018. S. 62–69.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Стан наукової розробки теми.....	25
1.2. Джерельна база	51
1.3. Методологічні засади дослідження	67
Висновки до розділу 1	72
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ВОЛИНІ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД ...	75
2.1. Поселенська структура.....	75
2.2. Господарство.....	93
2.3. Суспільно-політичний розвиток.....	111
2.4. Культурне життя	131
Висновки до розділу 2	139
РОЗДІЛ 3. ВОЛИНЬ У XIV–XVI СТ.	141
3.1. Розвиток територіальної структури та адміністративних центрів	141
3.2. Еволюція господарства	156
3.3. Суспільні процеси	166
3.4. Культура та побут.....	180
Висновки до розділу 3	189
ВИСНОВКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200
ДОДАТКИ	250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКЛ – Велике князівство Литовське

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

Волинська філія ДП ОАСУ – Волинська філія державного підприємства «Охоронна археологічна служба України»

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

ДП «Волинські старожитності» – дочірнє підприємство «Волинські старожитності» державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України

РКМ – Рівненський краєзнавчий музей

УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

ВСТУП

Актуальність теми. Важливе місце у сучасній вітчизняній історичній науці відведене регіональним дослідженням. У переважній більшості випадків вони базуються на писемних джерелах, які нерівномірно висвітлюють різні аспекти історичного процесу. Однак поглиблене вивчення ранніх етапів історичного минулого потребує розширення методології, одним із шляхів якої є застосування міждисциплінарного підходу, коли відомості писемних джерел суттєво доповнюються археологічними джерелами. Опубліковані результати археологічних досліджень не завжди залучаються для вивчення історії. Їх використання суттєво розширює джерельну базу історичних досліджень, якісно змінює підходи та методики наукової роботи, забезпечує об'єктивність у проведенні історичних реконструкцій та розумінні низки процесів і явищ, відомості про які у писемних джерелах відсутні або обмежені.

Такий підхід актуалізується й щодо вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині впродовж X–XVI ст. Йдеться про процеси та явища, які зовсім не знайшли відображення у писемних джерелах, або відтворені в них частково, проте є важливими для розуміння історичного минулого регіону. Це стосується, насамперед, розвитку господарства, без розуміння якого важко виявити основні тенденції суспільно-політичного та культурного розвитку Волині. Міждисциплінарний характер дослідження дозволяє ґрунтовно проаналізувати зміни в економічному, суспільно-політичному та культурному житті населення Волині впродовж X–XVI ст. з використанням матеріалів новітніх археологічних досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація написана в межах Регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на 2011–2015 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради 3 березня 2011 р. (протокол № 3/13); Регіональної

програми розвитку культури, мистецтва та охорони культурної спадщини в області на 2016–2020 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради 10 лютого 2016 р. (протокол № 2/28).

Мета дослідження – проаналізувати економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині впродовж X–XVI ст. на основі археологічних джерел, що містять інформацію про процеси та явища, які не знайшли відображення у писемних джерелах або відображені у них фрагментарно.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми та джерельну базу дослідження, визначити його теоретико-методологічні основи;
- охарактеризувати археологічно фіксовані еволюційні зміни поселенської та адміністративної структури Волині в X–XVI ст.;
- висвітлити процеси розвитку господарства регіону на основі відомих археологічних пам'яток;
- використати інформаційний потенціал археологічних джерел для аналізу суспільного життя Волині X–XVI ст.;
- розкрити розвиток культурного життя волинян та простежити міжкультурні впливи на конкретному археологічному матеріалі.

Об'єкт дослідження – волинський соціум X–XVI ст.

Предмет дослідження – економічні, суспільно-політичні та культурні процеси на Волині в X–XVI ст., відображені в археологічних джерелах.

Територіальні межі роботи охоплюють Волинь як історико-географічний регіон, який окреслюється територією басейнів правих приток верхньої Прип'яті та Західного Бугу.

З кінця X ст. Володимирське князівство займало басейни верхніх та середніх течій Західного Бугу та Стиру. У XII ст. до нього була долучена територія Погориння. Впродовж другої половини XII–XIII ст. до складу Волинської землі входила Берестейщина. У XIII ст. була приєднана Болохівська земля, натомість відійшло Холмське князівство. Упродовж XIV

– першої половини XV ст. до території Волині було включене Східне Поділля, а до Польського королівства відійшли Белзьке та Ратенське князівства. У 1565–1566 рр. унаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи у Великому князівстві литовському (далі – ВКЛ) у межах Волинської землі було утворено два воєводства – Волинське та Брацлавське. Внаслідок Люблінської унії 1569 р. територію Волині включено до Речі Посполитої. За сучасним адміністративним поділом Волинь – це Волинська, Рівненська, західні райони Житомирської, північні частини Львівської, Тернопільської, Хмельницької областей, східна частина Люблінського воєводства Республіки Польща.

Хронологічні межі дисертації окреслені періодом X–XVI ст. Нижня хронологічна межа обумовлена часом входження західної частини Волині до складу Київської Русі у результаті походу князя Володимира Святославовича у 981 р. Верхня межа визначається приєднанням Волинського воєводства до Польського королівства внаслідок Люблінської унії 1569 р.

Методологічними засадами дисертації виступають принципи історизму, об’єктивності, всебічності, взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарного підходу до вивчення теми; методи систематизації, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, класифікації, проблемно-хронологічний, порівняльно-типологічний, ретроспективний та метод історичної реконструкції.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступному:

Уперше:

- проаналізовано економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині впродовж X–XVI ст. на основі поглибленого вивчення археологічних джерел;
- узагальнено висновки істориків та археологів щодо історичних процесів, які відбувалися у регіоні у досліджуваний період, зроблені на підставі археологічних джерел;

- охарактеризовано прискорений розвиток металургії та металообробки на Волині впродовж XII–XIV ст.;
- прослідковано перехід функцій адміністративних центрів від давньоруських міст до великокнязівських замків литовського періоду;
- запропоновано нову типологію приватних замків та дворів Волині досліджуваного періоду;
- на підставі аналізу змін у харчуванні та системі опалення будинків у XIV–XV ст. зроблено висновок про покращення побуту жителів регіону;
- показано тяглість впливу європейської культури на Волині впродовж X–XVI ст.

На основі інформативних можливостей археологічних джерел *подальшого наукового розвитку у дисертації* набули питання про:

- місцеві витоки формування державності на Волині у кінці першого тис.;
- використання імпортової зброї та військового спорядження як ознак дружинної культури;
- відмінності у матеріальній культурі населення двох складових частин Галицько-Волинського князівства;
- швидке подолання наслідків монголо-татарської навали у містах Волині упродовж відносно короткого часу;
- поступовість у процесі заміни садибної забудови давньоруських міст Волині на щільну муровану литовського періоду.

У роботі *уточнено* внесок Волинської та Рівненської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПК), а також окремих археологів та істориків у дослідження археологічних пам'яток і введення їх у науковий обіг та здійснення на їх основі історичних реконструкцій.

Практичне значення отриманих результатів. Фактичний матеріал, теоретичні положення й узагальнення дисертації можна застосовувати для викладання нормативних та спеціальних курсів з історії та археології Волині

у закладах вищої освіти, для написання комплексних праць з історії Волині та України, археології, історії української культури, пам'яткознавства, джерелознавства. Результати дослідження можуть бути використані при формуванні музейних експозицій та проведенні науково-просвітницької діяльності. Зроблені у дисертації узагальнення можна застосовувати в екскурсійній, туристичній та краєзнавчій роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися на 23 наукових конференціях, а саме: Всеукраїнській науковій конференції «Україна в контексті Європейської історії» (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.); X ювілейній науковій конференції «Любартівські читання», присвяченій 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22–23 травня 2014 р.); III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю Науковий діалог «Схід–Захід» (м. Кам'янець-Подільський–м. Дніпропетровськ, 7 червня 2014 р.); VII Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.); IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 10–11 грудня 2014 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.); науковій конференції «Любартівські читання», присвяченій 930-й річниці першої писемної згадки про місто Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника в місті Луцьку (м. Луцьк, 22 травня 2015 р.); III науковому археологічному симпозиумі «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 2–3 жовтня 2015 р.); історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова

(м. Рівне – с. Пляшева – м. Дубно, 19–20 жовтня 2015 р.); 54 Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Прибужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України», присвяченій 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.); V Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (до 75 річниці Рівненського державного гуманітарного університету) (м. Рівне, 9–10 грудня 2015 р.); круглому столі «Проблеми і перспективи волинської археології» (м. Луцьк, 21 січня 2016 р.); V Всеукраїнській студентській археологічній конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 16–18 травня 2016 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р.); науковій конференції «Любартівські читання», присвяченій 400-річчю кафедрального костелу Святих апостолів Петра і Павла (м. Луцьк, 27 травня 2016 р.); IV науковому археологічному симпозіумі «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 7–8 жовтня 2016 р.); I Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» (м. Володимир-Волинський, 27 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.); I Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку» (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 25-річчю україністики в Університеті Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, 11 травня 2017 р.); науковій конференції «Любартівські читання» (м. Луцьк, 26 травня 2017 р.); II

Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 25 жовтня 2017 р.).

Результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки впродовж 2013–2018 рр., а також оприлюднювались у рамках фестивалів науки цього університету у 2014–2018 рр.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у двадцяти восьми публікаціях, з яких п'ять уміщено в наукових фахових виданнях, одна – у зарубіжному виданні, двадцять дві – в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Структура дисертації визначена її метою, завданнями та чинними вимогами до підготовки досліджень такого виду. Робота складається з титульного аркуша, анотації, змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації – 270 сторінок, з яких 185 сторінок основного тексту. Список використаних джерел нараховує 503 позиції. У роботі вміщено 15 додатків (графічні реконструкції та плани).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія проблеми залучення археологічних джерел до вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині формується комплексом загальних, регіональних (за окремими пам'ятками чи їх групами) та спеціальних досліджень. Оскільки обрана тема потребує міждисциплінарного підходу, то були використані праці істориків, які застосовували археологічні джерела для історичних реконструкцій, та археологів, які у своїх дослідженнях проводили реконструкцію історичного процесу. Під час аналізу археологічних джерел для проведення історичних досліджень слід враховувати характер уведення цих джерел у науковий обіг.

Використання хронологічно-проблемного підходу дало можливість умовно поділити праці з обраної теми на три періоди, які визначені загальноприйнятою історичною періодизацією: перший охоплює XIX – початок XX ст., другий – 1920–1980-ті рр., третій – 1990-ті рр. – початок XXI ст.

Використання археологічних джерел для вивчення окремих аспектів економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині X–XVI ст. розпочалося з XIX ст. Одним із перших наукових досліджень історії Волині стала праця С. В. Русова [410]. Її автор працював прокурором у Волинській губернії, тому зосередив основну увагу на політичній історії краю, а відомостей про особливості культурного та соціального життя Волині періоду X – середини XIV ст. подав небагато.

З XIX ст. до початку XX ст. чітко виділяються два етапи, розділені межею століть, а саме підготовкою та проведенням XI Археологічного з'їзду в Києві в 1899 р. та публікацією його матеріалів у 1901 р., що робило їх доступними для широкого кола дослідників.

Одними з перших об'єктів наукового зацікавлення археологів на Волині стали визначні історичні особистості. Зокрема, у Луцькому замку велися пошуки могили одного з ініціаторів Берестейської церковної унії єпископа Кирила Терлецького та волинського князя Любарта Гедиміновича, а в с. Вербці – князя Андрія Курбського. Відкриття цих могил мало проілюструвати закономірність входження Волині до складу Російської імперії.

Паралельно археологи цікавилися замками. Їх вивчення розпочалося з другої половини XIX ст. за ініціативою Київської археографічної комісії. У 1845 р. за її завданнями під керівництвом А. Крушинського були проведені одні з перших археологічних розкопок у замках Олики та Клевани.

Важливим сегментом у дослідженні історії Волині ставало вивчення близької до замків категорії археологічних пам'яток – городищ. Їх опрацювання започаткував Д. Я. Самоквасов, який уперше зібрав відомості про городища та кургани Волинської губернії [419]. Ще в 1873 р. під час захисту дисертації Д. Я. Самоквасова до всіх присутніх звернувся В. Б. Антонович, який закликав підкріплювати дані літописних джерел археологічними [418, с. 57]. Тобто ще на початку 1870-х рр. В. Б. Антонович указав на важливість археологічних джерел для проведення історичних реконструкцій. Тому умовно цей час можна вважати початком вивчення досліджуваної теми.

Вдалу спробу зібрати свідчення про городища й кургани Волинської губернії продовжив Л. Баторевич. Результати його напрацювань публікувалися в 1880-х рр. на сторінках «Волинських губернських відомостей» [17]. Це одне з перших досліджень, у якому городища Волинської губернії розглядались як важливе історичне джерело.

Вагоме місце в археологічних дослідженнях на території Волині відводиться розв'язанню проблем існування Червенських градів. Уперше старожитності Червена дослідив у 1820 р. А. Чарноцький (Зоріан Доленга Ходаковський), який ідентифікував городище в с. Чермні з літописним

містом [8, с. 131]. У 1885 р. з'явилася перша праця, у якій зроблено спробу окреслити та охарактеризувати територію, що її займала група міст із центром у Червені [222]. А. В. Лонгінов припустив, що Червенські гради займали територію Берестейської, Холмської, Белзької, Галицької, Перемишльської, Звенигородської, Волинської, Бузької, Дрогичинської, Тереховської земель [222, с. 96–97].

До проблем становлення міст на Волині долучився П. А. Іванов [158]. Дослідник окреслив територіальні межі Володимирського князівства, яке, на його думку, охоплювало всі волинські землі, а також ті, які пізніше увійшли до складу Тереховського та Перемишльського князівств [158, с. 67]. П. А. Іванов локалізував міста, які розміщувалися на території Володимирського князівства [158, с. 67–95]. Він розглянув деякі питання економічного життя в регіоні, зокрема вважав торгівлю основним заняттям міщан [158, с. 307].

На важливість археологічних джерел у процесах пізнання економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону вказав О. М. Андріяшев [4]. Дослідник зауважив, що вивчення історії окремого регіону важливе для розуміння історії держави, та наголосив, що на Волині швидкими темпами проходили процеси децентралізації, де вже в X ст. виділяється Червенська земля, а пізніше Белзька, Холмська та Луцька [4, с. 25]. О. М. Андріяшев указав, що приєднання Володимиром Червенської та Перемишльської земель до Давньоруської держави в 981 р. було першою спробою укріплення кордонів держави з півдня та заходу [4, с. 102]. Дослідник на основі відомих на той час археологічних пам'яток локалізував міста Володимир [4, с. 54–55], Луцьк [4, с. 62], Дорогобуж [4, с. 76], Устилуг [4, с. 57], Волинь, Турійськ, Любомль [4, с. 58], Камінь, Ратне [4, с. 58] та ін.

У наукових розвідках XIX ст. було започатковане вивчення культурного життя Волині. П. М. Батюшков приділяв велику увагу характеристиці переваг процесу християнізації, описав архітектурні пам'ятки Волині [18]. Зокрема, щодо монастиря в с. Зимному дослідник указав, що на

кінець XIX ст. збереглися монастирські муровані церкви з рештками давньої цегляної кладки [18, с. 26]. У роботі згадані архітектурні та археологічні об'єкти давньоруського Жидичинського монастиря [18, с. 30–31], а також монастирів, заснованих у XVI ст. – Корецького, Мелецького, Вербського, Загорівського та ін. [18, с. 73–74].

Особливої уваги заслуговує характеристика П. М. Батюшковим церкви в ур. Стара катедра [18, с. 26], що її розкопали А. В. Прахов (матеріали опублікував О. М. Дверницький) [80] та П. О. Раппопорт [282; 385; 386]. Ці розкопки підтвердили незамінність археологічних джерел у вивченні середньовічної історії Волині, оскільки їхні результати спростували датування цієї пам'ятки П. М. Батюшковим.

Попри певні успіхи в археологічному вивченні Волині впродовж XIX ст., на X Археологічному з'їзді, що проходив у Ризі в 1896 р., була констатована слабка вивченість археологічних пам'яток регіону. Тому з метою підготовки до XI Археологічного з'їзду проводилися археологічні дослідження за спеціальним планом. До цього часу відноситься наукове становлення перших місцевих професійних археологів. Наприклад, в експедиції В. Б. Антоновича працював уродженець тодішнього містечка Ратного, С. С. Гамченко, який пізніше став відомим дослідником слов'янських старожитностей. У 1897 р. була опублікована й розповсюджена серед місцевих краєзнавців програма досліджень краю, що її склав професор В. Б. Антонович.

Для другого етапу першого періоду (1901–1920 рр.) характерним стала публікація та інтерпретація матеріалів археологічних досліджень, що проводилися до XI Археологічного з'їзду. Була опублікована «Археологічна карта Волинської губернії» В. Б. Антоновича [467, с. 1–133]. У її підготовці брало участь багато волинських краєзнавців, сільських священиків, старост волостей, які добре знали місцеві пам'ятки. У праці також використано матеріали розкопок та розвідок, які проводилися на Волині в другій половині XIX ст. Фактично «Археологічна карта Волинської губернії»

В. Б. Антоновича стала підсумком археологічних досліджень регіону в XIX ст. – на початку XX ст.

З 143 рефератів, зачитаних на XI Археологічному з'їзді, 44 стосувалися Волині [491, с. 19]. Враховуючи результати дослідження пам'яток регіону, В. Б. Антонович запропонував загальноруську типологічну схему городищ на основі форми площадки та зв'язку городищ з навколишніми курганами: 1) городища-майдани, 2) циркулярні городища, 3) князівські, 4) литовські, 5) городища XVI–XVII ст. [5, с. 104–107].

Щодо городищ князівського періоду, то вони, згідно з поглядами В. Б. Антоновича, мали не циркулярні чи овальні обриси, а неправильну форму майданчика, оточеного валом, що утворює то опуклі, то ввігнуті ділянки оборони. В. Б. Антонович указав на ще одну особливість городищ князівського періоду: вони були оточені кількома паралельними лініями валів – від 3 до 9 [467, с. 144]. Дослідник також коротко описав Луцький [467, с. 48], Володимирський [467, с. 64] та Острозький замки [467, с. 96].

У «Трудах XI Археологічного з'їзду» була опублікована праця К. М. Мельник «Розкопки в землі лучан, проведені в 1897 і 1898 рр.» [467, с. 479–513]. Поховальний інвентар, здобутий під час розкопок курганів в околицях Луцька, став основою для виділення головних рис поховального обряду племен, які проживали на Волині в кінці I тис. [467, с. 479–513]. Пізніше, на основі відмінностей у поховальному обряді та картографуванні пам'яток, неодноразово робилися спроби окреслити територію проживання конкретних племен, зокрема волинян.

Значну роль у популяризації середньовічної історії Волині через експонування різноманітних археологічних пам'яток відіграв музей барона Ф. Штейнгеля в с. Городку. Причому ця популяризація проходила не лише з допомогою огляду створеної стаціонарної експозиції, а й через проведення наукових екскурсій по Волині. Музейна експедиція активно проводила археологічні дослідження краю. Цьому музею належала колекція археологічних матеріалів, зібраних насамперед на Волині. До речі, сама

садиба Штейнгеля розміщувалася на городищі, яке дало назву селу – Городок. Окремі аспекти історичного розвитку Волині X–XVI ст. висвітлені у звітах. Зокрема, звіт за період діяльності з 25 листопада 1896 р. до 25 листопада 1897 р. був присвячений XI Археологічному з’їзду [315], а звіт за період від 25 листопада 1898 р. до 25 листопада 1904 р. – XIII Археологічному з’їзду [314].

Дослідження оборонних споруд Луцька проводив О. І. Мердер [254]. Результати його досліджень використані для розробки періодизації будівництва Луцького замку.

Для розкриття досліджуваної теми цінними є напрацювання М. С. Грушевського, результатами діяльності якого стала 10-томна «Історія України-Руси». У ній подано докладний опис політичної історії Волині, який в основному ґрунтується на даних писемних джерел. Однак дослідник у своїй роботі враховував також археологічні матеріали, зокрема використовував праці В. Б. Антоновича «Кургани Західної Волині» та К. М. Мельник «Розкопки в землі лучан». Відомі на той час археологічні джерела дослідник залучив для укладення описів міст. М. С. Грушевський одним із перших серед істориків указав на локалізацію середньовічного замку у Володимирі на місці сучасного городища «Вали» [70, с. 376] та описав «волинські вежі», які відніс до категорії нецерковних будівель і продатував XIII ст. [71, с. 432].

Отже, історіографія першого періоду представлена переважно оглядовими працями дослідників, у яких залучались окремі археологічні джерела для дослідження економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині X–XVI ст. Важливу роль відіграли підготовка та проведення XI Археологічного з’їзду в Києві, а також публікація його матеріалів.

У наступному періоді, упродовж 1920–1980-х рр., археологічні джерела продовжують використовувати для реконструкції економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині. Однак на першому етапі цього періоду, 1920–1930 рр., у східній та західній частині регіону цей процес

проходив по-різному. На Східній Волині, передусім, вивчали розвиток матеріальної культури, виробництва, еволюцію суспільства і, меншою мірою, конкретні історичні події та явища. Серед останніх можна вказати на початок археологічних пошуків та розкопок Болохівських міст. Важливі матеріали для розуміння ходу та наслідків монголо-татарської навали були отримані під час розкопок Райковецького городища, залишків міста, знищеного в 1240 р. Підготовлена Ф. М. Мовчанівським звітна публікація щодо цієї пам'ятки, на жаль, залишилась неопублікованою. Для фіксації ходу досліджень Райковецької археологічної експедиції 1930 р. вперше в Україні була використана кінозйомка. Пізніше розкопки Райковецького городища продовжив В. К. Гончаров, який і опублікував здобуті матеріали в 1950 р. [65].

У західній частині Волині впродовж 1920–1930 рр., коли вона входила до складу Другої Речі Посполитої, основну увагу вчені звернули на вивчення культури. У цей час розпочалися розкопки широкою площею городища Сонсядка, яке мало типову давньоруську матеріальну культуру й було залишками міста Сутейська. Для цього періоду характерна різносторонність інтересів тогочасних науковців. Наприклад, Я. Ю. Фіцке звертав увагу як на неолітичні, так і на середньовічні матеріали, зокрема під час досліджень Луцького замку [496]. На Західній Волині продовжили інтенсивне дослідження замків. У цьому напрямі проводилися поточні ремонтні роботи, часто коштом приватних власників, та формувалася суспільна думка задля збереження цих пам'яток.

У цей час Л. М. Маслов визначив особливості архітектурних споруд середньовічного Луцька [252]. Дослідник вказав, що їхній вигляд змінювався залежно від історичних та політичних обставин у регіоні [252, с. 42]. Л. М. Маслов повідомляв, що на момент написання його книги в Луцьку розкопали частину півниць господарського двору та розпочали відкриття фундаментів церкви Іоанна Богослова [252, с. 13].

Використання археологічних джерел для вивчення історичного розвитку регіону було перерване Другою світовою війною. Після її закінчення практично вся територія Волині опинилась у межах УРСР, і тут розпочалось поступове налагодження систематичних наукових досліджень.

Упродовж 1946–1948 рр. Г. Н. Логвин вивчав Зимнівський монастир [218], що відігравав важливу роль в історії Волині. У давньоруський період він був головним монастирем усєї Волинської землі, пізніше став родовим монастирем князів Чорторійських. Підсумком цих досліджень стала кандидатська дисертація дослідника.

Від середини 1950-х рр. розпочалося активніше використання археологічних джерел для вивчення історії Волині. Основна увага приділялась історичним реконструкціям городищ і міст регіону.

У цей період викристалізувалася проблема Червенських градів. Оскільки писемні свідчення про них були дуже обмежені, цю лакуну мали заповнити археологічні джерела. У 1940-х рр. роботи в Червені проводив археолог Л. Є. Чикаленко. У післявоєнний період С. Вартоловська активно досліджувала Сутійськ. У 1958 р. опубліковані результати його вивчення [503]. На основі археологічних джерел дослідниця зробила висновок, що це не польське, а руське місто.

На сучасну оцінку ролі Червенських градів в історії Русі, зокрема, Волині, вплинули праці Я. Д. Ісаєвича. Йому належать історичні реконструкції, в яких детально розглянута територія пограниччя Русі зі слов'янами Центральної Європи [162]. За Я. Д. Ісаєвичем, у 981 р. розпочався процес інтеграції місцевої племінної знаті з управлінським прошарком всіх інших частин Київської Русі. Приєднання Червенських градів до Давньоруської держави стало вирішальним фактором у соціально-економічному та культурному розвитку цієї території [162, с. 83].

Суттєвим дослідженням окресленого періоду були дослідження Г. Ф. Корзухіної. Вивчаючи художні ремесла на основі археологічних джерел, вона ствердила, що волинська ювелірна школа зародилася під

впливом традицій Польщі та Чехії [181, с. 73]. Ця важлива обставина доповнює й суттєво конкретизує наші знання про культурний взаємообмін.

До наукових розвідок цього періоду належать роботи, в яких розглянуто питання розвитку господарства. У 1948 р. вийшла друком праця Б. О. Робакова [411]. На основі археологічних свідчень дослідник ствердив, що ремесло Київської Русі X–XI ст. та руських князівств у XII–XIII ст. розвивалося синхронно в порівнянні з країнами Західної Європи [411, с. 780]. Причому ремісниче виробництво на Волині еволюціонувало в загальноруських традиціях. Робота Б. О. Робакова писалась у той період, коли археологічно були досліджені тільки окремі пам'ятки давньоруського ремесла Волині. Для вивчення історії ювелірного ремесла XI–XIII ст. Б. О. Робаков використав лише окремі скарби з Волині (Кам'яний Брід, Борщівка) [411, с. 238]. Щодо унікальних об'єктів з території регіону, то дослідник згадав поховання поблизу Пересопниці, яке розкопала К. М. Мельник, а пізніше проаналізувала Г. Ф. Корзухіна [411, с. 214]. Б. О. Робаков у своїй роботі звертає увагу на праці О. М. Цинкаловського.

Проте, очевидно, новаторським висновком історичного плану щодо Волині, зробленим на рубежі 40–50-х років XX ст., була теза про місцеві витоки формування державності, що її висунув А. М. Насонов [308, с. 130]. Такий висновок дослідник зробив на основі аналізу писемних джерел та картографування давньоруських міст Волині, тобто з мінімальним залученням археологічних джерел.

До середньовічних пам'яток Волині проявляли інтерес учені з Ленінграда та Москви. Один з них – Ю. В. Кухаренко – досліджував пам'ятки різних епох Волині та Полісся [213]. Його підхід до вивчення археологічних об'єктів визначався, у значній мірі, географічним чинником, зокрема, він указав на унікальність Полісся.

Інший дослідник, П. О. Раппопорт, у 1960–1963 рр. обстежив близько 30 давньоруських городищ регіону. Підсумком його робіт на території всієї Південно-Західної Русі стала публікація, присвячена оборонному зодчеству

[381]. Напрацювання П. О. Раппопорта виділяються серед наукових робіт, що висвітлюють питання хронологічної та суспільної інтерпретації давньоруських городищ усєї Русі. Дослідник розглянув укріплення залежно і від форми, і від рельєфу місцевості. Під час розробки П. О. Раппопортом нової класифікації городищ активно залучалися дані про пам'ятки Волині.

Враховуючи розташування на місцевості, дослідник виділив городища острівного та мисового типів [381, с. 31]. П. О. Раппопорт також виокремив групу городищ «волинського типу», одній із ділянок оборони яких штучно надана прямолінійна форма [381, с. 51]. Такі укріплення дослідник пов'язував із військовим будівництвом поморських і полабських слов'ян [381, с. 198]. Саме П. О. Раппопорт виділив так звані «волинські вежі». На думку вченого, їх поява в Бересті, Кам'янці, Чорторийську свідчить про формування місцевих особливостей оборонного зодчества регіону. Будівництво веж у другій половині XIII ст. в північній та західній частині Волині дослідник пов'язав зі змінами в цей період у військовій техніці, у тактиці штурму та оборони міст [382, с. 222]. П. О. Раппопорт зазначив, що на розвиток оборонної архітектури впливали політичні тенденції, характерні для Волинського князівства [381, с. 220]. Дослідник звернув увагу на оборонні споруди XIV ст., наприклад, будівництво цегляних укріплень Луцького замку відніс до початку чи середини XIV ст. [381, с. 67]. Висновки П. О. Раппопорта дали змогу уточнити низку аспектів не тільки в еволюції оборонного будівництва, а й економічного, суспільного та політичного розвитку краю в давньоруський період.

Важливими в археологічних дослідженнях середньовічної Волині були розкопки експедицією М. К. Каргера залишків міста в с. Городищі поблизу Шепетівки, знищеного монголо-татарами в 1241 р. Цінність цих робіт підсилювала особистість керівника, який тільки-но видав фундаментальну працю «Древний Киев» [170]. М. К. Каргер після розкопок монументальних пам'яток Володимира-Волинського вказав на своєрідність місцевої архітектури, виділяючи волинську середньовічну архітектурну школу [170].

Основні тенденції цього періоду зберігаються в узагальнювальних розвідках 1970–1980-х рр., у яких економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині із залученням археологічних джерел висвітлюється в контексті загальної історії України. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. з’являються енциклопедичні видання з історії міст і сіл України. У 1968 р. був надрукований том з історії населених пунктів Львівської області, у 1970 р. – Волинської, у 1971 р. – Хмельницької, у 1973 р. – Рівненської та Тернопільської областей. Оскільки основний досліджуваний нами ареал розміщується на території Волинської та Рівненської областей, детальніше зупинимося на матеріалах томів, присвячених цим двом областям.

В «Історії міст і сіл Української РСР. Волинська область» подано тогочасні відомості з історії населених пунктів від часу їхнього заснування до 1970-х рр. Проте більша частина тексту стосується радянського періоду. Все ж у праці висвітлюються деякі аспекти обраної нами проблематики. Зокрема зазначено, що в межах області виявлено близько 60 археологічних пам’яток давньоруського часу, серед яких городища, селища та курганні могильники [163, с. 11]. В описах населених пунктів інколи використовували відомі на той час археологічні джерела. Водночас робота містить чимало системних помилок. Наприклад, майже в кожному описі населеного пункту, який існував на початку XIII ст., відзначається, що в 1241 р. його захопили монголо-татари й зруйнували. Очевидно, це твердження стало наслідком редакторської правки.

В «Історії міст і сіл Української РСР. Рівненська область» зазначено, що територія Рівненської області увійшла до складу Київської Русі в X ст., що сприяло економічному та культурному розвитку регіону. Про формування майнової нерівності в краї свідчать знахідки скарбів поблизу Бегеня, Городка, Торговиці [164, с. 12]. Авторський колектив використовує деякі археологічні джерела. Наприклад, для характеристики м. Рівного – «Археологічну карту Волинської губернії» В. Б. Антоновича. Зауважено, що

в Басовому Куті та околиці Нового Двору збереглися залишки давньоруського городища, поселення та курганний могильник [164, с. 73]. У фондах Державного архіву Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.) зберігаються археологічні нариси, які уклала обласна редколегія тому «Історія міст і сіл УРСР. Рівненська область» [105].

У 1971–1975 рр. вийшла друком «Археологія Української РСР» у трьох томах. Третій том присвячений ранньослов'янському та давньоруському періодам. На початку опису давньоруських міст згадується про 70 міст на Волині за Баварським географом [10, с. 179], однак їх характеристика відсутня. Серед волинських городищ згадується укріплення у с. Перемилі [10, с. 266]. Зазначено також, що на Волині існувала своя архітектурна школа [10, с. 406]. У роботі вказується, що кам'яне будівництво в регіоні продовжувалося й після монголо-татарської навали, це підтверджує будівельна діяльність Володимира Васильковича [10, с. 412].

На основі цього видання впродовж 1985–1986 рр. вийшла друком тритомна російськомовна «Археологія УССР». Ранньослов'янському та давньоруському періодам присвячений також третій том, відповідальним редактором якого був В. Д. Баран [9]. У вступі до нього згадується про м. Луцьк на Стиру [9, с. 250], однак серед давньоруських міст його характеристика відсутня. У цій праці згадані роботи А. В. Прахова щодо дослідження пам'яток архітектури Володимира-Волинського [9, с. 351]. Зазначено, що архітектура Волині XII ст. була близькою до київської та чернігівської [9, с. 367]. Вказується на продовження кам'яного будівництва на Волині після татарського вторгнення [9, с. 371–372]. Враховано дані про деякі відомі на той час городища, селища, могильники давньоруського періоду.

Серед загальноісторичних праць слід виділити восьмитомну «Історію Української РСР», яка виходила, починаючи з 1977 р. Середньовічному періоду присвячено дві книги першого тому. Його підготовці передувала дослідницька робота Інституту археології АН УРСР та видання «Нарисів

стародавньої історії Української РСР», «Археології Української РСР» у трьох томах. Першу книгу першого тому «Історії Української РСР» підготував авторський колектив Інституту археології АН УРСР. У роботі використано численні археологічні джерела з території України, однак з Волині – у невеликій кількості. Згадуються міста Володимир, Холм, Белз, Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж, Перемишль. Наприклад, зазначено, що Володимир, заснований на р. Лузі, археологічно майже не досліджений. Також указується на напади ординських військ на Володимир і Галич. Археологічним підтвердженням цьому є виявлені потужні шари згарищ, сотні людських кістяків, знайдених під фортечними стінами, спаленими будинками, на вулицях міст [165, с. 382].

Проблемою історико-культурного порубіжжя Русі та Польщі давньоруського періоду займався М. М. Кучинко. Його напрацювання лягли в основу кандидатської дисертації, захищеної в 1972 р. Використання широкого кола археологічних джерел дало змогу М. М. Кучинку зробити новий висновок про змішаний русько-польський характер матеріальної культури й населення в порубіжжі. Таке узагальнення інформації про старожитності регіону згодом стало основою його монографії [195].

У цей час з'являються цікаві дослідження з історії окремих волинських міст, що відіграли в середньовічній історії Волині особливу роль. Одним із них був Острог. Поглиблене вивчення його ранньої історії важливе для розуміння генеалогії князівського роду Острозьких. Зокрема, у 1972 р. опубліковані результати досліджень оборонних споруд на Замковій горі в Острозі, які проводила О. М. Годованюк у 1969 р. [64]. Порівняння Острозького городища з іншими давньоруськими укріпленнями сприймалося як доказ єдності традицій матеріальної культури всієї території Русі. Острозьке городище О. М. Годованюк віднесла до тих невеликих давньоруських фортець, що мали другорядне військове значення [64, с. 322].

Починаючи від середини 1980-х рр. низка явищ матеріальної культури, які раніше фіксувалися як прояви місцевої волинської специфіки, почали

розглядати як ознаки глибокого коріння українства. Відзначення в 1985 р. 900-річчя Луцька послугувало приводом до написання монографії О. Г. Михайлюка та І. В. Кічія «Історія Луцька», яка вийшла друком у 1991 р. [259]. Окремий розділ був присвячений середньовічному періоду. Що стосується використання археологічних джерел, то авторський колектив указав, що Луцьк на той момент був одним із найменш археологічно вивчених міст, тому наголошено на необхідності подальших досліджень. Посилаючись на П. П. Толочка, дослідники зазначили, що тут простежується культурний шар VII–VIII ст. [259, с. 6]. Автори також згадали про факт приєднання Волині, зокрема Луцька, до давньоруської держави наприкінці X ст. [259, с. 7].

Проблеми формування території Галицько-Волинської Русі в поєднанні з процесами містоутворення розглянув М. Ф. Котляр [184]. Дослідник використав археологічні джерела, передусім для локалізації літописних міст, а також звернув увагу на проблеми галицько-волинської єдності. Він подає описи результатів археологічних досліджень окремих пунктів. М. Ф. Котляр зауважує, що формування Галицько-Волинської Русі розпочалося з території Червенської, Белзької й Перемишльської земель. Із двох складових частин Галицько-Волинської Русі Волинь сформувалася в XI ст., у той час як Галицька земля – у XII ст. Цю хронологічну різницю підтверджує кількість міст. Зокрема, М. Ф. Котляр на території Волині в X–XI ст. нарахував 16 міст, на території Галичини – лише 4 [184, с. 41].

У цей період постала проблема виділення критеріїв міст, адже не всі згадані літописні пункти були ними. Це завдання розв'язав А. В. Куза, який визначив основні археологічно фіксовані критерії виокремлення давньоруських міст серед поселень, а також виділив тип малих міст [188]. За дослідником, активні процеси містоутворення свідчать про високий рівень розвитку давньоруських земель напередодні вторгнення орд Батия [188, с. 167]. В історії розвитку давньоруських міст до середини XIII ст. А. В. Куза на основі аналізу археологічних джерел виділяв три періоди: перший – протоміський (до початку XI ст.), другий – ранньоміський (до середини

XII ст.), третій характеризується активними процесами містоутворення (від середини XII ст.) [188, с. 44–45].

Якісно новим досягненням у розробці методики історичних реконструкцій на основі археологічних джерел була праця П. П. Толочка «Давньоруське феодальне місто». Зібрана тут інформація має важливе значення для реконструкції процесів містоутворення на Волині. Серед небагатьох археологічно вивчених слов'янських «градів» дослідник називає Зимнівське городище, описуючи його характерні ознаки [462, с. 22]. Основним досягненням цього дослідження стало виділення трьох шляхів становлення давньоруських міст: торгово-ремісничого [462, с. 50–59], общинно-феодального [462, с. 59–70] та феодального, або державного [462, с. 70–76]. На Волині більшість міст виникла на основі общинно-феодального шляху (Луцьк, Дрогобуж, Пересопниця). Значно менше міст було засновано князівською владою (Володимир, Холм), тобто розвивалося державним шляхом.

В означений період розпочалися більш-менш систематичні розкопки волинських замків, що стало поштовхом для вивчення литовського періоду історії Волині. Археологічні розкопки на території Луцького замку проводила М. В. Малевська, яка відкрила там руїни церкви Іоанна Богослова XII ст. Відкриття та дослідження головного собору давньоруського Луцького князівства, а в литовський період і всієї Волині, було значущою подією. Результати цих досліджень викладені в публікаціях М. В. Малевської [241; 242; 245]. Луцький замок був також об'єктом досліджень М. М. Кучинка. На основі вивчення характеру кладки нижньої частини стін замку та стратиграфії культурного шару дослідник висловив нову думку про спорудження мурованого замку ще в XI ст., а будівництво цегляного відніс до кінця XIII–XIV ст. [196, с. 146].

Значна увага приділялася й вивченню замку у Володимирі-Волинському. Ахітектурно-археологічні дослідження там проводила М. В. Малевська. Головною метою її розкопок на городищі у Володимирі

були пошуки залишків церкви Іоакима та Анни, які так і не були знайдені. Натомість частково вивчені руїни мурованого замку Казимира Великого другої половини XIV ст. У процесі досліджень з'ясували, що мурований замок повторював контури сучасних валів [249, с. 327–328].

Аналіз поховального обряду південноруських земель IX–XIII ст. представлений у праці О. П. Моці [267]. Це цілісне дослідження південноруських поховальних комплексів, частину з яких становили пам'ятки літописних волинян. Дослідник констатував, що елементи поховального обряду волинян нечисленні, якщо порівняти їх з обрядом археологічних культур бронзового чи ранньозалізного віку [267, с. 53]. Узагальнення інформації про поховальний обряд на території Західної Волині кінця I тис. у комплексі з писемними повідомленнями про Червенські гради, на думку О. П. Моці, підтвердили думку А. М. Насонова про місцеві витоки формування державності [308]. Такий ранній розвиток суспільних відносин, як у Києві, спричинив пошуки ідеологічної основи нових суспільних змін і сприяв поширенню християнства [267, с. 99].

У цей період, окрім радянських дослідників, до вивчення історичного розвитку Волині долучилися вчені в еміграції. Значну роботу щодо вивчення пам'яток у Володимирі-Волинському, Зимному, Устилузі, Головному та інших населених пунктах іще у 1920–30-х рр. провів О. М. Цинкаловський, однак результати цих польових робіт були опубліковані лише в 1961 р. [494], а згодом узагальнені у двотомному краєзнавчому словнику, який вийшов друком уже після смерті дослідника в 1984 р. та 1986 р. у Вінніпезі [477; 478].

Характеризуючи населені пункти Волині та Полісся, О. М. Цинкаловський комплексно подав відомості писемних та археологічних джерел. Посилаючись на арабського географа аль Масуді, згадав плем'я «Балінана», за «Баварським географом» указав, що на землі бужан було 231 місто, а на землі волинян – 70 [477, с. 37]. О. М. Цинкаловський уклав карту Червенських gradів [477, с. 25]. Особливу

увагу автор звертав на переломні, на його думку, події історії Волині, а саме монголо-татарську навалу 1241 р., 1260 р. та ін., перехід Волині та Полісся під литовське, а пізніше – польське управління [488, с. 20]. Описуючи городище «Вали» у Володимирі-Волинському, він подав цікаву інформацію про те, що у 80-х роках XIX ст. його укріплення досипали в'язні тюрми, яка розміщувалась на території городища [476, с. 199].

У 1961 р. надрукована робота Я. І. Пастернака, фактично перше комплексне зібрання з археології України [343]. Дослідник констатував, що найбільше археологічними дослідженнями користується історія [343, с. 11]. Я. І. Пастернак розглянув історію археологічних досліджень Волині та Полісся, вказавши на малодослідженість їхніх північно-західних частин [343, с. 25–26].

Отже, другий період характеризується активним проведенням археологічних досліджень на Волині та публікацією їхніх результатів. Археологічні джерела почали активніше використовуватися для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині.

Третій період використання археологічних джерел для історичних реконструкцій розпочався після проголошення незалежності України і триває до сьогодні. Видання останніх десятиліть умовно можна поділити на групи: 1) узагальнюючі праці з історії та археології України чи Волині; 2) дослідження окремих пам'яток (міст, городищ); 3) спеціальні праці, присвячені історичним реконструкціям на основі археологічних джерел з Волині.

Вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст. на основі археологічних джерел спирається на узагальнюючі дослідження. Одна з них – тритомна праця «Давня історія України». Це перша узагальнювальна робота з історії України в політичному, соціально-економічному, культурному аспектах, що її написали археологи. Окремі питання досліджуваної проблеми відбиті у третьому томі «Слов'яно-руська доба», який вийшов у 2000 р. [77]. Робота написана на основі археологічних джерел, писемні залучалися як додаткові.

Суттєвим досягненням вітчизняної історіографії періоду незалежності України стала наукова праця «Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби», де зібрано й систематизовано археологічні, етнографічні та писемні джерела культури регіону X–XIV ст. [210]. У 2009 р. вийшла розвідка М. М. Кучинка «Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X–XIV століттях» [198]. На основі поєднання археологічних та писемних джерел у ній схарактеризовано економічний, суспільний та культурний розвиток регіону.

Наступного року була опублікована книга «Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині» С. В. Терського [439]. У ній висвітлено історію археологічного дослідження краю, узагальнено науковий і творчий внесок дослідників у розвиток археологічної науки України.

Потужні аналітичні розробки належать Р. Д. Михайловій. У монографії «Художня культура Галицько-Волинської Русі» [258] мистецька культура розглядається як цілісна система, що формувалася на основі різних соціальних та етнокультурних чинників. Р. Д. Михайлова досліджувала зв'язки та контакти населення Галичини й Волині із зарубіжними країнами, що позначилося на культурно-мистецьких процесах регіону.

У 2012 р. вийшов друком навчальний посібник «Історія культури Волині давнього та середньовічного часу» [209]. Ця наукова розвідка спрямована на подання в науково-популярній формі відомостей про розвиток матеріальної та духовної культури населення Волині впродовж тисячоліть. На основі пам'яток археології розглядаються питання духовного та матеріального життя волинян епохи середньовіччя.

У цей час триває вивчення проблеми функціонування волинських городищ. Результатом дослідження особливостей планування цих давньоруських укріплень у межах всієї Русі стала типологія А. В. Кузи, у процесі розробки якої враховувались і особливості волинських пам'яток. На думку дослідника, перший тип городищ складають укріплення з плануванням оборонних споруд, які підпорядковуються рельєфу місцевості. До другого

типу А. В. Куза відніс городища, у яких лише частково використано захисні властивості рельєфу місцевості під час планування оборонних укріплень. Третій тип об'єднав городища правильної форми, яка не залежить від рельєфу місцевості. До четвертого типу дослідник відніс городища зі складним планом оборонних споруд, а п'ятий тип складають городища з невизначеною плановою структурою оборонних споруд [187, с. 29–30].

Археологічною класифікацією городищ України та сусідніх територій Молдови й Польщі займався також М. П. Кучера [193, с. 13]. Дослідник зазначав, що їхній зовнішній вигляд, з одного боку, залежить від топографічних умов місцевості, а з іншого – від свідомої діяльності людини. М. П. Кучера вказав на два чинники: об'єктивний та суб'єктивний, які необхідно враховувати при створенні класифікацій городищ. За топографічним місцерозташуванням дослідник поділив городища на такі типи: розташовані на останці (пагорбі), мисові, розташовані на краю природної перешкоди, на гряді, на підвищенні, на рівній місцевості [193, с. 13]. Дослідник виділив городища, характерні саме для волинського регіону [193, с. 40–45]. М. П. Кучера ототожнив їх з найдавнішими укріпленими пам'ятками волинян. На його думку, вони належали сильному територіальному об'єднанню, назва якого згодом поширилася на сусідні землі [193, с. 142].

Спираючись на класифікацію П. О. Раппопорта, городища Волині з погляду топографії поділив М. М. Кучинко. Дослідник виділив чотири типи: 1) острівні; 2) мисові; 3) круглі; 4) городища «волинського типу» [198, с. 71–75]. М. М. Кучинко визначає IX–X ст. як період виникнення городищ у басейнах Західного Бугу, Горині та Стиру. Активізацію спорудження фортець М. М. Кучинко пояснює прикордонним становищем цих земель Русі [198, с. 71–72].

У 1990-х рр. з'являються роботи, у яких розглянуто окремі пам'ятки Волині. Темою наукових зацікавлень М. М. Кучинка було дослідження городища «Вал» поблизу с. Городища [194]. Отримані впродовж одинадцяти

польових сезонів матеріали дали змогу досліднику припустити, що городище є залишком замку, у якому мешкав сам землевласник або його намісник, слуги. М. М. Кучинко також указав, що це городище було засноване на незаселеному місці, йому не передувало раннє слов'янське поселення [194, с. 199–200].

Результати розвідкових робіт 1991–1993 рр., які проводив Ю. М. Мазурик на городищах пізньосередньовічного періоду, були опубліковані в його статті [232]. Дослідник зробив висновок, що для них був характерний насипний земляний майданчик на схилі берега річки або на останці, що, на відміну від попереднього періоду, давало змогу вільно вибирати місце для оборонних споруд. Городища зазвичай мали форму прямокутника з валами по периметру, в окремих випадках із виступами валу на кутах, у місцях розміщення веж. Причиною появи таких укріплень був початок застосування вогнепальної зброї [232, с. 57].

У 1997 р. опублікована стаття С. Д. Панишка «До проблеми локалізації давньоруського Угровська». В її основу були покладені результати обстежень городища на правому березі Західного Бугу біля с. Новоугрузького Любомльського р-ну Волинської обл. [322]. Виявлення та попереднє вивчення цієї пам'ятки поклало початок вивченню історії Угровського князівства Данила Галицького на основі аналізу археологічних джерел. Важливим етапом археологічного вивчення Угровська стало часткове розкриття залишків давньоруської мурованої вежі Ю. М. Мазуриком та О. Д. Остапюком. Цей унікальний об'єкт привернув до пам'ятки увагу багатьох істориків, які вивчають епоху князя Данила Галицького.

З початком нового тисячоліття активізувалося використання археологічних джерел у вивченні історичного розвитку східної частини регіону. У 2008 р. опублікована праця Б. А. Звіздецького «Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян» [141]. Залучені тут археологічні

джерела дали змогу глибше зрозуміти причини відставання древлян від сусідніх племен у суспільно-політичному розвитку наприкінці I тис.

У цьому ж році опублікована колективна праця «Літописний Возв'язгель: дослідження 1988–2008 рр.» [217]. Отримані у ході тривалих досліджень археологічні джерела вперше дозволили простежити ранні етапи становлення цього давньоруського міста, а також зрозуміти причини, хід та наслідки болохівського сепаратизму щодо влади Данила Галицького в середині XIII ст.

Результати багаторічних досліджень городища Листвин дозволили скласти цілісну картину функціонування цього не згаданого в літописі міста [479]. На основі археологічних джерел стверджено, що воно виникло в X ст., проіснувало до кінця XI ст. й було мирно залишене населенням [479, с. 97]. Виявлені тут матеріали важливі не тільки для вивчення міста, а й для дослідження культури населення Південно-Західної Русі загалом [479, с. 86]. Інтерпретація здобутої в Листвині джерельної бази ще не закінчена, однак Р. М. Чайка зробив ряд цікавих спостережень, зокрема про те, що на городищі не знайдено жодного предмету християнського культу. Важливими для встановлення міжнародних зв'язків волинського регіону є також знахідки в Листвині скандинавських старожитностей.

Триває історична інтерпретація археологічних джерел, отриманих під час розкопок середньовічних міст – Володимира, Луцька, Дорогобужа. У 2004 р. опублікована «Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії)» [211]. На основі широкої джерельної бази, зокрема й археологічних джерел, комплексно досліджено історико-соціальну топографію міста. У 2006 р. вийшла друком книга М. М. Кучинка, у якій дослідник на основі археологічних та писемних джерел розглядає проблеми виникнення м. Володимира-Волинського та його розвиток у середньовічний період [199].

У цьому ж році побачила світ монографія С. В. Терського, у якій узагальнено результати попередніх археологічних досліджень у Володимирі-

Волинському [441]. На основі зіставлення археологічних та писемних джерел дослідник виділив та проаналізував етапи розвитку середньовічного Володимира, його духовну та матеріальну культуру. Вивчення давнього центру Західного Побужжя показує складний шлях міста від поселенської агломерації до значного адміністративного центру Східної Європи.

Новий погляд на локалізацію дитинця давньоруського Володимира задекларовано в статті С. Д. Панишка [332]. Дослідник зазначив, що сучасний стан вивчення внутрішнього простору городища «Вали» за характером об'єктів та знахідок не вказує на особливий статус цієї території в XI–XIII ст., а ілюструє її ординарність у той період. Натомість матеріали XIV–XVI ст. на городищі більш репрезентативні, що пов'язано з розміщенням тут двох замків: мурованого Казимира Великого та пізнішого дерев'яно-земляного старостинського [332, с. 116]. Їхній вигляд реконструюється за даними і писемних, й археологічних джерел. На основі цих досліджень зроблено висновок про те, що дитинець давньоруського Володимира розміщувався не на території сучасного городища «Вали», а на території навколо Успенського собору [332].

Відомості про фортифікації та поселенську структуру давнього Луцька узагальнив С. В. Терський. Значною мірою це були результати кандидатської дисертації з історії та археології Луцька, захищеної в 1999 р. та опублікованої пізніше. У книгу ввійшли результати розкопок на території дитинця, Окольного міста, середмістя, посадів Помостичі та Панський город [441]. Археологічні дослідження С. В. Терського підтвердили й частково доповнили висновки М. В. Малевської. На основі отриманих археологічних джерел С. В. Терський схарактеризував матеріальну культуру та частково історію середньовічного міста, його топографію, духовну культуру жителів.

Узагальненням археологічних досліджень Дорогобужа стала монографія Б. А. Прищепи та Ю. М. Нікольченка [372]. Автори розглядають історію, господарство, побут і культуру Дорогобужа, насамперед, на основі археологічних джерел. Б. А. Прищепи та Ю. М. Нікольченка вперше висвітлили

складний процес соціального, економічного й культурного розвитку населення цього погоринського міста впродовж X–XIII ст. У 2011 р. вийшла праця «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.» з більш повними описами досліджених археологічних комплексів [367]. Уведення до наукового обігу нових джерел та зіставлення свідчень археологічних і писемних дало змогу розглянути планування поселення, основні етапи розвитку Дорогобужа, заняття міських жителів, їхній побут і духовну культуру. На основі комплексу джерел Дорогобуж характеризується як класичне мале місто Русі, що сформувалося в умовах державного шляху розвитку [367, с. 220–221].

У 2016 р. вийшла друком книга Б. А. Прищепи про погоринські міста [370]. У ній опубліковані матеріали 35-річних польових археологічних досліджень автора. На основі комплексного аналізу археологічних та писемних джерел висвітлено історичний розвиток городищ у басейні р. Горині. Найважливішим висновком роботи стала теза про те, що укріплення в Погоринні почали виникати задовго до входження цього регіону до складу Київської Русі. Зроблений на основі археологічних джерел, цей висновок підтверджує думку А. М. Насонова про місцеві витoki формування державності на Волині.

Археологічні дослідження Олики та її околиць, зокрема Чемерина, дали можливість С. В. Терському реконструювати процес формування поселенської структури цього відомого міста. Здобуті матеріали були опубліковані в історичному нарисі «Олика» [449].

Тема досліджень історичної топографії міст залишається актуальною впродовж тривалого періоду. Підтвердженням цьому є кандидатські дисертації, що розглядають питання історичної топографії таких міст, як Луцьк [140], Володимир-Волинський [350], Дубно [378]. Значною мірою вони ґрунтуються на використанні археологічних джерел.

Новим явищем в археологічних дослідженнях на Волині в період після проголошення незалежності України стало використання результатів суцільного обстеження окремих територій для реконструкцій їхніх

поселенських структур у минулому. Обстеження Луцького району [180] дало достатній матеріал для відтворення мережі сільських поселень у сільськогосподарській окрузі Луцька [338]. Ці обстеження, що їх значно доповнив та розширив О. Є Златогорський [146; 147; 150], стали основою для складання довідника «Пам'ятки археології Луцького району Волинської області» (у співавторстві з М. М. Кучинком) [206].

В останні десятиліття значно позвавилося використання нумізматичних пам'яток. У 2007 р. вийшла друком книга «Давні та середньовічні скарби Волині» [208]. Це комплексне видання про скарби, відомі на території регіону від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. За давньоруськими речовими скарбами можна простежити еволюцію тогочасного волинського суспільства, зокрема зростання прошарку дрібних землевласників. Місця знаходження монетних скарбів XIV–XVII ст. дозволило дослідникам локалізувати економічні осередки та мережу торговельних шляхів. У розвідці наголошено, що скарби пізньосередньовічного періоду значно частіше трапляються в південній лісостеповій зоні, ніж у північній поліській [208, с. 132].

Проблеми розвитку Галицько-Волинського князівства в XIII ст. привертали увагу багатьох учених, а саме Я. Р. Дашкевича [79], В. С. Александровича, Л. В. Войтовича [3], І. П. Крип'якевича [186]. Огляд історіографії цієї проблеми допоміг нам виділити декілька поглядів на підтримку дискусійності вживання означення «Галицький» стосовно князя Данила. Ймення Данило Галицький не траплялося в джерелах, а запроваджене істориками XIX ст.

Аспекти розвитку побуту волинян висвітлені в кількох роботах С. Д. Панишка. Одна з них присвячена аналізу форми вінчиків та покришок керамічного посуду XIV ст., що дає змогу говорити про використання частини горщиків для тушкування. Останнє дозволяє ствердити про побутові інновації на Волині литовського періоду [331; 334].

У 2010 р. до наукового обігу введена інформація про металургійні сопла, знайдені у 2008 р. під час археологічних досліджень у с. Жидичині Ківерцівського р-ну Волинської обл. [155]. Ця унікальна колекція відбиває характер металургійного виробництва в XIV ст. та рівень економічної активності в районі Луцька того часу.

У цей період на території Волині було виділено укріплення нового типу – «*motte and bailey*» [326; 333]. Ідея їх будівництва належить до другої половини XIII ст., а їхнє поширення могло бути наслідком контактів Волині з Польщею та Орденом у XIII–XIV ст. Збільшення кількості городищ «*motte and bailey*» на Волині свідчить про прямий та інтенсивний західноєвропейський вплив на оборонне будівництво в регіоні й поширення на Волині лицарської європейської побутової культури в XIII–XVI ст.

Окремою групою виділяємо спеціальні дослідження, у яких історичні реконструкції проводяться на основі археологічних джерел. Зокрема, серед таких історіографічних напрацювань з обраної теми виділяємо статтю В. В. Ткача [458]. У ній подана спроба історичної реконструкції Дубна в давньоруський період.

До цієї групи розвідок слід віднести статтю Б. А. Прищепи «Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя» [369]. У роботі на основі археологічних джерел визначено основні етапи формування топографічної структури міста в давньоруський період. Також Б. А. Прищепка показав вплив планування поселення XI–XIII ст. на розвиток міста за доби князів Острозьких XV–XVII ст.

Серед спеціальних досліджень виділяємо статтю О. Є. Златогорського [148]. Для реконструкції давньоруського житла із с. Богущівки дослідник обрав її освітню форму – за допомогою музейної експозиції, яка дає уяву про археологічні дослідження та їхні результати.

До цієї групи належить праця С. Д. Панишка [324], у якій дослідник реконструював деякі історичні процеси на Волині у давньоруський період, а також зміни природного середовища. Оригінальністю відрізняється стаття

«Археологічні пам'ятки, пов'язані з особою Ганни Монтовт», в основі якої лежить ілюстрування історичних процесів, що проходили на Волині у XVI ст. [319].

У ході реконструкції процесів економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку давньоруської Волині потрібно враховувати розвиток суміжних територій, передусім тих, які тимчасово перебували під владою волинських князів. Це стосується території Берестейщини. Для її характеристики використовуємо дослідження таких білоруських дослідників, як А. А. Башков й А. В. Іов [19].

Описуючи використання археологічних джерел у дослідженні економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині, не можна оминати доробок лєнінградської історичної школи І. Я. Фроянова, основними ідеями якої було заперечення провідної ролі феодальних елементів у системі соціальних взаємовідносин Давньої Русі, наголошувалося на переважанні в системі експлуатації елементів рабства та похідних від нього форм [473]. А. В. Майоров звертає увагу на соціально-політичну історію Галицько-Волинського князівства, зовнішні зв'язки Південно-Західної Русі та внутрішні фактори розвитку регіону [236; 237].

На використанні висновків істориків та археологів щодо історичних процесів, які відбувалися на Волині в X–XVI ст., зроблені на підставі археологічних джерел, наголошується у статтях А. В. Пословської [355; 356; 357; 358; 359; 360].

Отже, історіографічний аналіз заявленої теми дав можливість простежити залучення відомостей археологічних джерел для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині X–XVI ст. Аналіз історичних висновків у працях дослідників, зроблених на основі археологічних джерел, дав змогу досягти поставлених у дисертації завдань. Історіографічний огляд досліджуваної теми вказує на актуальність та перспективність методики залучення більшої кількості археологічних джерел в історичних дослідженнях.

1.2. Джерельна база

Мета дослідження та основні завдання обумовили характер джерел, які були проаналізовані у дисертації. Серед типів джерел класифікації за способом кодування та відтворення інформації (за Я. С. Калакурою) у роботі використано речові (археологічні) та писемні [166, с. 96].

Археологічні джерела становлять окремий комплекс речових джерел (пам'яток матеріальної культури), які вивчаються специфічними археологічними методами. Вони зберігають інформацію про минуле у предметній формі. Початковим етапом формування археологічного джерела є процес польових досліджень (розвідок або розкопок), що приводить до виявлення самого матеріального носія інформації (артефакту). Наступні кілька етапів охоплюють пошук та обробку інформації, а основним є атрибуція знахідки. Цю роботу завершує написання наукового звіту про археологічні дослідження, який і є власне археологічним джерелом. Писемні джерела, наприклад літописи, містять інформацію про загальні події та явища, а звіти про результати археологічних досліджень описують предметні властивості самого артефакту. Часто у звітах наводяться аналогії досліджуваним знахідкам. Отримання інформації історичного плану стає завданням подальших досліджень.

Звіт про виконані роботи є обов'язковим документом після проведення польових досліджень за наявності Відкритого листа (виконання Закону України «Про охорону археологічної спадщини») [361]. Звіти проходять рецензію та зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, єдиній державній установі, де міститься повна інформація про вивчення території держави на основі археологічних джерел [160, с. 135].

Копії або витяги з тексту звіту можуть зберігатися в інших архівних установах. Наприклад, у період 1950–1960-х рр. експедиції з Москви та Ленінграда звітів до архіву Інституту археології часто не подавали, тому їх слід шукати в російських архівах. З іншого боку, частина таких звітів збереглась у регіональних архівних зібраннях, оскільки приїжджі російські

науковці контактували з місцевими науковими, освітніми та культурними установами. Все це спричинило проблему розпорошеності звітної документації, яка подекуди збереглася в одиничних примірниках. Сьогодні копії звітів можуть надаватися організаціям (установам), якими організовані археологічні дослідження, та державним органам охорони культурної спадщини, якщо останні фінансували проведення досліджень.

Науковий звіт про польові археологічні дослідження містить історико-архівні відомості про вивчення території, зазначеної у Відкритому листі; характеристику маршруту або району розвідки; загальний опис знахідок; опис споруд; топографічний план кожного досліджуваного археологічного об'єкта; поширення археологічного матеріалу по площі розкопу; особливості будови культурного шару; альбом ілюстрацій, рисунків; наукові висновки, у яких указується культурна належність та датування пам'ятки; результати палеоботанічних, палеозоологічних, антропологічних та інших визначень (за наявності зазначених знахідок); колекційний список знахідок; документацію про передачу останніх на постійне зберігання до державної музейної установи [160, с. 135–137]. Також до звіту як додаток входить уся польова археологічна документація, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України або в установах чи організаціях, які проводили археологічні дослідження й мають належні умови та дозвіл для їх зберігання [160, с. 138].

Позитивним чинником уведення матеріалів звітів до наукового обігу є їх публікація у науковому виданні в повному обсязі. Однак таке трапляється не завжди. Частіше автори публікують окремі частини наукових звітів про проведені дослідження, супроводжуючи їх інтерпретацією отриманих матеріалів.

Тому основну групу опрацьованих у ході підготовки дисертації джерел складають археологічні, оформлені у вигляді наукових звітів про проведені археологічні дослідження.

У процесі підготовки дисертації використовувалися звіти, зосереджені у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України. Були опрацьовані звіти роботи експедиції під керівництвом І. В. Бондаря за 1957 р. [274] та 1958 р. [275], Галицько-Волинської архітектурно-археологічної експедиції під керівництвом М. К. Каргера в 1957 р. [273] та 1959 р. [276], загону для вивчення фортець під керівництвом П. О. Раппопорта в 1960 р. [277], Волинського загону Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери в 1967 р. [278], 1968 р. [279] та 1970 р. [280], архітектурно-археологічної експедиції П. О. Раппопорта 1975 р. [282], археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею (далі – РКМ) під керівництвом Ю. М. Нікольченка в 1972 р. [281], давньоруської експедиції Луцького педінституту під керівництвом М. М. Кучинка в 1975 р. [284], Любомльського загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН ССРСР під керівництвом М. В. Малевської [283; 248], архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН ССРСР під керівництвом М. В. Малевської та Є. В. Шолохової в 1976 р. [285], ранньо слов'янського загону Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції Р. М. Чайки 1979 р. [286], Володимир-Волинського загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН ССРСР під керівництвом Г. О. Піскової в 1982 р. [287], 1983 р. [288] та 1984 р. [289], Волинського загону архітектурно-археологічної експедиції Г. О. Піскової в 1988 р. [295], експедиції В. С. Терського в 1986 р. [292], Волинського загону архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН ССРСР під керівництвом М. В. Малевської в 1986 р. [291], Волинської давньоруської експедиції Інституту суспільних наук АН УССР під керівництвом В. Д. Гупало в 1987 р. [293], Західнобузького загону Волинської обласної госпдоговірної експедиції ІСН АН УРСР В. І. Івановського, В. В. Шкоропада та І. Р. Михальчишина в 1986 р. [290], архітектурно-археологічної експедиції М. Нікітенка в 1988 р. [294],

експедиції Р. І. Могитича за 1989–1990 рр. [298], Волинської археологічної експедиції С. В. Терського 1989 р. [296], 1990 р. [299] та 2001 р. [302], експедиції Б. Т. Сайчука за 1990 р. [297], експедиції В. П. Гаврилюка в 1996 р. [300], археологічної експедиції Волинського державного університету імені Лесі Українки М. М. Кучинка та Л. М. Воскобойник у 1996 р. [301], Погоринської археологічної експедиції РКМ, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2002 р. [303], експедиції Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України – Рівне» Інституту археології НАН України у 2004 р. [306] та 2005 р. [305], експедиції В. В. Шкоропада у 2002–2003 рр. [304] та 2006 р. [307].

Велику групу використаних у дисертації архівних матеріалів складають документи, які зберігаються у фонді Державного архіву Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.) Р-3146 «Волинська обласна організація УТОПІК». Опрацьовані документи дають можливість схарактеризувати роботу найбільших археологічних експедицій, що проводили дослідження на Волині, починаючи з другої половини 1960-х рр. та фінансувалися Волинською та Рівненською обласними організаціями УТОПІК. Це звіти про результати роботи археологічної експедиції під керівництвом М. П. Кучери в 1968–1969 рр. [82], Волинського загону Архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. В. Малевської в 1985 р. [85], М. В. Малевської та Є. В. Шолохової в 1986 р. [87], Волинської археологічної експедиції 1987 р. [90], спільної експедиції ІА НАН України та ВДУ імені Лесі Українки у 1980–1990-х рр. під керівництвом М. М. Кучинка та Д. Н. Козака [83], Волинської ранньослов'янської археологічної експедиції Д. Н. Козака 1982 р. [84], експедиції Д. Н. Козака 1983 р. [91] та 1990 р. [98], давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ) під керівництвом С. Д. Панишка в 1989–1990 рр., 1993 р. [94],

[92], [96], Волинської археологічної експедиції під керівництвом С. В. Терського в 1990 р. [97].

Деякі документи Держархіву Волинської обл. розкривають результати археологічних досліджень, проведених у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток» по Волинській області. Редакційно-видавнича група по його написанню на території області працювала з 1982 р. У 1986–1987 рр. Західно-український загін Волинської археологічної експедиції під керівництвом В. М. Коноплі проводив обстеження на території Володимир-Волинського та Іваничівського районів згідно наукового плану відділу по темі «Зводу пам'яток» [89, арк. 2]. У 1986–1988 рр. експедиція працювала на території Рожищенського р-ну Волинської обл. [95].

З фондів Держархіву Рівненської обл. для написання дисертації були залучені матеріали фондів Р-562 «Рівненський обласний краєзнавчий музей» та Р-2528 «Рівненська обласна організація УТОПК». Вони характеризують результати досліджень Богоявленської церкви в Острозі [106, с. 52], археологічної експедиції РКМ у 1971 р. під керівництвом Ю. М. Нікольченка [101], Рівненської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за 1971 р. [107], експедиції РКМ у 1972 р. [103] та експедиції РКМ у 1973 р. [104].

У процесі підготовки дисертації використовувалися матеріали, зібрані для «Зводу пам'яток» у Рівненській області, археологічні роботи у зв'язку з написанням якого по області проводились з 1986 р. Ю. М. Нікольченко був одним з відповідальних за формування планів науково-дослідної роботи та проведення археологічних розкопок для підготовки «Зводу пам'яток» [108, арк. 21–3]. З фондів Держархіву Рівненської обл. також опрацьовані «Археологічні нариси населених пунктів Ровенської області» [105] та плани проведення археологічних розкопок у Рівненській області, зокрема на 1972–1976 рр. [102].

Вагомі за обсягом та змістом археологічні звіти, які можна використати для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку

Волині Х–ХVI ст., є у складі багатьох музейних колекцій. Тому в дисертації використовуємо окремі фонди ВКМ та Рівненського обласного краєзнавчого музею.

З фондів ВКМ опрацьовані звіти архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології П. О. Раппопорта в 1979 р. [40], давньоруської археологічної експедиції ВКМ С. Д. Панишка за 1988 р. [42; 325], 1990 р. [43], 1992 р. [41], 1996 р. [47], Південно волинської розвідкової археологічної експедиції Ю. М. Мазурика в 1992 р. [44], спільної експедиції Інституту археології НАН України та Волинського державного університету імені Лесі Українки 1992 р. [45], спільної археологічної експедиції ВКМ та Любомльського історичного музею в 1996 р. [46], спільної археологічної експедиції ВКМ та Любомльського краєзнавчого музею в 1997 р. [48], спільної археологічної експедиції ВКМ та Любомльського краєзнавчого музею в 1999 р. [49], експедиції Волинської філії ДП ОАСУ на вул. Гнідавській у 2008 р. [50], Жидичинської рятівної археологічної експедиції Волинської філії ДП ОАСУ в 2008 р. [51], Любомльської рятівної археологічної експедиції Волинської філії ДП ОАСУ 2008 р. [52], Рованцівської рятівної археологічної експедиції Волинської філії ДП ОАСУ 2008 р. [53], археологічної експедиції Волинської філії ДП ОАСУ у м. Володимирі-Волинському 2009 р. [54] та у смт Шацьку (ур. Сад) у 2009 р. [56].

Для підготовки дисертації з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею були використані звіти експедиції РКМ під керівництвом Ю. М. Нікольченка в 1975 р. [390], 1978 р. [388], Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. під керівництвом В. С. Терського [408], експедиції РКМ під керівництвом Б. А. Прищепи в 1981 р. [391], 1982 р. [392], у 1983 р. [393], у 1984 р. [394], у 1985 р. [395], у 1986 р. [389], у 1987 р. [396], у 1988 р. [397], у 1989 р. [398], у 1990 р. [399] та в 1991 р. [400], архітектурно-археологічної експедиції Г. О. Піскової в 1988 р.

[407], Погоринської археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КСУ та Рівненського краєзнавчого музею в 1998 р. [401], археологічної експедиції Рівненської філії ДП ОАСУ під керівництвом Б. А. Прищепи у 2002–2003 рр. [402], археологічної експедиції Б. А. Прищепи та В. С. Чекуркова у 2006 р. [403], археологічної експертизи та розвідки у 2007 р. [404] та 2013 р. [405]. Значна частина цих експедицій РКМ працювала у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток» по Рівненській області.

Для написання дисертації були опрацьовані окремі матеріали фондів історико-культурних заповідників, зокрема Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку та Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.

З фондів Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку опрацьовані звіти археологічних досліджень експедиції Б. Т. Сайчука за 1987 р. [115], 1988 р. [117], 1989 р. [123], експедиції Луцького державного педагогічного інституту під керівництвом М. М. Кучинка в 1986 р. [116] та давньоруської археологічної експедиції Луцького педінституту 1990 р. [126], архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом М. В. Малевської в 1982 р. [118], 1983 р. [119], 1984 р. [120], 1985 р. [121] та 1987 р. [122], експедиції М. М. Кучинка та Л. М. Воскобойник у 1997 р. [133], ранньсередньовічного заgonу археологічної експедиції Луцького заповідника під керівництвом С. В. Терського в 1989 р. [125] та 1991 р. [128], Слов'янського заgonу археологічної експедиції заповідника під керівництвом С. В. Терського у 1990 р. [127] та 1991 р. [124], Волинської археологічної експедиції заповідника під керівництвом С. В. Терського в 1992 р. [129] та 1997 р. [132], Волинської археологічної експедиції під керівництвом С. В. Терського та В. Ф. Семенюк у 1996 р. [131], експедиції Волинської філії ДП ОАСУ під керівництвом В. В. Шкоропада у 2006 р. [134].

У ході підготовки дисертації з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Дубна були опрацьовані звіти про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції за 1995 р. [109], 1997 р. [110], 1998 р. [111], а також звіти про результати археологічних досліджень у Дубні за 2012 р. [112], 2013 р. [113] та 2014 р. [114].

Говорячи про те, що власне звіти, а не речі є археологічними джерелами, слід мати на увазі, що з появою сучасних методик та невідомої раніше інформації щодо атрибуції речових знахідок вони можуть досліджуватися по-новому. Тобто інформація про річ, що міститься у звіті, може доповнюватись виявленою вже після написання наукового звіту. Ця нова інформація зазвичай не оформлюється у вигляді окремого наукового звіту, а одразу публікується. Те ж саме стосується й деяких предметів та колекцій, які давно зберігаються у фондах, але з різних причин до певного часу не викликали інтересу дослідників. Часто такі речі об'єднуються у групу окремих або випадкових речових знахідок.

Археологічні джерела за видовими ознаками умовно поділяємо на групи: місця проживання людей (міста, городища, селища), поховальні пам'ятки, культові місця, скарби, окремі об'єкти чи предмети. Для дослідження певних подій чи явищ не слід використовувати одну групу археологічних джерел як основну, адже кожна з них має важливе історичне значення для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст. Їх потрібно використовувати комплексно, водночас залучаючи писемні та інші джерела.

Зробимо акцент на ступені вивченості окремих груп, які детально опрацьовані та можуть залучатися до історичних реконструкцій. Ступінь дослідженості археологічних пам'яток регіону неоднаковий, їхня джерельна база різниться за обсягом інформації, отриманої під час польових розвідок чи розкопок.

Важливу інформацію для дослідження містять давні населені місця, а саме міста, городища та селища. Вивчення поселень дає змогу

реконструювати життя на цій території, виділити локальні особливості та з'ясувати їхнє планування, господарство, побут жителів. Важливі археологічні джерела здобуті під час досліджень волинських замків, що становили частину міських комплексів.

Найбільш вивченими містами регіону є Луцьк, Володимир, Дорогобуж. Наприклад, у Луцьку були проведені дослідження на території Нижнього замку та Гнідаві [81; 82]. У роботі залучено археологічні джерела, здобуті під час досліджень Луцька Б. Т. Сайчуком [115; 117; 297].

Для написання дисертації використані археологічні джерела, що містять відомості про вивчення Луцька експедицією під керівництвом М. В. Малевської [118; 119; 120; 121; 122] та М. М. Кучинка й Л. М. Воскобойник [133; 301].

Значна увага в опрацьованих під час підготовки дисертації звітах приділялася Луцькому замку. В одній з справ міститься паспорт цієї пам'ятки архітектури [100]. Волинський загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР спільно з Волинською обласною організацією УТОПК проводили дослідження церкви Іоанна Богослова XII ст. у Луцькому замку [85, арк. 214]. У 1986 р. розкопки завершилися [86]. Основними результатами розкопок стало відкриття фундаментів церкви, залишків її вівтарної частини й нижньої частини двох стовпів, а також визначення часу побудови храму – 1170-ті рр. Відкриття та дослідження головного собору давньоруського Луцького князівства, а в литовський період і всієї Волині, було значущою подією.

У дисертації залучені археологічні джерела, що їх зібрали під час досліджень Луцька С. В. Терський, починаючи з 1988 р. [124; 125; 127; 128; 129; 130; 132; 302], та В. В. Шкоропад [134; 307], О. Є. Златогорський та С. Д. Панишко [50].

Архітектурно-археологічні роботи у Володимирі проводились у 1950-х рр. під керівництвом М. К. Каргера [273; 276], а від середини 1970-х рр. під керівництвом П. О. Раппопорта [282; 386]. Археологічні джерела для вивчення

архітектурних пам'яток міста Володимира з 1975 р. до 1989 р. зібрали Г. О. Піскова [287; 288; 289], М. В. Малевська [118; 285], М. М. Кучинко [284].

Протягом 1987–2001 рр. важливі археологічні джерела здобула Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. В. Терського [302].

Для написання дисертації залучено археологічні джерела з Дорогобужа [303; 390; 392; 393; 394; 399; 400].

Використані матеріали збережених звітів, що містять результати досліджень Дубенського замку та Дубна І. К. Свєшніковим [109], В. Д. Гупало [110], Б. А. Прищепю [306; 401] та Ю. Л. Пшеничним [112].

Цінну інформацію мають археологічні джерела з Пересопниці [93; 128; 130; 292; 303; 405; 406; 408].

Для написання дисертації залучено археологічні джерела, здобуті під час досліджень в Острозі [274; 275].

Неопублікованими залишаються археологічні джерела з м. Турійська [300]. В. П. Гаврилюку вдалося знайти археологічні підтвердження літописної згадки про місто.

З фондів ВКМ використані археологічні джерела зі стаціонарних розкопок на городищі в м. Камені-Каширському [43; 92; 96].

Серед археологічних джерел виділяємо матеріали досліджень Любомля [52; 280], Угровська [46; 48], Корця та Корецького замку [298; 305; 402], Муравиці [388; 392], Всеволожа [286], Чемерина [97; 296; 299], Степаня [391].

Археологічні джерела репрезентовані комплексами городищ. Виділити окремі регіональні групи городищ дали змогу матеріали досліджень П. О. Раппопорта [277]. Для написання дисертації були залучені звіти про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1967 р. на городищі-сховищі в с. Затурцях під керівництвом М. П. Кучери [278].

Важливим також є звіт М. П. Кучери про проведені в 1970 р. археологічні розкопки на городищах у селах Лищі, Городищі, Чарукові, Одерадах, Зміїнці, Підгайцях, на замчищі поблизу с. Городища Луцького р-ну, поблизу м. Любомля Волинської обл., у с. Острожці Млинівського р-ну Рівненської обл. [280].

У дисертації також були використані звіти про розкопки під керівництвом Ю. М. Нікольченка у с. Торговиці Млинівського р-ну Рівненської обл. Експедиція фінансувалася Рівненською обласною організацією УТОПІК [101; 281].

Значущими є результати роботи експедиції ВКМ, яка започаткувала археологічні дослідження на Поліссі. Було обстежено городища Арматнів, Човниця I, Човниця II [42; 94]. На городищі Коршів продовжилися попередні роботи [41; 94]. Ці археологічні джерела доповнюють відомості про систему населених місць давньоруського часу в басейні р. Конопельки [94, арк. 11].

Частина звітів присвячена розкопкам городища у с. Жорневі Дубнівського р-ну Рівненської обл., які проводились у 1986–1987 рр. у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток» [389; 396], обстеженню городищ басейну р. Липи [44; 232], городища Ветли [47].

Археологічні джерела використані для вивчення селищ Волині. Дослідження проводилися на території Гнідави [53; 82; 115; 117; 127; 304]. Певну інформацію для роботи дають матеріали фонду, що містять відомості про розкопки на поселенні першої чверті I тис. н. е. у с. Гіркій Полонці Луцького р-ну [91]. Важливими також є результати археологічних досліджень на поселенні біля с. Городка Луцького р-ну [98]. Цінні джерела для вивчення селищ здобуті упродовж 1980–90-х рр. у селах Боратині, Городку Луцького р-ну Волинської обл., Хрінниках Рівненської обл. [45; 83; 84; 90]. Результатами досліджень спільної експедиції М. М. Кучинка та Д. Н. Козака стало виявлення на поселеннях знахідок X–XIV ст.

Цінним джерелом для вивчення культури, а меншою мірою господарства та суспільства, середньовічного населення Волині є поховальні пам'ятки. Саме дослідження поховальних пам'яток, предметів релігійного культу дає змогу простежити процес суспільного розвитку та християнізації населення Волині, а також висвітлити духовну культуру населення досліджуваного регіону. Основні розкопки курганних могильників на Волині провела в кінці XIX ст. К. М. Мельник. Звіти про ці роботи та її щоденники розкопок були опубліковані [467] і до сьогодні використовуються як повноцінне джерело. У дисертації використані археологічні джерела з могильника с. Берестяного Ківерцівського р-ну Волинської обл. [293]. Також у роботі залучені матеріали звітів із курганного могильника у с. Великій Клецьці Корецького р-ну Рівненської обл. [393; 395].

Актуальним залишається дослідження світогляду та релігійних вірувань волинян. Для цього використані окремі сакральні пам'ятки. Це результати досліджень Богоявленської церкви в Острозі [106, с. 52], церкви Стара катедра (XII–XIII ст.) у м. Володимирі-Волинському [40; 282], Георгіївської церкви в Любомлі [248; 283], храму середини XII ст. на вул. Садовій [287; 289; 347], Успенської церкви в Дорогобужі [295; 407], Зимнівського монастиря [294].

У дисертації використані археологічні джерела, що містять відомості про дослідження виробничих споруд. Зокрема, деякі з них стосуються унікальної печі в с. Зимному та князівського палацу на території Луцького замку [87; 122; 291]. Археологічні джерела дають можливість схарактеризувати господарську діяльність волинян на основі погребів в ур. Панський город [125; 126]. Під час досліджень у 2009 р. у м. Володимирі-Волинському на вул. Драгоманова, 19 а була виявлена й частково досліджена піч для випалу цегли XIV–XV ст. [54]. Унікальною серед цієї категорії джерел є колекція керамічних сопел, виявлених у с. Жидичині Ківерцівського р-ну Волинської обл. [51].

Окрему групу серед археологічних джерел становлять скарби Волинської землі. Слід мати на увазі, що велика кількість прикрас не виготовлялася на місці, а потрапляла на Волинь унаслідок обміну або військових дій. Грошово-речові скарби вказують на походження торгових шляхів на території Волині та несуть інформацію про особливості місцевої ювелірної традиції. У дисертації використані матеріали досліджень скарбу з городища Вал [88, с. 105; 99] та скарбу із с. Торговиці Млинівського р-ну Рівненської обл. [281].

Окремі предмети є джерелом для вивчення господарства, суспільно-політичного та культурного розвитку. Зазвичай, це випадкові знахідки або предмети, що вже перебували на збереженні у музейних фондах, але були по-новому атрибутовані. Це, наприклад, бойова орнаментована сокирка кінця XIV – початку XV ст., яка зберігається у фондах ВКМ [39].

Впродовж тривалого часу на території Волині досліджено велику кількість археологічних пам'яток X–XVI ст. Отримана при цьому інформація відображена в наукових звітах. Велика частина її не опублікована, а тому важкодоступна.

Першим позитивним прикладом публікації археологічних джерел стало видання К. М. Мельник «Розкопки в землі лучан, проведені в 1897 і 1898 рр.», опубліковане у «Трудах XI Археологічного з'їзду» [467].

Археологічні звіти з 1941 р. публікувались у серії «Матеріали та дослідження по археології ССРСР». Для досліджуваної теми важливими є публікації П. О. Раппопорта [381; 382].

З 1957 р. звіти археологічних досліджень були опубліковані у «Коротких повідомленнях Інституту археології». Нами використані роботи П. А. Раппопорта «Міста Болохівської землі» [383].

Починаючи з 1961 р., повноцінні звіти археологічних розкопок публікувались у «Зводі археологічних джерел». Для дослідження найбільш цінними з цієї серії є публікації Ю. В. Кухаренка [213], А. М. Кірпічнікова [172; 173], А. Ф. Медведєва [253].

З 1965 р. виходить щорічник «Археологічні відкриття». У ньому вміщували коротку інформацію про проведені роботи, у тому числі й на Волині. В «Археологічних відкриттях» надруковані результати досліджень економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону, що їх провели В. В. Ауліх [15], П. О. Раппопорт [385], В. С. Терський [431], Р. М. Чайка [482], М. М. Кучинко [203] та інші дослідники.

Від 1967 р. з деякими перервами виходить друком збірник «Археологічні дослідження в Україні». Сьогодні це збірник матеріалів Польового комітету Інституту археології НАН України, у якому публікуються короткі тези про археологічні дослідження за поточний рік.

У перерахованих вище виданнях опублікована лише незначна частина інформації, що міститься у звітах про археологічні дослідження, які зберігаються в архівах.

Другим типом джерел, використаних для написання дисертації, є писемні джерела. До того ж наголосимо, що в першу чергу використано ті писемні джерела, які на сучасному рівні розвитку науки, можна легко поєднати з археологічними.

Період X–XIII ст. добре висвітлюють літописи. У процесі підготовки дисертації використовували Іпатіївський літописний звід [353], що складається з трьох частин – «Повісті минулих літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису».

У «Повісті минулих літ» міститься цінна інформація про ранній суспільно-політичний розвиток Волині. «Київський літопис» докладно описує події середини XII ст., пов'язані із боротьбою волинських князів за Київ.

Найбільш інформативним для нашої роботи писемним джерелом є «Галицько-Волинський літопис», особливо його друга частина, що містить комплексну інформацію про економічне, суспільно-політичне та культурне становище Волині у другій половині XIII ст. Важливе значення літописні повідомлення мають для встановлення розмірів окремих князівств та їхніх

адміністративних центрів, перші згадки про міста, угоди й союзи між князями, їхню військову та політичну діяльність тощо.

Цінну інформацію містять також «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Моління Даниїла Заточника». У «Слові о полку Ігоревім» згадуються «мечі харалужні», що пов'язуються з металообробним центром біля с. Харалуга Корецького р-ну Рівненської обл. [423]. «Києво-Печерський патерик» – важливе джерело для вивчення духовного життя, у якому повідомляється про життя перших волинських єпископів [1]. «Моління Даниїла Заточника» присвячене Північній Русі, проте його повідомлення можна використовувати для порівняння щодо території Волині [265].

Цінну інформацію містять також іноземні писемні джерела. Щодо періоду кінця I тис. надзвичайно важливим є повідомлення арабського географа Масуді про плем'я Валініана та їхнього вождя Маджака [58].

Певну інформацію для реконструкції економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону подають такі іноземні джерела, як наприклад, «Хроніка» Яна з Чарнкова. У ній містяться важливі відомості про Володимирський замок [260]. Позитивну роль у дослідженні відіграє уведення до наукового обігу доступного перекладу іноземних писемних джерел. Наприклад, «Хроніка» Яна з Чарнкова давно була відома у латиномовному оригіналі. Однак її переклад на українську мову Ю. А. Мициком зробив це джерело доступним широкому загалу. У зв'язку з цим актуальною залишається проблема перекладу писемних іноземних джерел середньовічного періоду. Тим більше, що ймовірність знаходження нового писемного джерела невелика, а використання раніше невідомих, у зв'язку зі складністю їх перекладу, значно розширює джерельну базу.

Чимало інформації про середньовічну історію Волині міститься в «Історії Польщі» Яна Длугоша. Особливою докладністю виділяється опис європейського з'їзду, що проходив у Луцьку в 1429 р. [499, s. 338–341].

Цінним писемним джерелом, окремі фрагменти якого можна пов'язати з археологічними джерелами, є «Літопис польський, литовський, жмудський

і всієї Русі» М. Стрийковського. Тут, зокрема, містяться цінні відомості по історії Ратенського князівства [428, с. 674].

Під час підготовки дисертації були також опрацьовані грамота 1322 р., угода литовсько-руських князів 1352 р., ревізії волинських замків XVI ст., «Попис» кордону між Польщею і Литвою в 1546 р. У грамоті від 8 грудня 1322 р. князь Любарт Гедимінович дарує села соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку, при цьому як межові знаки згадані кургани [67, с. 20]. В угоді литовсько-руських князів з королем польським та мазовецькими князями 1352 р. перераховані всі князівства волинського регіону, [67], що дає змогу встановити адміністративну роль їхніх центрів.

Коротку, але дуже важливу історичну інформацію про середньовічний Луцьк знаходимо в «Списку руських міст дальніх і ближніх». Тут місто назване «Лучеськом Великим на Стиру» [354, с. 447]. Прикметник «Великий» указує на його виняткову економічну, суспільно-політичну та культурну роль у регіоні в кінці XIV ст. З ревізії українських замків 1545 р. використані описи Володимирського та Луцького замків [216]. У «Пописі» кордону між Польщею і Литвою в 1546 р. локалізовано багато волинських населених пунктів та археологічних об'єктів, зокрема городище Волинь у Грудеку Надбужному [6, с. 46]. Велика кількість опублікованого актового матеріалу характеризує розвиток торгівлі [464].

Методика цієї роботи передбачає зіставлення свідчень писемних та археологічних джерел, фактично перевірку перших речовими доказами. Це дозволить встановити достовірність записаної інформації, а в разі необхідності її підтвердити, доповнити або спростувати.

Отже, схарактеризована вище джерельна база дослідження репрезентативна та достатньо повна для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині впродовж X–XVI ст. Основними є археологічні джерела, кількість яких постійно зростає, що й робить їх особливо цінними для вивчення середньовічної історії Волині.

1.3. Методологічні засади дослідження

Специфіка предмета та поставлені завдання визначають методологічні основи дисертації. Методи дослідження підпорядковані певним методологічним принципам. Головними з них є принципи історизму та об'єктивності. Перший дає змогу оцінити основні закономірності економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку волинського суспільства з урахуванням часу їхнього існування, розглядати їх у контексті розвитку тогочасних умов, а також дозволяє простежити досліджувані процеси в динаміці. На основі принципу історизму в роботі простежено зростання розмірів давньоруських міст. Зокрема, послідовність спорудження укріплень на прикладі Луцького замку від земляних до мурованих [196], а на прикладі Володимирського замку навпаки – від мурованих до земляних [327].

Принцип об'єктивності використовується як засіб уникнення упередженості для всебічного вивчення предмета дослідження. Наприклад, відомий з писемних джерел принцип литовців, що «старого не змінюємо, а нового не вводимо», слухний для суспільно-політичних відносин, проте не підтверджується в розвитку економіки впродовж XIV–XV ст., адже в цей період відбулися значні зміни в технологіях виробництва та його організації. Опрацювання значної кількості джерел, урахування різних поглядів дали змогу збільшити об'єктивність дослідження. Наприклад, роль археологічних джерел у розв'язанні дискусійних питань виникнення Луцька чи інших міст.

З урахуванням принципу всебічності відібрано різні типи джерел для повної наскільки це можливо реконструкції економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст. Наприклад, технологічна революція XIV–XV ст. виділяється за революційними змінами в кількох різних галузях ремесла: у металургії (зростання діаметра сопел), будівництві (поширення великих горен для випалу цегли, муровані замки), побуті (поширення сковорідок, опалювальних печей, тушкування) [331]. Ці ознаки фіксуються саме завдяки археологічним джерелам.

Для підготовки дисертації використаний принцип взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарний підхід до вивчення теми. Синтез методів різних наукових дисциплін зумовлений тим, що дослідження має комплексний міждисциплінарний характер, основні положення його ґрунтуються на таких науках, як історія, археологія, краєзнавство.

Для забезпечення вивчення головних аспектів досліджуваної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Метод систематизації застосовано у процесі вивчення та аналізу стану наукової розробки теми та джерельної бази.

Методи дисертаційного дослідження підпорядковані загальнонауковим методам аналізу та синтезу. Аналіз здійснювався способом умовного поділу предмета дослідження на окремі частини для докладного вивчення. Застосування цього методу дало можливість зосередити увагу на окремих конкретних питаннях економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст., розгляд яких забезпечив проведення поетапної реконструкції. Наприклад, на основі історіографічного аналізу історію Волині XI ст. поділяємо на економічну й суспільно-політичну. Про економічний розвиток свідчать знаряддя праці, об'єкти, які відбивають зміни в технології, виробничі споруди, а про суспільно-політичну – формування місцевих центрів й адміністрацій, скарги як підтвердження процесів розшарування суспільства, наслідки іноземних вторгнень та погромів.

Під час використання методу синтезу інформацію, отриману в результаті аналізу, було систематизовано та об'єднано для уточнення окремих моментів економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині X–XVI ст. Наприклад, ранній розвиток регіону ще в X ст. розглядається на основі об'єднання даних щодо економіки, суспільства (поява зрубних гробниць), процесів християнізації, повідомлення Масуді, ранньої появи тут городищ. Усе це свідчить про те, що Волинь активно розвивалась у період IX–X ст., тобто ще до приєднання до Київської Русі, що

підтверджує думку А. М. Насонова про витоки формування державності регіону [308].

Важливими у процесі дослідження були методи індукції та дедукції. За допомогою методу індукції отримали висновки на базі часткового, одиничного. Наприклад, будівництво Луцького замку спричинило загальне пожвавлення економіки у районі Луцька в XIV–XV ст. Це логічне твердження зроблене насамперед на основі діяльності Жидичинського ремісничого осередку [155].

Метод дедукції передбачає зворотний рух, коли загальні висновки переносяться на конкретну ситуацію. Цей метод використовувався під час перенесення загальноруських закономірностей на Волинь, яка була складовою частиною Київської Русі. Наприклад, до регіону застосоване одне з таких тверджень: про розміщення головного храму землі на території дитинця навколо Успенського собору, а не на території городища «Вали» [332].

У дослідженні застосовано метод класифікації. Його використано під час вивчення стану наукової розробки теми та характеристики джерельної бази. Також метод класифікації використовували для виділення в історіографії кількох поглядів на проблему просторового розвитку Володимира.

Для послідовного викладу матеріалу ми послуговувалися проблемно-хронологічним методом. За його допомогою виокремили розділи, які розглядали у хронологічному порядку, та підрозділи, які висвітлюють окремі теми й розглядаються синхронно.

Для встановлення закономірностей розвитку в різні періоди було використано порівняльно-типологічний метод. Застосування цього методу дало змогу виявити загальні та особливі риси розвитку Волині. Порівняння проводилося на підставі наявних археологічних джерел на різних класифікаційних рівнях, починаючи з виділення певних ознак (наприклад, для характеристики городищ, рівня розвитку окремих мікрорегіонів (лісостеп–полісся), волинян і древлян у X ст., Волині та Галичини в межах Галицько-

Волинського князівства) і закінчуючи групами (виділення трьох поглядів щодо просторової локалізації дитинця Володимира).

Застосування в дослідженні ретроспективного методу дозволило розв'язати проблему зв'язків досліджуваної епохи з попередньою, що добре простежується за спадковістю матеріальної культури.

Метод історичної реконструкції корисний для відтворення та розуміння економічного й суспільно-політичного розвитку Волині в період середньовіччя. Застосування цього методу щодо побуту дозволило відтворити деякі особливості повсякденного життя.

Процес дослідження проходив на двох рівнях. На емпіричному вивчалися різні джерела відповідно до предмета дослідження та поставлених завдань. Теоретичний рівень передбачав роботу, що полягала в аналізі отриманої інформації, розкритті зв'язків та формуванні висновків.

Характер дослідження обумовлює використання категоріально-понятійного апарату. Саме поняття «археологічне джерело» виникло як проекція на поняття «історичне джерело». За Л. С. Клейном, археологічні джерела не можна вважати простим різновидом історичних. Історикам важко використати інформацію археологічних джерел без їх першочергового вивчення та аналізу спеціалістами-археологами. Л. С. Клейн стверджує, що археологічні джерела є як історичними, так і не тільки історичними [174]. Вони одночасно належать до двох широких груп: речей і старожитностей. Від інших речових джерел археологічні відрізняються тим, що давніші, а від інших давніх – тим, що речові. Така подвійна відокремленість створює труднощі у процесах їх пізнання [174]. Наголошуємо, що поняття «археологічне джерело» відповідає не самому артефакту, а науковому звіту про результати його археологічних досліджень.

У джерелах (писемних або археологічних) міститься інформація про минуле. Вона не зберігається в готовому вигляді ні в писемних, ні в археологічних джерелах і не просто вилучається з них, а формується у процесі їх вивчення. Достовірність інформації, її повнота та суть залежать не лише від

того, що дослідник читає в тексті чи спостерігає під час розкопок, а й від його світогляду, знань та методичного володіння [251, с. 18]. З цього погляду можна вказати на значні відмінності в підходах до вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині дослідників радянської та української емігрантської шкіл.

Другим видом свідчень є факти, отримані внаслідок зіставлення вихідних даних одного чи різних писемних джерел. Під час дослідження археологічних пам'яток також необхідні зіставлення, на основі яких дослідник проводить реконструкцію. Така інформація не може бути незмінною, вона уточнюється, доповнюється або ж заперечується після появи нових джерел [251, с. 19].

Третім видом свідчень є висновки, зроблені на основі аналізу та зіставлення перших двох видів інформації. Це результат творчого характеру наукової роботи. Кожен дослідник на основі однакових вихідних даних може робити різні висновки. Тоді ці матеріали стають предметом наукових дискусій [251, с. 19].

Головною відмінністю археологічних джерел від писемних А. І. Мартинов та Я. А. Шер назвали те, що археолог під час проведення розкопок чи опрацювання матеріалу не може нічого прочитати, оскільки ці предмети не призначалися для прямої передачі інформації. Окрім того, до вивчення давнього тексту можна повертатися необмежену кількість разів, тоді як у проведенні археологічних розкопок це неможливо [251, с. 20].

У науковій літературі поняття «археологічне джерело» та «археологічна пам'ятка» ототожнюються. Цю тотожність А. І. Мартинов та Я. А. Шер заперечують, адже пам'ятка може існувати поза межами науки до того, як вона стає об'єктом дослідження, а джерело поза наукою немислиме [251, с. 20].

На основі археологічних джерел відбувається уточнення історичних понять та встановлення їхнього змісту. Наприклад, П. П. Толочко ввів термін «становлення міста» та виділив три шляхи цього процесу: ремісничий, общинно-феодальний, феодальний або державний. П. О. Троневиц увів поняття «окольник» для означення Окольної частини Луцька, однак воно не набуло

популярності. Що стосується вживання понять «горн» чи «горно», то С. Д. Панишко й О. Є. Златогорський, наслідуючи київських дослідників, серед яких Г. О. Вознесенська, почали вживати поняття «горно». Особливості термінів-словосполучень, які використовуються в сучасній археологічній науці, проаналізувала С. М. Локайчук [221].

Звертаємо увагу на один із прикладів, коли саме археологічні джерела, а не писемні, стали основою історичної реконструкції. На той період, коли був зроблений переклад «Хроніки» Яна із Чарнкова Ю. А. Мициком, вже розпочались археологічні дослідження мурованого замку Казимира Великого. З цього випливає, що писемне джерело, яке відбиває історичну топографію Володимира цього періоду, почало активно використовуватися пізніше за археологічні джерела, а також підтвердило їх, а не навпаки, як це зазвичай трапляється. Вказуємо на можливість перевірки автентичності писемних джерел за допомогою археології.

Слід наголосити, що відсутність аналогів деяких археологічних знахідок, зокрема печі у Володимирі-Волинському, свідчить про те, що інформаційний потенціал окремих археологічних джерел на сьогодні використаний не повністю. Перспективним є пошук західноєвропейських аналогій.

Отже, широке застосування в процесі написання дисертації методологічних принципів, комплексу загальнонаукових та спеціальних методів у процесі дослідження економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст. дало можливість вивчити об'єкт і предмет дослідження, досягнути поставленої мети та розв'язати основні завдання.

Висновки до розділу 1

Використання археологічних джерел для дослідження історії Волині в X–XVI ст. розпочалося в середині XIX ст. Насамперед воно стосувалося суспільно-політичного розвитку регіону та полягало в пошуках поховань історичних особистостей. Дещо пізніше інтерес археологів поширився на

вивчення церковної історії. На кінець XIX ст. припадає поява публікацій археологічних матеріалів, які були виявлені під час проведених розкопок з метою підготовки до XI Археологічного з'їзду. Підсумком археологічного вивчення Волині як окремого регіону на рубежі XIX–XX ст. стала «Археологічна карта Волинської губернії» В. Б. Антоновича.

Починаючи з 1920-х рр., у Східній Волині основну увагу вчені звертають на розвиток матеріальної культури, виробництва та еволюції суспільства. У західній частині Волині археологічні дослідження спрямовувалися на вивчення культури. Аналіз історіографії показує, що ці праці можна використовувати для історичних реконструкцій у першу чергу городищ, міст, замків.

Період другої половини 1950–1980-х рр. характеризувався використанням уже накопичених та нових археологічних джерел у вивченні суспільного розвитку Волині X–XVI ст. Тоді ж розпочались археологічні дослідження сільських поселень. Активно вивчалися городища та міста, частково публікувалися результати їх польових досліджень. Зроблені на основі археологічних джерел висновки залучались для реконструкції розвитку городищ і міст регіону, уточнення економічного, суспільно-політичного життя краю, виділення волинської архітектурної школи.

Проголошення незалежності України сприяло активізації археологічних досліджень на Волині. Виходять друком узагальнюючі праці з історії та археології України й Волині, результати досліджень окремих пам'яток, спеціальні праці, у яких проводиться реконструкція економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону із залученням археологічних джерел.

Джерельна база дослідження характеризується різноплановістю. Її основу складають археологічні джерела, оформлені у вигляді наукових звітів про проведені польові дослідження. У процесі підготовки дисертації були опрацьовані звіти та документи, які зберігаються у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України, Держархіву Волинської обл. та Держархіву

Рівненської обл. Важливе значення мають матеріали фондів ВКМ, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Комплекс археологічних джерел постійно зростає завдяки вивченню нових археологічних пам'яток.

Окрім археологічних джерел, для написання дисертації були залучені писемні джерела, серед яких «Іпатіївський літопис», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Моління Даниїла Заточника», «Хроніка» Яна з Чарнкова, «Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси», грамоти, ревізії та інші джерела. Проаналізовані джерела дають змогу ґрунтовно розкрити окремі аспекти економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст.

Методологія дослідження обумовила структуру та логіку викладу матеріалу. Написання дисертації ґрунтувалося на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, взаємного доповнення загальнонаукових та спеціальних методів, міждисциплінарному підході до вивчення теми. Під час підготовки дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи історичного пізнання: систематизації, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, класифікації, проблемно-хронологічний, порівняльно-типологічний, ретроспективний та метод історичної реконструкції. Окреслена методологічна основа дослідження стосується також застосування понятійно-категоріального апарату.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ВОЛИНИ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД

2.1. Поселенська структура

Основою поселенської структури кожної адміністративної одиниці в давньоруський період були міста. Вивчення їхнього становлення та розвитку важливе для реконструкції суспільного розвитку Волині того часу. У писемних джерелах цей процес висвітлений нерівномірно. Практично жодне з літописних повідомлень не подає цілісної характеристики давньоруського міста у статичній, а тим більше в розвитку. Дуже важливо, що винятки з цього правила трапляються на Волині. Це опис заснування та спорудження Холма [353, стб. 842] і Кам'яця [353, стб. 876]. Тому надзвичайно важливим є вивчення археологічних джерел, що містять нові дані для розв'язання широкого кола питань, пов'язаних із містоутворенням.

Літописці не ставили собі за мету перерахувати всі давньоруські міста, оскільки вони цікавили їх лише у зв'язку з певними подіями. Між виникненням цих міст і потраплянням на сторінки літописів могли проходити десятиліття. Не завжди перша згадка про місто в літописних повідомленнях відповідає часу його появи. Однак важливим є висновок про те, що загалом згадки в цілому правильно відбивають динаміку містобудівного процесу [462, с. 70–71]. З позицій цієї роботи зауважимо, що археологічні джерела уточнюють такий процес і конкретизують його.

Писемні джерела не дають змоги виділити зі всіх згаданих у літописі населених пунктів категорію міських поселень. Натомість А. В. Куза виділив археологічно фіксовані ознаки для визначення «міського» статусу поселень: 1 – економіка (свідчення ремесла, торгівлі, сільського господарства); 2 – адміністративне управління (печатки); 3 – військова справа (зброя, спорядження коня й вершника); 4 – монументальне будівництво (кам'яні храми та цивільні споруди); 5 – писемність (епіграфічні пам'ятки, знаряддя письма); 6 – побут багатих землевласників (предмети боярсько-княжого парадного головного

убору, дороге начиння); 7 – топографія (укріплення складного і простого типів, дворово-садибна забудова). Цей перелік не вичерпує всіх можливостей археології в названому аспекті дослідження. Проте ці ознаки належать до найпоширеніших, і їх можна відносно легко встановити [9, с. 51].

До ознак, які А. В. Куза виділив для визначення «міського» статусу поселень, М. М. Кучинко додав ще деякі риси, зокрема кількість писемних згадок про них та ступінь заселеності поселень [198, с. 42]. Звичайно, ці ознаки не відбивають у повному обсязі сутність такого складного явища, яким було давньоруське місто. Залежно від конкретних природних та історичних умов змінювалися і його окремі характеристики.

У давньоруський період місто називали «градом». Проте не всі літописні гради можна віднести до міст, оскільки так літописці могли назвати будь-яке укріплене поселення, не заглиблюючись у його соціально-економічну сутність. Перші гради були насамперед адміністративно-політичними центрами союзів племен, а також фортецями у прикордонних районах [462, с. 20].

Згадкою Червенських gradів фіксується перехід від племінного принципу організації території Волинської землі до адміністративного. Їх територія визначалась уже не місцем проживання племені, а наявністю там протоміських адміністративних центрів – gradів [339, с. 59]. Опосередковано про це говорить Масуді, підкреслюючи могутність народу «валінана», якому підкорялись інші слов'янські племена [58, с. 135–136; 425, с. 10]. Червенські гради слугують археологічним підтвердженням ранніх змін у територіальній організації тогочасного суспільства.

Впродовж останніх десятиліть Б. А. Прищепа провів широкі археологічні дослідження пам'яток Погориння кінця I – початку II тис. У результаті цих робіт стало відомо, що укріплення погоринських городищ почали будуватися задовго до входження цієї території до складу Київської Русі [370, с. 143–152]. У басейні р. Горині відомо 34 городища з культурними нашаруваннями I тис. [370, с. 143]. Усе це свідчить про прискорений суспільно-політичний розвиток цього регіону.

Аналізуючи розповідь арабського географа аль Масуді про волинян та враховуючи значний соціально-економічний розвиток Побужжя, С. Д. Панишко зробив обережне припущення про існування поряд з Києвом та Новгородом у першій половині X ст. волинського центру державотворення [339, с. 60]. Невелику територію в середній течії Західного Бугу, де розташовувалися найдавніші центри Волині – Зимнівське городище, Червен, Володимир, він розглядає як серцевинний ареал Волинської землі, принаймні для давньоруського етапу її формування.

Історія Червена, а відповідно й Червенських градів, розпочинається з повідомлення в літописній статті за 981 р. про похід князя Володимира [353, стб. 69], унаслідок якого він приєднав Перемишль, Червен та інші «гради». Події 981 р. фіксують початок «окняжіння» племінного ареалу Волині [226, с. 12].

Проблема локалізації Червенських градів була предметом тривалих дискусій. При цьому визначальним у цій проблемі визнавалися пошуки археологічних пам'яток – відповідників цих градів. На кінець XIX ст. було поширене уявлення про те, що ареал Червенських градів займав велику територію, яка охоплює Волинь та Прикарпаття, тобто всю Південно-Західну Русь [222, с. 96–97]. Широкий територіальний ареал, окреслений А. В. Лонгіновим, заперечив О. М. Андріяшев, обмеживши територію Червенських градів пізнішими князівствами: Холмсько-Червенським та Белзьким із Бужською землею [4, с. 83]. М. С. Грушевський зазначав, що наявні джерела не дають підстав стверджувати про належність Червенських градів чехам чи полякам [69, с. 492].

Ще одна частина науковців шукала Червен на Поділлі, на місці пізнішого Червоногорода. На неможливість останньої локалізації вказував Я. Д. Ісаєвич, спираючись на літописні дані, де зазначено на розміщення Червена недалеко від Белза та Холма [162, с. 72].

Городища літописних Червенських градів досліджував О. М. Цинкаловський. Він подав карту цих градів, віднісши до них Червен, Володимир, Белз, Перемишль [477, с. 25].

Археологічні розкопки на території Червенських градів розпочав А. Чарноцький (Зоріан Доленга Ходаковський), їх результатом стала ідентифікація городища в с. Чермні з літописним Червеном [8, с. 131]. Д. Зубрицький, М. Барсов також локалізували Червен поблизу с. Чермна – при впадінні р. Синюхи до р. Гучви. Існує ще одна гіпотеза: зокрема С. Церха та інші дослідники стверджували, що Червен – це сучасне с. Чорніїв (поблизу м. Холма). М. М. Карамзін також розмістив Червен поблизу Холма [168, с. 145]. На основі археологічних джерел суперечності між Чорніївом і Чермном було вирішено на користь Чермна, де розміщується давньоруське поселення площею близько 100 га з великим городищем X–XIII ст. [222, с. 183].

Археологічні дослідження, проведені в 1950–1960-х рр., остаточно ототожили Червен із городищем на території сучасного с. Чермна Томашувського повіту Люблінського воєводства [161, с. 108]. Від 1970-х рр. роботи з вивчення цього регіону відновилися. У 1976–1979 рр. дослідження поновив Я. Гурба, унаслідок чого було відкрито зрубні конструкції у валах, дерев'яні мостові, колодязь, знайдено багатий речовий матеріал.

Археологічними дослідженнями встановлено, що Червен виник у середині X ст. [187, с. 153], тобто до моменту входження цих земель до складу Київської Русі. Поселенський комплекс пам'ятки разом із городищем дає уявлення про великий княжий город, від якого сусідні менші городи отримали назву Червенських [343, с. 653]. Навколо Червена зафіксоване скупчення городищ – Городло, Скибище, Ліпсько, Посадів, Тарнів, на яких трапляються матеріали X–XI ст. Поряд із такими городищами як Грабовець, Городок, що мають культурні шари X–XI ст., вони, мабуть, становили територіальне об'єднання на чолі з літописним Червеном, відоме в писемних джерелах як Червенські гради [8, с. 133].

Застосування новітнього методу аерофотозйомки під час дослідження Червена дало змогу М. Познанському локалізувати тут сліди системи ровів. На думку ряду науковців, які вивчали цю пам'ятку раніше, такого елемента оборонної системи, як рів тут не існувало, однак у Червені була складна система траншей і каналів [501, р. 21]. Також удалося виявити сліди дороги, що вела від монастиря з іншого боку Гучви до сусіднього села Турковіце. Очевидно, татари використали її у 1241 р., коли взяли Червен [501, р. 21–22]. У 2010–2011 рр. було проведено планіграфічну фіксацію в межах городища та підгороддя, у результаті якої виявлено майже 2500 предметів [500, р. 360]. До найважливіших результатів археологічних досліджень 2013 р. належить виявлення та дослідження могильника XII–XIII ст. Серед знахідок є предмети, які мають широкі східні аналогії, а є й типові для західних слов'ян [57, с. 244].

До Червенських градів належав і Волинь [6, с. 46], який у X ст. був невеликим укріпленим пунктом. Перша літописна згадка про нього датується 1018 р. [353, стб. 130]. Раніше це був, очевидно, племінний центр волинян. У XII–XIII ст. місто розрослося територіально, проте втратило роль адміністративного центру [198, с. 45], яку перебрав на себе спочатку Червен як осередок «градів», а з XI ст. Володимир – як центр князівства, а згодом і всієї Волинської землі [77, с. 364].

До Червенських градів більшість дослідників відносять і Белз, який уперше згаданий у літописі під 1030 р. [353, стб. 137]. Археологічні джерела свідчать, що городище виникло на місці ранішого поселення в середині X ст., а на XII–XIII ст. припадає його розквіт [8, с. 129]. У цей час Белз стає центром окремого князівства.

Вперше згаданий у літописі під 1097 р. Сутейськ [353, стб. 246] також належав до Червенських градів. Літописна стаття описує події міжусобної війни, причиною якої був підступний полон та осліплення Давидом Василька Ростиславича. Свідчення літопису про місто дають можливість вважати, що воно було розташоване недалеко від Червена й Володимира. Археологічні

джерела підтверджують це. Маємо на увазі знайдене городище в с. Сонсядці поблизу м. Замостя. За даними археологічних джерел, дитинець та околине місто в Сутійську були збудовані одночасно, у першій половині XI ст. Перша фаза будівництва городища припала на період 1031–1039 рр. [503, с. 141]. Зовнішня лінія оборони збудована у другій половині XI – першій половині XII ст. [381, с. 62]. На основі археологічних джерел весь комплекс датується IX–XIII ст.

Отже, на основі археологічних джерел удалося локалізувати літописний Червен, реконструювати його розміри та просторову структуру, а також принаймні частину Червенських градів. І все ж реконструкція території поширення цих градів залишається значною мірою гіпотетична, тому необхідні подальші археологічні дослідження.

У зв'язку з проблемою Червенських градів постало питання русько-польського пограниччя. В основному на археологічні джерела спирається реконструкція межі між Руссю та Польщею в середньовіччі. Розташування Побужжя на рубежах розселення західних та східних слов'ян дає змогу говорити про етнічну неоднорідність населення русько-польського пограниччя [195, с. 92]. Між матеріалами IX–XIV ст. із Західного Побужжя та старожитностями VI–VIII ст. існував тісний зв'язок, вони були культурно та історично пов'язані між собою [195, с. 94]. Це підтверджують археологічні джерела, знайдені під час досліджень житлобудування, поховального обряду, керамічного матеріалу, предметів побуту [195, с. 93]. Населення та культура порубіжжя були змішані. Наслідками війни 1031 р. стало повернення до складу Русі Червенських градів. Унаслідок цього Ярослав Мудрий посадив полонених поляків по р. Росі, а Мстислав – біля Чернігова. Таким чином, іноетнічні вкраплення траплялись не тільки в прикордонних регіонах Волині, а й у Середньому Подніпров'ї. Матеріальна культура окремих пам'яток, наприклад городища Буки, допомогла точно локалізувати місця розселення полонених поляків, відоме за літописом [353, стб. 137].

Активна поява міст була показником швидкого розвитку Волині в давньоруський період. Червенська й Белзька землі були ядром утворення Волинської землі. Перші міста майбутнього Волинського регіону виникають саме на цій території [183, с. 48; 184]. Зіставляючи свідчення писемних й археологічних джерел, С. Д. Панишко виділив періоди активізації процесів містоутворення на Волині [341, с. 26]. Важливо, що археологічні джерела в цілому підтверджують періоди активізації перших згадок міст у літописах.

Місто мало просторову двочастинність: складалося як мінімум з дитинця та окольного міста. Така соціально-топографічна модель давньоруського міста довгий час залишалася універсальною. Означена двочленність зафіксована у Володимирі, Луцьку, Коршеві, Листвині, Жорнові. Дослідження дитинця дає змогу встановити низку обставин, пов'язаних з історичною топографією не лише конкретних міст, а й з історією всього регіону, центрами якого вони були. Оскільки міста відігравали роль опорних пунктів, соціально-економічних та політичних осередків, важливо виявити археологічні ознаки цих функцій.

Відзначаючи зростання кількості міст на руських землях у цей період, П. П. Толочко наголошує на двох визначальних факторах: економічному та соціально-політичному [462, с. 74]. Більшість міст виникли у районах, сприятливих для ведення сільського господарства зі щільним землеробським населенням та в місцях формування міської округи [456, с. 58]. Місто було тим значущішим, чим більшою була підпорядкована йому округа [461, с. 122–123; 462, с. 68–69].

На Волині більшість історичних центрів розміщувалися на малих річках, зокрема Червен – на Гучві, Володимир – Лузі, Пересопниця – Стублі. Басейни кількох волинських річок, площа яких коливається в межах 0,8–1,5 тис. км², були сільськогосподарською округою міст [320, с. 70]. Менша площа сільськогосподарської округи не давала змоги виробляти достатню кількість додаткового продукту, а більша, навпаки, сприяла становленню нового центру.

Розглянемо процеси містоутворення в регіоні на прикладі великих адміністративних осередків – Володимира, Луцька, Дорогобужа. Зауважимо, що становлення давньоруських міст, за П. П. Толочком, відбувалося трьома шляхами: торгово-ремісничим, общинно-феодальним, феодальним [462, с. 50]. На Волині в IX–XI ст. цей процес проходив двома останніми, тут поки що не зафіксовано торгово-ремісничого, який, зрештою, і в інших регіонах трапляється рідко. Общинно-феодальний полягав у накладанні державного фактору на общинний і пристосування останнього до нових завдань. При цьому нові міста зайняли місце племінних осередків і продовжили їх. Наприклад, такий шлях становлення характерний для Луцька.

Феодальний шлях був пов'язаний із боротьбою Києва з незалежним східнослов'янським союзом волинян. Цей шлях був альтернативний і пов'язаний з окраїнними східнослов'янськими союзами племен, зокрема й з Волинню, де остаточно влада Києва встановилась лише наприкінці X ст. у зв'язку з походом князя Володимира Святославича в 981 р. Феодальний, або державний шлях становлення характерний для Володимира та Холма. Нещодавно М. М. Кучинко окреслив нову схему становлення Володимира як феодального міста, наголосивши на великій ролі общинно-феодального чинника в його становленні.

Місто Володимир у літописі вперше згадане в 988 р. [353, стб. 105], проте питання про час його появи залишається дискусійним. За В. В. Ауліхом, Володимир замінив знищене в середині VII ст. Зимнівське городище, жителі якого й були засновниками майбутньої столиці Волині [14, с. 58]. Якщо взяти до уваги відомості археологічних джерел, то ця гіпотеза виглядає цілком вірогідною, але однозначні докази цього відсутні. Проте О. М. Цинкаловський, спираючись на повідомлення Аноніма, вважав, що місто Володимир існувало вже у 884 р. під назвою Лодомир [477, с. 226].

У першій половині XI ст. Володимир став адміністративно-політичним осередком не лише Волині, а й усіх західноукраїнських земель. До другої половини XI ст. тут не згадується іншого князівського центру, окрім нього.

XII–XIII ст. було апогеєм розвитку міста Володимира. Поселенський комплекс, що складався з дитинця й окольного граду, був уже цілком сформованим класичним давньоруським містом. Окольне місто утворилося на основі кількох слов'янських поселень, які функціонували одночасно з раннім городищем, що було на місці майбутнього дитинця [350; 199, с. 13].

Деякі дослідники не визнають Володимир головним центром Волині. В. С. Александрович та Л. В. Войтович вважають, що із 1170 р. старшинство в регіоні визначалося за Ярославом Ізяславовичем [3, с. 78], і саме Лучеськ, де він правив, відігравав роль центру. Однак територія поширення культурного шару свідчить, що Володимир був у той час значно більшим за Луцьк. Успенський собор теж мав більші розміри у порівнянні з луцькою церквою Іоанна Богослова. Отож археологічні джерела вказують на більший потенціал Володимира.

Прикладом використання археологічних джерел для історичних реконструкцій поселенської структури є вивчення просторового розвитку Володимира. Однією з головних проблем у цьому є локалізація міського дитинця. Уява про його розміщення змінювалася в міру накопичення археологічних джерел. Водночас нові писемні джерела, за деякими винятками, майже не долучалися.

Історіографічна база проблеми дає змогу умовно поділити позиції вчених щодо розміщення дитинця та окольного міста Володимира на три погляди. Прихильники класичного погляду локалізували дитинець давньоруського Володимира на місці сучасного городища «Вали» площею 1,5 га, а окольне місто у межах пасма валів площею 66 га. Такий погляд на розміщення дитинця та окольного міста сформувався ще в 30-х роках ХХ ст., коли спробу реконструкції планової схеми укріплень здійснив О. М. Цинкаловський [476, с. 197]. П. О. Раппопорт максимально розвинув цю ідею [381, с. 68]. У 1982–1984 рр. до вивчення пам'яток Володимира долучилася Г. О. Піскова. Вона вела пошуки князівського палацу поряд з

Успенським собором [287] та досліджувала храм середини XII ст. на вул. Садовій, який був збудований у 50–60-х роках XII ст. [289].

Наступні дослідження лягли в основу другого погляду. Узагальнений план П. О. Раппопорта був згодом додатково опублікований Т. А. Трегубовою разом з її власною гіпотетичною реконструкцією загального вигляду міста [465, с. 128]. Дослідниця вважала, що дитинець розміщувався на території городища, а окольне місто, яке виникло в X ст., одночасно з дитинцем, – на пагорбі навколо Успенського собору [465, с. 124]. Цей погляд розвинув С. В. Терський. Узагальнивши відомі на той час археологічні джерела, він виділив два етапи побудови фортифікацій окольного міста: перший – X–XII ст., коли земляними укріпленнями було захищено площу близько 8 га навколо Успенського собору, західніше від дитинця, і другий період – XIII–XIV ст., коли подвійною лінією валів була зміцнена площа у 66 га [443, с. 256]. Цей погляд згодом підтвердили П. А. Ричков та В. Д. Луц [387, с. 31–33].

Результати археологічних досліджень С. В. Терського в 1999–2000 рр. [441, с. 86] поставили під сумнів датування П. О. Раппопортом зовнішньої оборонної лінії окольного міста XII ст. Підставою для цього стали висновки про те, що північно-східний район окольного міста – ур. Апостольщина (район сучасної гімназії) був густо заселений лише впродовж двох періодів: у X ст. та у XIII–XIV ст. Тобто саме в ці періоди тут доцільно було споруджувати укріплення, а не у XII ст. [443, с. 259].

Однак викладені вище два погляди на розміщення дитинця та окольного міста Володимира мають слабкі сторони. Зокрема, у всіх давньоруських князівських столицях головні храми міста розміщувалися на території дитинця. Якщо локалізувати дитинець давньоруського Володимира на місці сучасного городища, то саме тут мала б розміщуватися головна культова споруда міста, але нічого подібного тут не знайдено. Успенський собор розташований на сусідньому підвищенні.

Порівнявши городище «Вали» площею 1,5 га у Володимирі з дитинцями в Чернігові (11 га), Переяславі (10 га), Галичі (50 га), О. П. Моця звернув увагу на їх неспіврозмірність. Він констатував, що через малу площу дитинця Володимира, кам'яні храми тут не будувались [269, с. 130–131]. Причиною розміщення головного храму міста за межами вірогідного дитинця у Володимирі С. В. Терський вважає ранню появу володимирської єпископії [441, с. 76]. Для порівняння з Луцьком, то тут єпископу належала частина дитинця [441, с. 55]. В описі 1695 р. «стародавньою кафедрою володимирських єпископів» називається Федорівська церква [430, с. 132–133]. Цей храм був збудований в XI–XII ст. [80, с. 45].

Тривалий час на території городища велися пошуки церкви Іоакима та Анни, де була похована дружина Романа Мстиславича. Це могло стати важливим репером у локалізації дитинця Володимира, адже апріорі вважалося, що така знатна особа була похована саме на дитинці. Джерела XVI–XVII ст. вказують, що тоді церква розміщувалася на території замку, тобто на городищі «Вали» [432, с. 142]. Однак багаторічні пошуки цього об'єкта М. В. Малевською не дали позитивних результатів. М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, В. В. Петрович не погоджуються з локалізацією церкви Іоакима та Анни на городищі [211, с. 7]. Ситуація, як бачимо, зайшла у глухий кут саме через відсутність археологічних підтверджень локалізації церкви.

Спираючись на поєднання свідчень писемних та археологічних джерел, нову локалізацію дитинця давньоруського Володимира запропонував С. Д. Панишко. Згідно з нею дитинець розміщувався за межами сучасного городища, на території навколо Успенського собору. При цьому дослідник виходив із рядового характеру знахідок на городищі «Вали» в шарах XI–XIII ст., що не характерно для культурних нашарувань на дитинцях князівських столиць. Як підтвердження цьому він використав повідомлення Яна із Чарнкова про те, що в 1368–1370 рр. під час будівництва мурованого замку Казимира Великого поряд продовжував функціонувати «старий

дерев'яний замок ... на іншій замковій горі» [332, с. 118]. На думку дослідника, є всі підстави пов'язати останній зі старим дитинцем давньоруського Володимира.

За С. Д. Панишком, район розміщення Успенського собору був найвищою й найзручнішою точкою для влаштування первинного укріплення кінця I тис., що пізніше переросло в міський дитинець. Таке розміщення забезпечувало господарські та побутові зручності для населення як у момент виникнення міста, так і в перспективі його розвитку. Наступним аргументом було те, що найбільш вагомі археологічні знахідки давньоруського періоду виявлені не на городищі «Вали», а на схід від Успенського собору та сучасного городища. Це культурний шар та об'єкти на території сучасного Слов'янського парку та в ур. Апостольщина (за С. В. Терським), комплекси Михайлівського монастиря та Василівської церкви. Тут також розміщувалися головні Київські ворота Володимира [332, с. 122].

Якщо вважати правильною локалізацію С. Д. Панишком укріпленого ядра давньоруського Володимира, то окольне місто XI ст. розміщувалося на території руїн сучасного городища, а в XI – першій половині XIII ст. – на надзаплавній терасі в районі сучасної Василівської церкви та частково дослідженого Михайлівського монастиря [332, с. 123]. Аргументація С. Д. Панишка щодо території навколо Успенського собору, на нашу думку, є переконливою.

В околицях Володимира розташовувався один із найбільших жіночих монастирів давньоруського періоду. За А. В. Праховим, цей храм був збудований в XI–XII ст. [80, с. 45]. Документація розкопок 1886 р. А. В. Прахова не збереглася, відомості про храм обмежуються опублікованою інформацією О. М. Дверницького, який працював у групі дослідників.

Археологічні розкопки 1975 р. виявили нові матеріали, а саме цегляні гробниці під підлогою, збудовані одночасно з храмом. Слід зауважити також, що всі виявлені тут скелети – жіночі [385, с. 261–262]. У 1979 р. біля храму з

північної сторони розкопано декілька поховань, які належать до часу після руйнації храму [40, с. 9]. Стара катедра була залишками заміського жіночого монастиря, збудованого приблизно у другій половині XII ст. [386, с. 265]. Таке його розміщення для того часу виглядає унікальним, адже жіночі монастирі майже завжди розміщувалися в містах.

Цікавим у плані трансформації племінного осередку в адміністративний центр є місто Луцьк. Перша літописна згадка про місто відноситься до 1085 р. [353, стб. 197]. М. М. Тихомиров припускав, що Луцьк був центром племінного союзу лучан, згаданих Констянтином Багрянородним у X ст. [456, с. 322]. М. Ф. Котляр не підтримав цієї думки, адже літопис не повідомляє про плем'я лучан [184, с. 51].

Первісний осередок Луцька розміщувався на острові, який складався із трьох пагорбів і був оточений річками – Стиром і Глушецем. На найвищому пагорбі, площею близько 1 га, був дитинець, до якого прилягав окольний град площею 6 га. Уже в VII–VIII ст. тут існувало східнослов'янське поселення. З цього часу формується планувальна структура історичного ядра міста. Матеріали VIII–X ст. найчастіше трапляються на поселеннях, розташованих по краю лівого берега заплави Стиру. Саме це дало змогу М. П. Кучері говорити про густу залюдненість цієї території в ранньому середньовіччі волинянами, що сприяло виникненню міста Луцька [81; 140; 191, с. 103; 279, с. 8].

Вивчався рельєф Старого міста Луцька. Р. Г. Метельницький зауважив, що давня денна поверхня біля Ринкової площі була нижча від сучасної майже на 6 м і поруч розміщувалося болото [256, с. 90]. На основі реконструкції давнього рельєфу зроблено висновок, що в X–XII ст. дерев'яні укріплення не могли охоплювати площу більше ніж 7 га [255, с. 34]. Р. Г. Метельницький указав на зміну русла р. Стиру. Остання в районі села, що мало назву Дворець (сучасна Київська площа), круто подалася ліворуч у бік с. Рованців [256, с. 85] (див. додаток А).

У X ст. життя в західній частині природного острова, де розміщувався первинний осередок Лучеська, занепало, а наприкінці X – на початку XI ст. пожежа знищила поселення у східній частині острова, і на цьому місці розпочалося спорудження міського дитинця [200, с. 79]. До середини XII ст. Луцьк був невеликим центром, співвідносним із Коршівським городищем і Шепелем, відповідно невеликою була сільськогосподарська округа цих населених пунктів [41; 94]. Натомість від середини XII ст. Луцьк починає активно зростати, що потребувало відповідного збільшення і його сільськогосподарської округи [338]. Це відбилося на підпорядкуванні Луцьку не тільки розміщених неподалік Шеполя і Коршівського городища, а й сільськогосподарських округ двох останніх. Результатом цих процесів стало формування повноцінної сільськогосподарської округи Луцька (приблизно 1,5 тис. км²), яка навіть дещо перевищувала відповідно середню величину округи давньоруського міста.

Головним адміністративно-політичним центром Погориння, центром удільного княжіння в XI – на початку XII ст. було місто Дорогобуж. Перша згадка про нього належить до 1084 р. [353, стб. 196]. Місто згадується як центр володінь Давида Ігоровича. Про соціальний розвиток міста та важливу роль останнього свідчать згадані в одній з статей «Руської правди» дорогобужці [457, с. 81]. Виявлені на городищі археологічні джерела давньоруського періоду повністю підтверджують попереднє датування пам'ятки за писемними джерелами [13, с. 298; 102; 104; 281, с. 29; 392; 393]. Вони містять і більшість «міських ознак», які виділяв А. В. Куза [370, с. 203]. На основі археологічних джерел зроблено висновок про формування укріпленого поселення в Дорогобужі до того, як воно було згадане в літописах, а перша письмова згадка розповідає про нього як про фортецю, яка стає центром удільного княжіння [367, с. 15; 394; 397; 398; 399; 400].

У Дорогобужі були проведені дослідження Успенської церкви, розміщеної на захід від городища. Вперше припущення про те, що в основі Успенської церкви лежить більш давня будівля, висловив О. О. Фотинський

[472]. У 1983 р. дослідження проводилися під керівництвом І. Р. Могитича [295, с. 1]. У 1988 р. здійснено розкопки, результати яких дали можливість установити, що давня церква являла собою одноапсидний чотиристовпний храм. Південна та західна стіни цих церков розміщені в одній площині [295, с. 2; 407]. Очевидно, Успенську церкву в Дорогобужі будували майстри, які раніше працювали у Володимирі-Волинському [247, с. 59]. Знайдені фрагменти архітектурно-декоративних деталей, покритих поливою, а також різна складнопрофільована цегла зближує цю пам'ятку із церквою Іоанна Богослова в Луцьку [295; 247, с. 60]. Вважається, що саме з Успенської церкви в Дорогобужі походить ікона Богородиці Одигітрії – унікальна пам'ятка волинського малярства XIII ст.

З 1149 р. в літописі згадується місто Пересопниця [353, стб. 386]. Перші дослідники розміщували його на городищі у с. Білеві Рівненського р-ну Рівненської обл. [467, с. 153–154; 8, с. 124–125]. К. М. Мельник вважала, що залишками міста є городище в с. Пересопниці Рівненської обл. [467, с. 533]. Систематичні археологічні дослідження дають змогу локалізувати літописну Пересопницю в однойменному селі Рівненської області [93; 130; 292; 433]. На основі археологічних джерел формуються уявлення про планування міста, його розвиток, повсякденне життя жителів. Установлено, що в XI ст. заселеним був дитинець Пересопниці, а наприкінці X–XI ст. сформувався поселенський комплекс у районі с. Білева. Від середини XII ст. Пересопниця стає місцем проживання удільного князя [405; 406]. На основі виявлених об'єктів та речових знахідок в ур. Пастівник сформовано висновок, що найбільш інтенсивним життя на цій ділянці було в XII – першій половині XIII ст. [303].

У XIII ст. на сторінках літопису з'являються поліські міста. Оскільки на момент літописної згадки міста вже існували, то час їхнього становлення належить до XII ст. [341, с. 26]. Полісся увійшло до складу Волинської землі найпізніше через малопродуктивність поліських ґрунтів і наявність резерву для господарського та суспільно-політичного освоєння в лісостеповій зоні. У

цьому плані регіон наслідував давньоруську схему окняжіння, коли великокнязівська влада поширювалася з центру на окраїни. Господарське та суспільно-політичне освоєння Полісся сприяло зміцненню могутності володимирських князів [339, с. 62]. Опора на нових багатих землевласників показувала прогресивну роль Волині у складі Галицько-Волинського князівства. Літописним підтвердження цього є будівельна діяльність зодчого Олекси, князів Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича. Процес господарського та суспільно-політичного освоєння Полісся добре ілюструється картографуванням пам'яток по двох періодах: X–XI ст. та XII–XIII ст. [338].

Ознакою особливої ролі поліських міст було будівництво тут так званих «волинських веж», які виступають як один із головних реперів самобутності давньоруської Волині. На сьогодні єдиною повністю збереженою є Кам'янецька вежа, яка згадується в літописі під 1289 р. у Похвалі Володимиру Васильковичу [353, стб. 925]. Вона збереглася майже повністю. Її висота близько 29 м при діаметрі 13,5 м та товщині стін 2,5 м [382, с. 206]. Наявність специфічної «литовської» цегли у кладці дала змогу П. О. Раппопрту підтвердити факт будівництва Кам'янецької вежі у другій половині XIII ст., у період князювання Володимира Васильковича [382, с. 211].

Важливим внеском археології в реконструкцію зовнішнього вигляду давньоруського Кам'янця стало встановлення розміщення цієї мурованої вежі щодо укріплень самого міста. Археологічні дослідження дозволили локалізувати вежу за межами укріплень центральної частини міста. Дослідженнями А. В. Іова та А. А. Башкова встановлено, що укріплення Кам'янця склалися з двох відособлених підвищень, укріплених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався замок, а на східному – мурована цегляна вежа [19, с. 6] (див. додаток Б).

Іншим великим поліським містом був Чорторийськ. Тут муровану вежу розпочали будувати в 1289 р. [353, стб. 938]. Пам'ятка не збереглася до

нашого часу, а писемні джерела нічого не говорять про її вигляд. Натомість результати археологічних досліджень фундаменту вежі свідчать про її тотожність Кам'янецькій вежі [381, с. 146]. На відміну від Кам'янецької, вежа в Чорторийську розміщувалася на території міського дитинця.

На основі археологічних джерел висунуто гіпотезу про те, що літописним містом Рай є Шацьке городище (а не городище в с. Яревиці Старовижівського р-ну Волинської обл.) [144, с. 118]. Це підтверджують аналіз керамічного матеріалу X–XII ст. та княжі вислі печатки (були) XI–XII ст. Одна з них належить князю Святополку-Михайлу Ізяславовичу та має на аверсі зображення погруддя архангела Михаїла, а на реверсі напис «дін-єсло-во», інша (ймовірно) – княгині Марії (Анастасії), дружині князя Всеволода Ярославича [144, с. 118]. Також на основі археологічних знахідок відбитків печаток та зображення на персні-печатці з князівським знаком-тризубом, знайдених на території Шацького р-ну, проведено історичну реконструкцію сучасного герба Шацька (див. додаток В).

У літописах та писемних джерелах від середини XIII ст. з'являються дані про ієрархію міських центрів, які поділяються на старші міста та молодші міста-пригороди [188, с. 11–12]. Серед міських поселень виділяється особливий соціально-економічний тип – малі міста, які починають формуватися з другої половини XI ст., і вже у другій половині XII ст. у кожному князівстві формується стійка система зі старих міст-столиць і молодших міст-пригородів [188, с. 70]. Під малими містами мають на увазі міста, які не були столицями руських земель, а були центрами невеликих князівств. Серед волинських – це Белз, Сутійськ, Червен, Ізяслав, Дорогобуж, Пересопниця, Берестя, Дорогичин та ін. [188, с. 88–93].

У російській історіографії сформувалася традиція ототожнювати міста й землі у домонгольський період, називаючи їх республіками на чолі з вічем [236, с. 34]. Під «містом» ці дослідники мають на увазі всю місцевість, що безпосередньо залежала від нього. Оформлення класичного типу середньовічного міста на Русі, з чітким поділом на дитинець і окольне місто,

А. В. Майоров відносить не раніше як до XIV–XV ст. [236, с. 37]. Проте археологічні джерела, отримані під час досліджень міст, у тому числі й волинських, спростовують таке датування, адже міста існували вже у XII ст.

У XIII ст. до поселенської структури регіону входили Болохівські міста, що розміщувались у прикордонному ареалі між державою Романовичів та степом, на межі трьох земель – Київської, Волинської і Галицької. Тут жили так звані «татарські люди». Мабуть, починаючи з кінця XII ст., Болохівська земля належала до складу Волинської землі, тим більше, що у литовський період вона остаточно закріпилася за Волинню [341, с. 22]. Переселені сюди кочовики, які несли прикордонну службу та потребували місць проживання для себе та сімей, принесли на Русь укріплення степового типу [266, с. 28–29]. Болохівські міста мали особливі укріплення за зразком золотоординських міст, а саме багаторядно-концентричне планування, яке Ю. Ю. Моргунов відносить до волинсько-болохівських [266, с. 28–29].

У літописній статті за 1241 р. знаходимо відомості про каральний похід Данила Романовича на Болохівські міста [353, стб. 792]. Дослідження болохівських городищ показало відсутність на багатьох із них матеріалів XIV–XV ст. Це свідчить, що після походу Данила ці поселення занепали. Болохівська земля як самостійна політична одиниця перестала існувати [383, с. 59].

Отже, міста були основою поселенської структури землі. Це підтверджено на основі комплексу писемних та археологічних джерел. Згадка Червенських градів відбиває важливі зміни в територіальній організації тогочасного суспільства в Середньому Побужжі. Зростання частоти згадок міст у XII ст. підтверджується археологічними розкопками. Картографування міст за писемними джерелами та городищ за археологічними підтверджують, що процеси містоутворення на Волині спочатку активізувались у лісостепу, а у другій половині XII – на початку XIII ст. – у поліських регіонах. Розміри міста залежали від величини його сільськогосподарської округи. Археологічні джерела дають змогу

переглянути планування деяких міст, наприклад давньоруського Володимира, який був столярним містом Волинської землі.

2.2. Господарство

Зважаючи на специфіку укладання літописів, які описували переважно політичні події, у них дуже мало уваги приділено економічному розвитку краю. Натомість археологічні джерела доволі повно розкривають економіку, доповнюючи відомості писемних джерел. Довгий час дискусійним залишалося питання про те, яка галузь давньоруського господарства була його основою. Б. О. Рибаків, виходячи з тодішнього рівня знань та своїх наукових уподобань, стверджував, що це було ремесло [411]. На основі аналізу широкого кола нових археологічних джерел П. П. Толочко зробив висновок про провідну роль сільського господарства [462]. Водночас у період становлення давньоруської держави велике значення мала работоргівля [459; 473].

Економічний комплекс давньоруської держави можна спроектувати й на Волинь. На сьогодні дискусії про співвідношення складових частин економіки Русі здебільшого завершилися, і очевидною стає провідна роль сільського господарства. Його структура охоплювала землеробство й скотарство. Окрім сільського господарства, розвивалися різні ремесла та промисли. Археологічні джерела підтверджують, що найпоширенішими серед ремесел були чорна металургія, ковальство, гончарство, а серед промислів – бортництво, рибальство та мисливство.

Розвиток економіки, особливо сільського господарства, безпосередньо пов'язаний із природним середовищем. Природні умови, зокрема, гідрографічна сітка (річкові системи), мають важливий вплив на історичний розвиток регіону [424, с. 9–10]. Сприятливі природно-географічні умови обумовлювали його інтенсивний економічний розвиток уже напередодні давньоруського періоду. Слід мати на увазі, що в середньовіччі залежність людини від природних умов існування була набагато вищою, ніж сьогодні.

Окрім поступових змін клімату, траплялись і катаклізми. Незвичайні природні явища фіксувались уже в літописах. Наприклад, у «Повісті минулих літ» історичний опис розпочинається після подій «всесвітнього потопу» [353, стб. 2]. Під 1115 р. у літописі згадується затемнення сонця [353, стб. 282].

Для кінця I тис. характерним був сприятливий для ведення сільського господарства малий кліматичний оптимум, а з XIII ст. – малий льодовиковий період. Такі зміни позначилися на розміщенні давньоруських пам'яток регіону. Негативний вплив на розвиток економіки протягом IX–XI ст. мали засухи. Пам'ятки X–XI ст. часто розміщені в понижених ділянках місцевості, які в період їхнього функціонування були високо над рівнем ґрунтових вод, і заболотилися тільки з настанням малого льодовикового періоду. У XI–XIII ст. клімат став погіршуватись, збільшувалася кількість незвичних природних явищ, холодні зими були тривалими, влітку йшли рясні дощі тощо [27, с. 502–503].

Волинь розміщена на межі двох природних зон – лісової (Полісся) та лісостепової (Опілля). Різниця природних умов у кожній з них впливала на заняття населення. Населені пункти поліської зони були захищені болотами та лісами. Територія лісостепу, у свою чергу, була більш привабливою для заселення, тут задля оборони використовували як гідрографічну сітку регіону, так і його рельєф.

Більшість писемних джерел не торкається проблем села та розвитку сільського господарства як на Русі загалом, так і на Волині зокрема. Одразу зазначимо, що поняття «село» для давньоруського періоду вживається умовно, тодішні поселення за межами укріплених міст дуже відрізнялися від сучасних. На сторінки літопису село потрапляло в окремих випадках, наприклад, коли воно було об'єктом поділу володінь чи його пов'язували з військовими сутичками. У кращому випадку містилися переліки сільськогосподарських культур та видів тварин. Зокрема, у «Слові Даниїла Заточника» описується спосіб використання зерна пшениці як продукту

харчування, а саме вказується, що *«пшеница, хорошо перемолотая, чистый хлеб дает»* [265, с. 421].

Узагальнювальне слово «скот» застосовувалося для характеристики домашніх тварин, яких розводили в господарстві [265, с. 424]. В Уставній грамоті Мстислава 1289 р. подано перелік встановленого на берестян податку продуктами на утримання княжих мисливців. У цей список входили мед, хліб, льон, овес, жито, вівці, кури [353, стб. 932]. Такий перелік дає змогу судити про основні заняття сільського населення й підтверджується археологічними джерелами.

У XIX – першій половині XX ст. сільські пам'ятки епохи Київської Русі вивчались епізодично. З другої половини XX ст. розпочалися розкопки селищ та палеоетноботанічні дослідження знайдених тут матеріалів. Давньоруські села в регіоні вивчалися загалом під час робіт на багатошарових пам'ятках. М. М. Кучинко сільські поселення поділяє на два типи: укріплені (городища) та неукріплені (селища) [198, с. 71]. В Україні за розміром розкопаної площі найкраще дослідженою сільською пам'яткою є поселення кінця X – межі XII–XIII ст. поблизу с. Автуничів на Чернігівщині [66]. За природними умовами воно дуже схоже із селищами Волинського Полісся, тому може широко використовуватися для аналогій, чого, на жаль, поки що не зроблено.

Традиційно з давньослов'янського періоду провідне місце в господарстві волинян займало землеробство. Важливу інформацію про його розвиток дають знахідки землеробських знарядь праці для обробітку ґрунту, аналіз культурних рослин, залишки господарських споруд. Господарська діяльність мешканців селищ мала натуральний характер, поєднуючи в собі землеробство, скотарство та промисли з домашнім ремеслом [136, с. 213]. Таке поєднання добре простежується в селищах Волині, зокрема на поселенні біля с. Боратин Луцького р-ну [83, с. 145–147; 84].

Сільське господарство було основною галуззю економіки не лише села, а й переважної більшості малих міст. На досліджених волинських пам'ятках

давньоруського періоду виявлено чересла, наральники, окуття лопат, серпи, коси. Їх знайдено у Володимирі-Волинському [136, с. 47–48], на могильнику в Житомирі [136, с. 49], Листвинському городищі [479, с. 45–46], Райковецькому городищі [136, с. 55]. Залізний наральник, серпи, коси-горбуші, а також інші сільськогосподарські знаряддя праці, знайдені у великій кількості, підтверджують, що основною галуззю господарства жителів городища Вал було землеробство [194, с. 182–183]. Тут також виявлені залишки перепалених зерен пшениці та проса [194, с. 182–183]. На Гнідавському поселенні зафіксовано господарські приміщення давньоруського періоду, у деяких із них могли сушити зерно, випікати хліб чи використовувати їх для ремісничих цілей [53; 82; 115; 191, с. 103]. Господарська споруда X–XI ст. досліджена в с. Богушівці Луцького р-ну [148, с. 493]. Залишки печей для просушування зерна та господарські ями для його зберігання виявлені на Листвинському городищі [479, с. 46]. Зернові ями зафіксовані в Дорогобужі [103; 108; 303; 390].

Археологічні джерела дають змогу встановити регіональну спеціалізацію сільського господарства Волині. Рівень економічного розвитку різних частин регіону безпосередньо залежав від якості ґрунту. Поширення родючих земель на Волинській височині зумовили більшу роль землеробства в лісостеповій зоні, а малородючих на Поліссі – розвиток тут різноманітних промислів. Склад ґрунтів безпосередньо обумовлював різновид знарядь праці. На Поліссі довгий час продовжували використовувати рало водночас у лісостеповій зоні рано поширився давньоруський плуг [330, с. 359]. Використання плуга свідчить про перехід від розпушування ґрунтів до їх оранки, що було більш ефективним способом підготовки ґрунту під посіви. Поширення плуга в лісостеповій зоні вже з IX ст. підтверджують археологічні знахідки з Колодяжинського [136, с. 75] та Райковецького городищ [136, с. 81], Хотомеля [136, с. 73]. Робочі частини плуга – наральники (лемеші) та чересла – були виявлені в Дорогобужі [372, с. 44–45], Листвині [479, с. 45]. Археологічні знахідки частин плуга підтверджують, що

землеробство мало орний характер та свідчать про використання родючих земель.

На початкових етапах свого становлення давньоруські міста Волині були тісно пов'язані з своєю сільськогосподарською округою. Нові міста успадкували соціально-економічні зв'язки та господарські традиції додержавного періоду. Це добре видно на прикладі Луцька [338]

Давньоруські міста були своєрідним продовженням села. Більшість із них виникла в заселених районах, сприятливих для сільського господарства [462, с. 58–61]. Інтерпретація археологічних джерел дає можливість вважати, що місто Луцьк утворилось із агломерації сільських поселень. Одне з таких поселень дослідив М. П. Кучера на лівому березі Стиру, в ур. Гнідава. Час його існування дослідник окреслив періодом з VIII до X ст. [191, с. 103].

Проблема взаємовідносин давньоруського міста із селом не обмежується його зв'язками із сільськогосподарською округою. На локалізацію міст уздовж водних артерій впливала наявність земель, придатних для сільськогосподарського використання. Більшість давньоруських міст виникли в центрах густо заселених землеробських районів [462, с. 81]. В усіх давньоруських землях, хоча найбільше в лісостеповій зоні, відомі аграрно-феодальні міста [462, с. 164]. Економіка майже всіх давньоруських міст була безпосередньо пов'язана із сільським господарством [462, с. 81].

Висновок про те, що сільське господарство було основною галуззю економіки міста, підтверджують археологічні матеріали з Ізяслава (біля Шепетівки). Розкопками експедиції М. К. Каргера виявлено близько 1000 знарядь сільськогосподарського виробництва, які характеризують увесь господарський цикл робіт давніх землеробів: чересла, коси, серпи, кам'яні жорна [9, с. 463–464].

Зайнятість сільським господарством значної частини міських жителів підтверджують матеріали з Дорогобужа. В одній з статей «Руської правди» вказано, що дорогобужці вбили конюха [457, с. 81]. Частина мешканців

Дорогобужа була власниками земельних угідь, розміщених за межами міста, на території сільської округи. На основі археологічних джерел Б. А. Прищепа ствердив, що на дитинці та окольному місті жили ремісники разом із воїнами-дружинниками. На думку автора розкопок, знахідки підтверджують те, що це була фортеця київських князів [370, с. 66]. У садибах і в житлах розміщувалися ями-погреби для зерна та інших продуктів харчування. В одних і тих самих комплексах знаходили землеробські знаряддя праці та зброю. Наприклад, у житлі № 22 знайдено два серпи, два наконечники стріл і гирю від кистеня [173, с. 65]. У житлі № 15 Б. А. Прищепа виявив наконечник від піхов меча, наконечник списа, шолом, стремена, а поряд розміщувалася господарська будівля, у якій зберігали зброю, знаряддя праці та предмети побуту [367, с. 216]. На основі цього дослідник зробив висновок про те, що власники садиб – воїни-дружинники – були пов'язані із сільськогосподарським виробництвом [367, с. 217].

Зайнятість сільським господарством міських жителів підтверджують знахідки деталей плуга, серпів, кам'яних жорен у м. Володимирі-Волинському [441, с. 157]. Тут відкрито господарські ями для зберігання зерна, які розташовувалися поблизу жител або були вирізані в їхній долівці. Найбільш відомий комплекс зернових ям в ур. Апостольщина, де, можливо, проживав гуменний, організатор сільського виробництва в князівському господарстві [435, с. 39].

Склад зернових культур на Волині в X–XIV ст. дає змогу реконструювати результати палеоботанічних досліджень. Г. О. Пашкевич та Ю. М. Мазурик прийшли до висновку, що в околицях Угровська (біля с. Новоугрузького Любомльського р-ну Волинської обл.) вирощували овес посівний, жито, ячмінь півчастий, горох, коноплі. Невеликі домішки зернівок та насіння інших культурних рослин, пшениці м'якої та пшениці півчастої однозернянки та двозернянки, проса посівного, сочевиці, можливо, пов'язані з торговельними зв'язками [46; 345, с. 223]. Зерна жита та пшениці, гороху, конопель, вівса, ячменю знайдені на Райковецькому

городищі [136, с. 130]. Натомість найпоширенішими зерновими культурами в Середньому Подніпров'ї були пшениця та жито [24, с. 45]. Порівняння складу зернових культур регіону Побужжя та Середнього Подніпров'я суттєво різняться. Однак слід мати на увазі, що в Угровську аналіз зроблено для вибірки з території дитинця, де склад використовуваних зернових культур був специфічним. Наприклад, велику частку вівса можна пояснити утримуванням тут коней для потреб дружини та князя.

На основі археологічних джерел маємо свідчення про виробництво хліба. Зокрема, про його випікання в писемних джерелах немає відомостей. На Волині досліджено чимало специфічних печей давньоруського періоду. Наприклад, у стінках житла в с. Городку було виявлено чотири таких печі [41; 45; 98; 177, с. 104]. Це житло було пекарнею, де випікався хліб, здебільшого для мешканців Коршівського городища. Збільшення розмірів печей було зумовлене необхідністю зростання кількості випеченого хліба, можливо, у зв'язку зі збільшенням кількості населення городищ [177, с. 108].

Важливою галуззю сільського господарства було скотарство. Про його поширення в регіоні можна говорити на основі знайдених кісток тварин під час розкопок кургану Романівка [467, с. 49]. Скелет птиці на вікові домовини був виявлений в одному з курганів у с. Городищі Луцького р-ну Волинської обл. [467, с. 555]. Розведення домашніх тварин на Волині підтверджується численними знахідками кісток великої і дрібної рогатої худоби, свиней, курей [136, с. 208, 212; 194, с. 184; 479, с. 47], ножиць для стрижки овець [136, с. 42; 194, с. 184]. Аналіз остеологічних знахідок кісток із с. Головного Любомльського р-ну Волинської обл., проведений В. І. Цалкіним, показує, що вони належали великій і дрібній рогатій худобі, свині та коню [198, с. 172]. Худоба слугувала джерелом для отримання м'яса, молочних продуктів, вовни. Окрім того, велику рогату худобу використовували як тяглову силу під час оранки.

Про важливу роль скотарства в господарстві свідчать знахідки кіс або їхніх фрагментів, які використовували для заготівлі сіна, зокрема на

Городищі Другому біля Луцька [194, с. 131], Листвинському городищі [479, с. 47]. Ці знахідки вказують на стійлове утримання худоби. За археологічними джерелами фіксуються приміщення для свійської худоби та залишки гною. У Старому місті в Луцьку розкопана господарська яма, яка була заповнена спресованим гноєм, завтовшки приблизно 0,6 м [301, с. 6].

Іншою важливою складовою частиною економічного комплексу давньоруського періоду було ремесло. Воно значною мірою визначало загальний рівень розвитку економіки, впливаючи на соціальні, політичні та культурні процеси. До середини XII ст. панівним було вотчинне ремесло.

Міста давньоруської Волині були значними ремісничими центрами [8, с. 551], що підтверджено археологічними джерелами. Вони виникали переважно на берегах річок і на перехрестях торгових шляхів, виконували роль внутрішньоекономічних ринків своїх округів та центрів виробництва окремих видів ремісничої продукції [188, с. 44–45]. Проте археологічні джерела ілюструють велику роль і сільських ремесел. Наприклад, сільські ковалі могли виготовляти різноманітні вироби із заліза [34, с. 77–79].

У селах зазвичай розвивалися ті виробництва, які були потрібні для забезпечення їхньої життєдіяльності [66, с. 12; 351, с. 39]. Також тут зосереджувались ті види ремесел, розвиток яких потребував близькості до сировини. Деякі з них розвивалися на селі через свою небезпечність, насамперед пожежну, в процесі виробництва. Очевидно, розвиток ремесла на селі був зумовлений не завжди сприятливими умовами для землеробства, що й змушувало сільських жителів шукати додаткової підтримки в ремісничому виробництві та промислах. У першу чергу це були традиційні для Полісся лісохімічні промисли, археологічні аналогії яким можна залучити з розміщеного в дуже схожих природніх умовах поселення біля с. Автуничів Городнянського р-ну Чернігівської обл., де були досліджені ями – «майдани» для виробництва дьогтю [351, с. 39].

Одним із перших досліджень давньоруського ремесла є відоме «Моління Даниїла Заточника» [265]. Хоча твір присвячений Північній

Русі, його повідомлення можна застосувати й до Волині. Фрагмент тексту *«не вогонь розпікає залізо, а роздмухування міхами»* ілюструє процес металургійного ремесла [265, с. 423]. Непрямі згадки про цю галузь ремесла містяться в літописі. Зокрема, відомо про дзвони, поміст, вилитий з міді та олова, у церкві Богородиці в Холмі [353, стб. 843–844]. Також дзвони та мідні двері вилив Володимир Василькович для церкви в Любомлі [353, стб. 927].

Археологічні джерела з території Волині вказують, що найбільш поширеними в регіоні було металургійне ремесло та гончарство. Розвитку металургійного ремесла сприяла наявність багатих покладів болотяної руди. Свідченням цього є топоніми: Руда в Турійському та Любомльському р-нах, Рудка у Володимирецькому, Демидівському р-нах Рівненської обл., Любешівському р-ні Волинської обл., Рудники Маневицького р-ну Волинської обл. та ін.

Знахідки напівфабрикатів на волинських пам'ятках вказують на їх місцеве виготовлення. Наприклад, знахідки товарного напівфабрикату заліза у вигляді стержнів відомі на городищі в с. Зимному Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. Проведені Г. А. Вознесенською дослідження підтвердили його типову для товарного напівфабрикату структуру заліза з великою кількістю шлаку [33, с. 63–64]. Залізний шлак, декілька шматків криці, а також горщик, у придонній частині якого виявлені залишки розплавленого заліза, знайдено на городищі Вал у с. Городищі [194, с. 186].

Залізоплавильний горн і знахідки шлаків із с. Пересопниці Рівненської обл. є прикладом розвитку на Волині металургійного ремесла [8, с. 126]. Ще одна залізоробна майстерня першої половини – середини XI ст. з поруйнованим горном і 20 кг шлаку виявлена на Городищі Другому біля Луцька [198, с. 91].

Розвиток металургійного ремесла підтверджує ділянка, яка використовувалася для металообробки, що була досліджена Р. М. Чайкою

на городищі в с. Листвині Дубенського р-ну Рівненської обл. Її культурний шар був насичений шматками шлаків, криці, вугликами, камінням, попелом. Ділянка розташовувалася між дитинцем та окольным містом, очевидно для убезпечення городища від пожежі, а також розв'язання його екологічних проблем [479, с. 49–50]. У с. Листвині було знайдено розвал печі у вигляді скупчення невеликого каміння. У нижній частині заповнення траплялися шматки залізного шлаку. На поверхні іншої печі цього житла знайдено декілька фрагментів посуду та відходи металургійного виробництва – шлаки. Це дало змогу Р. М. Чайці припустити, що ця споруда була житлом ремісника-металурга [479, с. 30].

Результати археологічних досліджень залізоплавильних горнів дають нам можливість реконструювати технологічні процеси металургійного виробництва, чого не можемо зробити за даними лише писемних джерел. Залізо виплавлялося сиродутним способом. Продухи, по яких у горни нагніталось повітря, а після закінчення процесу плавки випускалися шлаки, були зроблені на рівні дна і, дещо понижуючись, виходили до спеціальних коритоподібних заглиблень розмірами 0,4×0,7 м та завглибшки 0,15 м. Після закінчення сиродутного процесу спеціальна перемичка, якою був частково перекритий продух, розбивалася, і шлаки стікали в заглиблення [198, с. 179]. Для наочного уявлення процесів розвитку металургії можна використовувати відому реконструкцію металургійного горна з Олевська, яку провів А. В. Петраускас.

Залишки кузні досліджені також у Муравиці Рівненської обл. У печі, яку там знайдено, а також поруч, зібрані залізні криці та шлаки, що дає змогу інтерпретувати цю виробничу споруду як ковальський горн [312, с. 48]. Сліди обробки металів виявлені в Дорогобужі. Зокрема, у садибі з житлом № 17 були виявлені пінцет ювеліра та пробійник [367, с. 217].

Характеризуючи давньоруську металургію Волині, не можна оминати дискусію про згадку «мечів харалужних» у «Слові о полку Ігоревім» [423]. Частина дослідників прийняла версію тюркського чи

татарського походження терміна «харалуг» [37, с. 76]. Існує припущення, що виробництво «харалужних мечів» пов'язане з великим залізоплавильним та металообробним центром біля с. Харалуга Корецького р-ну Рівненської обл., поблизу якого є поклади залізної руди [414, с. 124; 420]. Провівши хімічний аналіз шлакових зразків із Харалуга, В. Світящук зробив висновок, що плавильні горни там були примітивними, хоча, в залізі виявлено леговані домішки, які надавали міцності виробам з нього [420].

На сьогодні залишається дискусійним питання місцевого виробництва «харалужних мечів», адже під час обстеження експедиція ДП «Волинські старожитності» виявила там датуючий матеріал лише XVII–XVIII ст. Необхідні подальші археологічні дослідження в районі Харалуга та його округи. Зауважимо, що в регіоні першим поселенням металургів кінця X – першої половини XI ст., датованим археологічними джерелами, є пам'ятка біля с. Великої Клецьки Корецького р-ну Рівненської обл. [395; 366]. Схарактеризовані вище об'єкти свідчать про прискорений розвиток металургії на Волині давньоруського періоду.

Про існування ремісничого характеру виробництва свідчить поява гончарного посуду. Його прогрес відбився як у зміні самих форм посуду, так і в удосконаленні процесу виробництва. На думку М. М. Кучинка, це засвідчує поява на Волині двоярусних гончарних горнів. Дослідник виявив конструкцію такого горна підковоподібної форми на городищі «Вал» і датує його першою половиною XI ст. [194, с. 83]. У межах його площі знайдено значну кількість фрагментів горщиків [194, с. 82–83].

Ще одну майстерню з горном для випалювання посуду М. М. Кучинко відкрив у м. Луцьку в районі цегельного заводу. Хоча розміри майстерні не зафіксовані, однак збереглося двоярусне горно, у якому залишилися фрагменти посуду [316, с. 180].

Основною продукцією гончарів був керамічний посуд: горщики, глечики, миски. Для виготовлення побутової кераміки використовувалася

звичайна гончарна глина, з якої зроблено більшість горщиків. Хоча на Волині існувала традиція виготовлення посуду з білої каолінової глини. Саме археологія дала змогу встановити цю традицію. Така кераміка з'явилась у кінці XI ст. та існувала в XII – першій половині XIII ст. Виготовлення посуду з білої каолінової глини вказує на специфіку регіону [492, s. 152]. Зокрема, горщики з каолінової глини відомі з Городища Другого біля Луцька [194, с. 153], Чермна [492, s. 152].

На Волині розвивалося також ювелірне ремесло. Джерелом для вивчення його технології є, зокрема, знахідки з курганного поховання в X–XI ст. із с. Пересопниці Рівненської обл. Розкопавши його, К. М. Мельник вважала, що супровідний інвентар належав купцю [467, с. 540–542]. Г. Ф. Корзухіна, зіставивши дані штампів із сережками та намистом Гушинського, Борщівського, Копіївського, Юрковецького та інших скарбів кінця X ст., довела, що дані бронзові предмети були не гирками, а штампами для ювелірних прикрас із зерню [181, с. 73]. На думку дослідниці, це поховання заперечує арабське походження срібних виробів із зерню, адже пересопницький ювелір похований за звичайним у Подніпров'ї обрядом поховання [181, с. 73]. Майстер був місцевого походження: він жив та працював у Пересопниці, біля якої його й поховали [181, с. 73]. Спираючись на інструментарій ювеліра з кургану, дослідниця констатувала, що саме Пересопниця, де знайдено інструментарій ремісника, був одним з основних центрів виробництва ювелірних виробів.

Археологічні джерела дають можливість стверджувати, що до центрів виробництва ювелірних виробів можна віднести також Луцьк. С. В. Терський у передмісті знайшов сліди ювелірної майстерні, яка існувала тут на рубежі X–XI ст. [128; 440, с. 90]. Отже, археологічні знахідки з Пересопниці та залишки майстерні X ст. в Луцьку підтверджують раннє поширення на Волині ювелірного ремесла.

Археологічні знахідки заготовок кістяних виробів та обрізків рогів оленя, кози, шість черепів оленя з обрізними рогами підтверджують існування косторізної майстерні у південній частині дитинця Пересопниці [408, с. 10–11; 450, с. 45]. Роль косторізної майстерні могла виконувати також споруда з Листвина, в якій виявлені проколки та заготовки до них, кілька розпилених кісток [479, с. 33].

Волиняни займалися різноманітними промислами. Природні умови сприяли розвитку збиральництва та мисливства. Проте в археологічних джерелах перший вид діяльності відбитий неповно. Археологічні знахідки свідчать про розвиток мисливства. Це підтверджують спеціальні рогові та залізні вістря для полювання, виявлені в Городищі [194, с. 131], та наконечник стріли з двома шипами з Дорогобужа [372, с. 49]. Про роль мисливства в господарстві волинян можна говорити на основі остеологічних знахідок решток тура, оленя звичайного, лося, кабана, ведмедя, лисиці, зайця, бобра з Дорогобужа [198, с. 174]. Заняття місцевих жителів мисливством також підтверджують знахідки кісток оленя, лося, кабана, зайця з Листвинського городища [479, с. 47]. Про те, що допоміжну роль у господарстві мешканців городища «Вал» відіграло мисливство, дають уявлення знахідки кісток і рогів оленя, сарни, лося, вовка, а також стріл, наконечника списа (рогатини) та залізних сокир, якими користувалися на полюванні [194, с. 185].

Певну роль у господарстві волинян відіграло рибальство. Це підтверджують знахідки металевих гачків, кістяної голки для плетення сітей та глиняного грузила з городища Вал. Тут також знайдено кований гачок для коптіння риби, який указує на те, що жителі регіону робили запаси їжі [194, с. 185]. Для рибної ловлі застосовували двозубі та однозубі остроги, що їх знайдено у Дорогобужі [372, с. 49] та Сонсядці [503, с. 12].

Археологічні джерела свідчать також про розвиток бортництва, що виражалось у збиранні бджолиного меду з природних чи штучно виготовлених дупел або бортей [349, с. 38]. Згадки про нього містяться в

літописі під час опису податку, який наклав Мстислав Данилович на берестян у 1288 р. [353, стб. 932]. Мед вибирали з дупел дерев, куди діставалися за допомогою залізних дереволазних шипів, які прив'язували до ніг. Знахідка такого шипа відома з Пересопниці [8, с. 126]. Сліди розвитку бортництва зафіксовані на Листвинському городищі. Його роль у господарстві підтверджують ножі для розрізування медоносних сот [479, с. 47].

Розвиток сільськогосподарського й ремісничого виробництва сприяв активізації обміну та торгівлі. Остання велась у простій безгрошовій формі [9, с. 484]. Мешканці Волині користувалися передусім предметами, виробленими на місці. У літописі згадуються торговельні шляхи, які сполучалися між містами регіону: Володимир – Любомль – Берестя [353, стб. 899], Володимир – Луцьк [353, стб. 440]. За імпортовані та експортовані товари купці сплачували мито. Митний пункт згадується в Городлі під 1287 р. [353, стб. 903].

На сьогодні відомо про низку археологічних знахідок, що доповнюють відомості писемних джерел та підтверджують розвиток торгівлі на Волині. Наприклад, К. М. Мельник вважала, що супровідний інвентар кургану № 29 із могильника в с. Пересопниці належав купцю. Підставами для цього були знайдені тут великі та малі ваги, ковадло, молоточок, бронзові матриці для виготовлення прикрас із зерні – лунниць, сережок [467, с. 540–542].

Археологічно зафіксованим прикладом обміну між землями давньоруської держави є знахідки 87 екземплярів пряселець з овруцького пірофіліту на Листинському городищі [479, с. 81]. Давно відомо, що ці прясла є свідченням торгівлі сусідніх регіонів із Волинню. У писемних джерелах відомостей про прясла немає. До речі, аграрна та промислово-сировинна сприятливість території Овруцького кряжа зумовила стрімке його заселення [463, с. 16]. Припускаємо також, що міг існувати обмін з районами, що були багаті на залізну руду, гончарну глину. Зерно з

родючих лісостепових районів обмінювалося на продукцію промислів з Полісся.

Частина привізних речей потрапляла на Волинь з Києва. Наприклад, такими предметами були прикраси. Скляні жіночі браслети темно-синього кольору та корчага київського типу, виявлені на Листвинському городищі, є підтвердженням існування торговельних зв'язків із Києвом [479, с. 82]. Скляні браслети київського виробництва відомі з Володимира-Волинського [199, рис. 80], а скляні персні – з Дорогобужа [372, с. 95], скляне намисто – з городища Вал [194, с. 151].

Ще одним свідченням розвитку торговельних відносин між Волинню та Києвом є посуд із клеймами київських майстрів-гончарів. Один горщик із клеймом у вигляді хреста в колі виявлений в Острозі. Як зазначав І. В. Бондар, аналогічні клейма були в київських гончарів [275, с. 12], що підтверджує торговельні зв'язки між Києвом та Волинню.

Археологічні джерела ілюструють існування єдності давньоруського ринку. Деякі виявлені на Волині вироби мають повні аналоги в інших регіонах. Вірогідно, що з однієї майстерні походять бронзові писала з хрестоподібною прорізю на лопатці із Белза, Витичева, Волковиська, Городниці, Звенигорода, Львова, Новогрудка. Всі вони мають на лопатці рельєфне зображення [8, с. 91].

Про розвиток торгівлі свідчать також знахідки бронзових ваг із Володимира, Листвинського городища, Пересопниці. Зокрема, у м. Володимирі-Волинському плече бронзової ваги було знайдене на долівці садиби вельможі. Подібні ваги використовувалися в XIII–XIV ст. у містах, з якими Володимир був пов'язаний торговими шляхами [451, с. 655]. Знайдене бронзове коромисло мініатюрної ваги в Листвині підтверджує проведення внутрішніх торговельних операцій місцевими торговцями [479, с. 83]. Ця знахідка походить зі Сходу і, ймовірно, використовувалася для зважування монет, срібних злитків та виробів із дорогоцінних металів [479, с. 82].

Археологічні джерела дають змогу стверджувати, що городище ур. Сад у смт Шацьку Волинської обл. у давньоруський період було важливим торговим центром [56; 144, с. 120]. Це показують знайдені тут тринадцять торгових пломб та монети XI–XIV ст. (візантійський фоліс, три празькі гроші) [56; 144, с. 116, 120].

Густа мережа малих річок сприяла зовнішнім зв'язкам усього регіону. Річки східної частини землі впадають у Прип'ять, що пов'язує Волинь із Подніпров'ям. А розміщення Західної Волині в басейні Західного Бугу створювало сприятливі умови для зв'язків із Європою [330, с. 358].

Для розвитку економіки Волині важливими були також транзитні торгові шляхи, які проходили через її територію. Один із них пролягав з Києва через Дорогобуж, Пересопницю, Луцьк і Володимир у Західну Європу. У літописі він згаданий як дорога, по якій у 1097 р. везли осліпленого Давида [353, стб. 236]. Археологічним підтвердженням проходження цього шляху через місто Дорогобуж є досліджена на посаді будівля другої половини X – першої половини XI ст. За припущенням Б. А. Прищепи, у ній мешкали торгові люди. Також на розвиток торгівлі цього періоду вказують знахідки овруцьких шиферних пряселець [367, с. 212]. Про торговельні зв'язки Дорогобужа у другій половині XII – першій половині XIII ст. свідчать знахідки свинцевої вагової гирі, грошові зливки гривен чернігівського типу та низку привізних речей, які надходили з Києва та Середнього Подніпров'я [367, с. 218].

У межах цього дослідження для нас важливою є «руська» частина шляху Київ–Регенсбург. Вона проходила через літописні Білгород, Здвижень, Мичськ, Ушеськ, Дорогобуж, Володимир-Волинський [270, с. 38–39; 425, с. 11]. У 1998 р. експедиція Інституту археології НАН України в більшості зафіксованих на сторінках літопису пунктах обстежила залишки укріплених центрів періоду Київської Русі. Було також уточнено сам маршрут міжнародного шляху [142, с. 77].

Ще один торговий шлях на Волині проходив по Західному Бугу й далі на південь по Дністру або по Прип'яті до Дніпра. Це було відгалуження «шляху з варяг у греки». Інтенсивне функціонування торгового шляху Західний Буг – Прип'ять припадає на X–XI ст. Це підтверджують знахідки скандинавського походження цього періоду в Городищі [323, с. 39]. Проте цей шлях набув особливого значення за литовського часу. На основі археологічних джерел можна говорити про функціонування відгалуження Дністровського шляху на Лучеськ. Його гілка тягнулася берегом р. Ікви до Кременця, а далі від верхів'я р. Серету через Теробовлю до Дністра [464, с. 348]. Функціонування Дністровського шляху на Волині підтверджують численні знахідки глиняних амфор та скляні браслети під час розкопок в Окольному місті Луцька [189, с. 245].

У XIII ст. ще не сформувався торговий шлях між Галичем та Володимиром. Основні шляхи були спрямовані на Київ. З писемних джерел відомо, що в XIII ст. знову активізувались зв'язки Волині з Прибалтикою по Західному Бугу. Не випадково найдавніші центри Волині – Белз, Зимне, Волинь, Володимир, Червен – розміщувалися на перетині шляху з Києва в Західну Європу та шляху Західний Буг – Дністер [323, с. 39].

Основною грошовою одиницею Волині давньоруського періоду була гривна. Її назва походить від прикрас із золота чи срібла у вигляді обруча, який носили як прикрасу на шиї [344, с. 18]. Знахідки п'яти гривен відомі зі скарбу, знайденого в с. Городищі Луцького р-ну Волинської обл. [197, с. 96–97].

Для проведення торговельних операцій на Волині використовували іноземні монети. Зокрема, у VIII–IX ст. на території Східної Європи поширилися арабські дирхеми. На території Волині відомий скарб із 297 срібних куфічних дирхемів, карбованих у 918–921 рр., та кількох десятків монетних фрагментів [208, с. 71].

З кінця XI ст. в історії грошового обігу Київської Русі розпочинається «безмонетний» період. Для дрібних розрахунків використовували предмети, що мали попит. Назва «безмонетний період» для цього часу є умовною, оскільки в обігу в XI–XII ст. залишаються візантійські, а з XIII ст. – татарські монети [182, с. 48].

Останнім часом поширюється твердження про провідну роль работоргівлі у давньоруській економіці раннього періоду. У ній сформувалося декілька співтовариств, які називають «торговими компаніями» [459, с. 11]. Єдиною, без сумніву, археологічною ознакою торгівлі людьми є кайдани, в які заковували невольників [459, с. 221]. Як приклад збігу писемних свідчень про работоргівлю з археологічними, О. П. Толочко наводить древлянський Іскоростень [459, с. 228]. Знахідки золотих та срібних прикрас високої якості в одному з найбільш бідніших регіонів Середнього Подніпров'я та відсутність торговельних шляхів дали змогу досліднику зробити висновок, що єдиним товаром древлянської еліти були раби [459, с. 226–227].

Отже, господарство давньоруської Волині характеризують виявлені в регіоні археологічні джерела, на основі яких отримано важливі відомості про розвиток землеробства, скотарства, ремесел та промислів. Проведені реконструкції на підставі археологічних джерел дозволяють констатувати землеробський характер господарства мешканців регіону. Сільське господарство було основою не лише села, а й малих міст. Із залученням археологічних джерел з'ясовано структуру взаємодії села з містом, напрями ремісничої діяльності, та торговельних відносин. Наявні матеріали дають змогу порівняти господарство регіону з господарством на інших давньоруських землях. У цілому за способами господарювання Волинь не відрізнялася від інших регіонів Русі. Про окремі артефакти, наприклад прясла з овруцького пірофіліту, поки що немає згадок у писемних джерелах, тому археологічні джерела залишаються єдиними для характеристики процесу їхнього поширення.

2.3. Суспільно-політичний розвиток

Археологічні джерела відбивають також і суспільно-політичні процеси, що проходили на Волині в давньоруський період, хоча більш опосередковано. Найкраще ці процеси фіксує поява нового типу укріплених поселень – городищ. Типи городищ змінювалися залежно від суспільно-політичної ситуації в регіоні. Також слід враховувати типологічні відмінності, коли на одній території розміщувалися різні типи городищ.

Вперше відомості про городища Волинської губернії зібрав Д. Я. Самоквасов упродовж 1871–1872 рр. Усього у Волинській губернії за цей період було обліковано 158 городищ [419, с. 203]. Спробу історичної інтерпретації городищ зробив Л. Баторевич [17].

Перші укріплені поселення на Волині з'явилися задовго до появи держави. На кінець I тис. зафіксована висока концентрація обцинних укріплень. На території Волинської височини площею 12–13 тис. км² зареєстровано 40 городищ [364, с. 111]. Для порівняння: у цей період на племінній території древлян (28–29 тис. км²) їх нараховується вдвічі менше [141, с. 97]. Така очевидна різниця в концентрації городищ підтверджує відставання в розвитку території проживання древлян, які згадуються під час опису подій 945–946 рр. [353, стб. 46–48].

Негативна оцінка древлян добре засвідчена в літописі, хоча до смерті Кия вони згадувалися поряд з полянами. На підставі археологічних джерел Б. А. Звіздецький зробив висновок, що наприкінці X–XI ст. у древлянському регіоні не проводилося фортифікаційне будівництво [141, с. 97]. Картографування поселень і могильників Древлянської землі показує, що всередині та на окраїнах величезні безлюдні простори залишалися незаселеними аж до епохи пізнього середньовіччя [141, с. 36]. Концентрація городищ у Погоринні свідчить про пришвидшений суспільно-політичний розвиток території, на якій проживали волиняни, у порівнянні з місцем розселення древлян.

А. М. Насонов, базуючись на аналізі писемних джерел, указував, що Волинь зародилася не внаслідок розпаду Київської Русі, а як результат розвитку місцевих відносин [308, с. 130]. Дослідник вважав, що господарське та суспільно-політичне освоєння Русі проходило не з одного, а з кількох центрів, а державна територія формувалась у міру злиття територій окремих земель. Важливим є висновок про те, що тільки у другій половині XI – першій половині XII ст. окремі землі злилися в єдину давньоруську державну територію [308, с. 27].

Думку А. М. Насонова про місцеві витоки формування державності на Волині в подальшому підтвердили археологічні джерела [339, с. 60] та підтримала більшість вчених, зокрема П. П. Толочко [460, с. 402–403]. Процеси розкладу общини добре ілюструє поява городищ-сховищ. Критерієм їхнього виділення є те, що вони не були постійно заселеними, а тому не мають культурного шару, або він незначний. Речовий матеріал на таких городищах трапляється в дуже обмеженій кількості. Вони не були постійно заселеними, а використовувалися для надання тимчасового захисту населенню в разі короткочасної військової небезпеки.

До цього типу належить городище в с. Затурцях Локачинського р-ну Волинської обл. [381, с. 33]. М. П. Кучера зробив висновок, що воно було збудоване в IX–X ст. іще до входження волинян у склад Київської Русі та слугувало сховищем для місцевих жителів на випадок зовнішньої загрози [278; 192, с. 187]. Городище біля с. Бабки Володимирецького р-ну Рівненської обл. використовувалося з VII–VIII ст. до кінця X ст. [213, с. 31–32]. Городище в с. Головному Любомльського р-ну Волинської обл. за розміщенням поряд курганним могильником датується IX–X ст. [213, с. 31–32]. Арматнівське городище відносять до X–XI ст. [42; 94; 325, с. 140; 426, с. 13–14]. Городище біля с. Човниці Ківерцівського р-ну Волинської обл. з розміщенням поряд селищем датується XI ст. [42; 94].

Зі значною часткою впевненості М. М. Кучинко до городищ-сховищ зараховує також городища у с. Будеражі, Білій Криниці, Верхові, Великому

Мідську, Горбові, Шубкові Рівненської обл. та в с. Смідині Старовижівського р-ну Волинської обл. [202, с. 28]. Щодо періоду їхнього функціонування, то городища-сховища виникли в обцинний період, до того, коли тут утвердилася державність. Однак процес господарського та суспільно-політичного освоєння регіону був доволі тривалим і проходив із неоднаковою швидкістю в різних частинах Волині. Тому деякі городища-сховища функціонували ще в X–XI ст. [202, с. 24]. Найбільше городищ-сховищ розміщувалось у лісостеповій зоні [198, с. 78].

Городища «волинського типу», частина укріплень яких мала прямолінійне планування, інша – округле, виділив П. О. Раппопорт [381, с. 51]. Вони пов'язувались із фортифікаційними традиціями поморських і полабських слов'ян [381, с. 198]. Типовим городищем «волинського типу» П. О. Раппопорт назвав городище X–XI ст. у с. Острожці Млинівського р-ну Рівненської обл. [381, с. 51]. До найбільших із цього типу пам'яток відноситься городище в с. Пересопниці, площа якого становить приблизно 4 га [381, с. 55]. До цього типу відносять також укріплення у Борочичах, Одерадах, Острожці, Посникові.

Незвичність прямих ліній укріплень для періоду X–XI ст. тривалий час породжувала думки про унікальність цих пам'яток. Волинь виглядала як єдиний на Русі регіон, де характерне для часу поширення вогнепальної зброї в XV–XVI ст. прямолінійне розпланування укріплень почало застосовуватись уже в X–XI ст. Однак останнім часом ця схема піддається сумніву завдяки новітнім археологічним дослідженням українських науковців.

М. П. Кучера вперше звернув увагу на те, що городища «волинського типу» не були тотожними за формою. Дослідник зауважив, що форма, яка утворює сполучення округлої частини з прямолінійною, властива для городищ Одеради, Острожець. Проте меншою мірою вона характерна для укріплень у Шепелі, Тихомелі, Володимирі-Волинському. У плануванні інших городищ округла частина відсутня. Городище Пересопниця у плані подібне до трапеції, Сутейськ та Розваж – квадрата [193, с. 41]. Тобто не всі з

них відповідають характеристикам, які визначив для них П. О. Раппопорт [193, с. 43]. Також М. П. Кучера ствердив, що у плануванні городищ «волинського типу» помічається менша залежність від природних умов місцевості, ніж це характерно для інших городищ [193, с. 43]. Що стосується території поширення городищ «волинського типу», то вони відомі й за межами Волині. Наприклад, на Поділлі є близькі за формою городища Дашів II, Ладижин, Сосни [193, с. 43].

За здогадкою С. В. Терського, городища «волинського типу» будували, як укріплення нової адміністративної мережі, яка була прив'язана до головного транзитного шляху в процесі внутрішнього освоєння Волинської землі великокнязівською владою [434, с. 19–20]. Одні з укріплень цього типу, наприклад Володимир, перетворились у великі міста, а інші в процесі розвитку адміністративно-територіальної структури трансформувалися у своєму статусі або втратили оборонну роль [434, с. 20].

Городища «волинського типу» поки що не знайшли свого місця в історичному контексті X–XI ст. Цілком можливо, що перспектива досліджень пов'язана з їхнім передатуванням пізнішим часом. Зокрема, встановлено, що городище «Вали» у Володимирі, яке за планом належить до городищ «волинського типу», споруджене в XV ст. [332, с. 117]. У цьому випадку поява прямолінійних оборонних ліній хронологічно збігається з поширенням вогнепальної зброї.

Суспільний розвиток Волині характеризувався появою князівсько-боярської верстви. В археологічному плані це надійно фіксується зростанням майнової нерівності.

Елітою суспільства були князі. На Волині поки що не розкопано князівського поховання, яке демонструвало б майнову нерівність. Проте діяльність князівської адміністрації підтверджується іншими археологічними джерелами, наприклад, знахідками князівських свинцевих печаток. Шість молівдовулів знайдено в Дорогобужі [303; 367, с. 182–186]. Археологічні джерела XIII ст. підтверджують існування княжої резиденції Мстислава

Даниловича, що описана в літописі [353, стб. 908]. Археологічно зафіксовано наявність садиби на правому березі р. Стиру в с. Підгайцях Луцького р-ну Волинської обл. [198, с. 293–294].

Разом із князями однією з верств було боярство, яке виконувало військові та політичні функції. Боярство як соціальний стан сформувалося на Русі в кінці X – на початку XI ст. Конкретні імена волинських бояр у літописі вперше з'являються у зв'язку з боротьбою за Волинь, яка велась наприкінці XI ст. Більшість з них походила з оточення тодішнього володимирського князя Давида Ігоревича. За підрахунками С. В. Терського, усього за XI–XIII ст. у літописі поіменно згадується 47 бояр з Волинської землі, з яких 37 – це володимирські бояри, і ця кількість згаданих імен бояр найбільша серед усіх міст Русі [446, с. 17].

Вчені звернули увагу на співзвучність імен багатих землевласників із назвами населених пунктів Волині. Це дало змогу П. О. Раппопорту висловити припущення про те, що і в цьому означенні йдеться про замки – князівські та боярські укріплені садиби, вотчинні володіння. Деякі з них вдається локалізувати за даними писемних джерел. Наприклад, назва городища в с. Мстибові, що у Гродненській обл., пов'язується з іменем одного з волинських бояр початку XIII ст., часто згадуваного в літописі, який міг втекти від Данила Романовича в Понімання [171, с. 100]. Проте писемні джерела тільки згадують такі садиби, а їхній вигляд допомагають проілюструвати археологічні розкопки.

Класичним прикладом боярської садиби з території Волині є городище Вал (див. додаток Д). Воно розташоване в західній частині с. Городища-2 Луцького р-ну Волинської обл. На початковому етапі існування городища (кінець X – перша половина XI ст.) була заселена вся його територія [194, с. 18]. За одинадцять польових сезонів на городищі Вал у Надстир'ї М. М. Кучинко виявив значну кількість різноманітних знахідок. Було досліджено 34 житла-напівземлянки, 26 споруд виробничого та господарсько-побутового призначення, 40 господарських ям різного

характеру та 8 вогнищ поза спорудами [194, с. 5–6]. Весь комплекс знахідок дозволяє визначити хронологічні рамки існування цієї давньоруської пам'ятки періодом від рубежу X–XI ст. до кінця XI ст. Сліди пожежі у цілому ряді будівель свідчать про те, що з кінця XI ст. городище було знищене [194, с. 164].

На городищі основною знахідкою, що підтверджує розвиток давньоруського суспільства на Волині, був скарб срібних прикрас [99]. Його соціальна належність визначається складом – набором традиційних прикрас для місцевої знаті [197, с. 105]. Скарб навряд чи міг бути виготовлений на місці, його радше купували по частинах і передавали з покоління в покоління. Про належність скарбу боярам свідчить поступовий характер складення набору, у якому речі пов'язані між собою «генеалогічно» [88; 197, с. 105].

Волинське боярство започаткували київські дружинники, які були розквартировані в князівських фортецях, городищах так званого «волинського типу», з якими пов'язують дитинці Володимира та його пристані Устилуга, Пересопниці та ін. [432, с. 152]. Положення С. В. Терського про походження місцевих бояр від київських дружинників дещо суперечить висновку А. М. Насонова про те, що ще до приходу київської державності на Волині існували міста, які об'єднали територію, населену східними слов'янами [308, с. 130]. Адже якщо твердження А. М. Насонова про місцеві витоки формування державності правильне, то виходить, що й перші бояри на Волині були місцеві. Проте, на думку С. В. Терського, волинські бояри за походженням меншою мірою були пов'язані з докиївською племінною верхівкою, ніж галицькі. Можливо, через це їхній вплив на політичне життя Волині був значно меншим, ніж у Галицькому князівстві [441, с. 55].

Укріплені боярські двори існували в околицях адміністративного центру Волинської землі – Володимирі [441, с. 76]. Досить часто вони розміщувалися по сусідству з князівськими. Прикладом є розташована за 3–

4 км вище від Зимного садиба, яка, ймовірно, отримала назву від імені першого власника – боярина Хвала. Фалемичі згадані в літописі під 1157 р. як Хвалимичі [353, стб. 486].

Знатні бояри проживали в одному з давніх приміських посадів Володимира – ур. Апостольщина. Один із них – гуменний, мабуть, був власником садиби XIV ст. [441, с. 85–86]. Зауважимо, що С. В. Терський локалізує Апостольщину не на захід від Успенського собору, де його розміщував О. М. Цинкаловський, а на північний схід, у районі сучасної школи-гімназії.

Поряд із дослідженою С. В. Терським ділянкою із садибою гуменного пізніші археологічні дослідження були продовжені у 2012 р. Тут було виявлено 14 об'єктів та скарб виробів зі срібла [151, с. 132]. У споруді, яка розміщувалася поруч з тією, де було знайдено скарб, виявлений фрагмент кераміки XII–XIII ст., понад 30 пломб «дорогичинського» типу, бронзовий енкалпійон і накладний хрест, книжні застібки та фрагменти дерев'яного посуду [151, с. 132]. Ці знахідки уможливили припущення про проживання тут знатних бояр [151, с. 132]. Важливо, що під час досліджень в ур. Апостольщина натрапили на ряд предметів, пов'язаних із церковною діяльністю. Отож археологічні джерела не суперечать локалізації С. В. Терським ур. Апостольщина в районі сучасної гімназії.

Чимало укріплених боярських дворів існували і в околицях Луцька. Роль луцьких бояр зросла за князя Мстислава Даниловича [440, с. 55]. Наприклад, в околиці Лучеська був розміщений двір Мстишин, який, на думку С. В. Терського, вже в середині XIV ст. належав соратнику князя Любарта Івану Мстишинському [436, с. 134]. Луцькі бояри взяли під опіку Нижній замок, головний храм якого, Святодмитрівський, був обдарований колишнім боярським двором Дем'янів південніше від Лучеська [437, с. 23].

У літописі згадано ім'я боярина Туряка, який причетний до осліплення Василька Тербовельського в 1097 р. [353, стб. 242]. Його двір міг існувати на території сучасного селища Турійська Волинської обл. Археологічні

джерела свідчать, що Турійськ міг бути князівсько-боярською садибою [198, с. 86]. Це городище досліджував лише В. П. Гаврилук [300], а на сьогодні воно знищене. З двором боярина Кульмея пов'язується городище в ур. Замок поблизу с. Колмова [15, с. 249–250; 232, с. 54; 452, с. 113]. У другій половині XI ст. городище біля с. Жорнова стало резиденцією волинського боярина [371]. Археологічні дослідження міської округи Пересопниці дали змогу зробити висновок про те, що тут розміщувалися боярські та князівські садиби [444, с. 15–16].

Писемні джерела містять повідомлення, що князі надавали боярам навіть міста, які перебували у державній власності. Приміром у 1288 р. Мстислав *«віддає город Всеволож боярам і села роздає»* [353, стб. 900]. Існує проблема локалізації цього пункту [226]. О. М. Цинкаловський та Р. М. Чайка розміщували літописний Всеволож поблизу сучасного с. Старгорода Сокальського р-ну Львівської обл. [286; 481, с. 75–76; 482], а після його руйнування в с. Литовежі Іваничівського р-ну Волинської обл. [480, с. 88; 494, с. 199]. Проте, на думку С. В. Терського, городище Всеволож лежало на просторому місці з нашаруваннями XI–XVIII ст. у с. Литовежі Іваничівського р-ну Волинської обл., де пізніше князі Чорторійські збудували замок [487, с. 18].

Прикладом зростання ролі князівсько-боярського прошарку у суспільстві та його багатства є скарби. Серед волинських скарбів давньоруського періоду виділяються схожі за складом речей Торговицький та Жорнівський. Причиною схову скарбу з с. Торговиці Млинівського р-ну Рівненської обл. міг бути відомий за літописом похід князя Юрія Долгорукого з братом В'ячеславом і сином Андрієм на Луцьк у 1149 р. [101; 107; 164, с. 12; 281; 311, с. 42]. Жорнівський скарб датується XI – першою половиною XII ст. [389; 396; 346, с. 138]. Оскільки виявлені речі зі скарбу виготовлені зі срібла різної проби, то, за припущенням, вони походять із різних майстерень [346, с. 137–141].

Скарби могли бути не лише князівсько-боярською власністю. На Городищі біля Ізяславля знайдено 16 скарбів, які пов'язують із заможними городянами. Для цих скарбів характерна однорідність, серед них виділяються лише два – за цілісністю та нетиповим набором речей [352, с. 28].

Одночасно з державністю формувалася дружинна культура. Згадки про дружину містяться вже в літописі. У літописній статті за 1085 р. говориться, що Ярополк Ізяславич після поразки в боротьбі з Володимиром Мономахом залишив у Луцьку для охорони військову дружину [353, стб. 197]. Вперше діяльність дружини на Волині, базуючись на писемних джерелах, описав П. А. Іванов [158, с. 268, 276].

На прикладі міста Володимира С. В. Терський говорить про формування боярської ієрархії на Волині. «Старша» дружина утворювала раду князя та займала найвищі посади, т. зв. «молодша дружина» посідала другорядні посади – сідельничого, гуменного, конюшого, стольника та ін. Члени молодшої дружини з часом переходили до старшої [440, с. 227]. На думку Я. Фітцке, рання поява дружинної культури засвідчена окремими археологічними знахідками із Зимнівського городища [7, с. 37–43].

Поховання у зрубних гробницях свідчать про існування на цій території в X–XI ст. прошарку дружинників. На жаль, ми не завжди можемо з вірогідною точністю датувати ці поховання, щоб з упевненістю відповісти на запитання про те, чи поховання дружинників здійснені до 981 р., тобто часу приєднання Побужжя до Русі, чи після цієї події. Зрубні гробниці X–XI ст. досліджено на курганних могильниках в околицях Лучеська (Теремне, Ставок). У дружинних некрополях могли бути поховані вихідці з різних територій, які були на службі в київських князів [267, с. 96].

Розміри поховальних споруд, як і супровідний інвентар, відбивали значущість особи в суспільстві. Відомі знахідки озброєння та спорядження вершника й коня з курганів X–XI ст.: кольчуга (Зимне), бойові сокири, стремено, бойовий ніж (Пересопниця, Усичі). Ці знахідки саме тут пояснюються важливою роллю міст Володимира, Лучеська та Пересопниці

як укріплених місць для військових гарнізонів [448, с. 655–656]. Особливості планування, а також знахідки зброї воїнів-дружинників X–XI ст. на Листвинському городищі дають змогу віднести його до типу князівських фортець [370, с. 200].

На належність волинян до дружини вказують знахідки з долівки льоху садиби гуменного в м. Володимирі-Волинському. Тут було знайдено льодохідний шип, стремено, предмети сагайдака, скребницю для чистки коней, знаряддя для письма, шпильку з рухомим кільцем – похідну вилку, що могла одночасно слугувати застібною для одягу, які складають дружинне спорядження [446, с. 20–21; 451, с. 655]. Озброєння та спорядження дружинників X – початку XII ст. ілюструють знахідки на городищах в ур. Вал у с. Городищі, Дорогобужі, Жорнові та Листвині [448, с. 657].

Репрезентативною зброєю дружинників X – початку XII ст. був меч. У літописі згаданий польський князь Болеслав, який «*оперезав*» боярських синів мечем у Луцьку [353, стб. 386]. У «Галицько-Волинському літописі», за підрахунками В. М. Гуцула, меч згадується 15 разів [76, с. 83]. З Волині походять «мечі харалужні», згадані у «Слові о полку Ігоревім» [414; 420]. За підрахунками А. М. Кірпічнікова, на території Київської Русі виявлено близько 180 таких виробів IX–XIII ст. [173, с. 42, 59]. В історичній літературі поширене твердження, що меч був основною зброєю дружинників, що не завжди підтверджено археологічно. Меч варязького типу відомий з с. Барання на правобережжі Стиру [448, с. 657]. Мечі знаходили також у с. Липному Ківерцівського р-ну Волинської обл., в околицях дитинця Володимира, Дорогобужа. Фрагменти зброї знайдені на городищах в Жорнові та Листвині [448, с. 657]. Очевидно, висновок про те, що меч був основною зброєю дружинників, потрібно скоригувати, адже археологічні знахідки цієї категорії нечисленні.

Археологічні джерела підтверджують поширення на Волині зразків імпортової зброї та військового спорядження, що є ознакою дружинної культури. Наприклад, свідченням присутності аварів у регіоні в кінці I тис.

вважається специфічне трилопатеве вістря стріли з городищ VII–VIII ст. у Зимному, Пересопниці [448, с. 665] та Хотомелі [213, с. 9]. Археологічним відповідником західних впливів є знахідки пластини від панцира в Листвині, Плісненську, Хотомелі [448, с. 666]. Прямим матеріальним свідченням походу Болеслава Хороброго на Київ через Волинь у 1018 р. [353, стб. 130] вважається коронаційна реліквія польських королів – меч Щербець. Наконечники стріл специфічної форми та шаблі свідчать про східні зв'язки. Шість екземплярів таких наконечників із найбільш розширеним вістря у верхній частині відомі з Листвинського городища [479, с. 73]. Такий тип призначався для нанесення широкої різаної рани.

Археологічними знахідками озброєння скандинавського типу є вістря стріл ланцетоподібного типу (мечоподібні), знайдені на городищах у Дорогобужі [372, с. 106–107], Листвині [157, с. 97] та Муравиці [388; 392; 373, с. 33]. Ймовірно, варягів до регіону привіз Всеволод Володимирович, якого Володимир Великий перед своєю смертю посадив у Володимирі [353, стб. 105]. Таке припущення пов'язане з тривалим проживанням Всеволода у Швеції. Цей здогад також підтверджується топонімічними джерелами – наявністю с. Варяж та р. Варяжанки в Сокальському р-ні Львівської обл. Поки що пошуки археологічного підтвердження цьому не проводились.

Частина озброєння дружинників виготовлялася на місці. До таких видів належали сокири, які мали різне призначення. А. М. Кірпи́чников зазначав, що писемні джерела згадують сокири як бойову зброю слов'ян із VIII ст. [172, с. 27]. Їхньою специфічною ознакою було подвійне призначення: з одного боку, використання для господарських потреб, з іншого – під час військових конфліктів. Їх виявлено в Листвині [479, с. 72], на території середмість та околиць Володимира, Лучеська [448, с. 658].

До ударної зброї дружинників належали також булави. Однією з волинських знахідок є рогова булава, знайдена на городищі Вал [194, с. 136]. Аналогічну знахідку виявив М. П. Кучера на Плісненському городищі [190,

с. 34]. Специфіка булав полягає в подвійному призначенні: з одного боку, це бойове знаряддя, а з іншого – символічне.

Важливим елементом зброї ближнього бою був спис. У «Галицько-Волинському літописі», за підрахунками В. М. Гуцула, він згадується 17 разів [76, с. 83]. Залізні наконечники списа, поширеного в Європі у VIII–IX ст., відомі з Городища, Муравиці, Пересопниці [448, с. 661] та Листвина [479, с. 72–73].

Специфічним типом спорядження воїна були металеві казани. Казан був характерною ознакою рухливих дружин. Наприклад, у літописі згадано казан Святослава [353, стб. 52]. Археологічним підтвердженням поширення цього типу військового спорядження саме на Волині є знахідка стінок казана на дитинці Жорнівського городища у споруді другої половини XI – першої половини XII ст. [368, с. 123–125]. Бронзовий лист зі з'єднувальним швом у вигляді прямокутних зубців, що міг бути частиною казана, виявлений на городищі XII–XIII ст. біля с. Новоугрузького Любомльського р-ну Волинської обл. [234, с. 45–46].

Повністю збережений казан виявлено у Володимирі-Волинському. Ю. М. Мазурик, порівнявши володимирський казан із найближчими аналогіями, зробив висновок, що, за формою вінчика і технікою з'єднання швів у вигляді «зубців» він належить до половецьких казанів XII–XIII ст. (тип – III за класифікацією М. Шевцова). У літописі кілька разів згадується про перебування половців на Волині, отож казан міг потрапити сюди як військовий трофей [231, с. 118]. Казан у кочових народів був не лише важливим побутовим елементом, а й символом єдності роду.

Вивчення суспільно-політичних процесів на Волині прямо торкається проблеми єдності Галицько-Волинського князівства. Аналіз писемних джерел дає змогу стверджувати, що впродовж усього XIII ст. на Волині та в Галичині існували дві самостійні адміністрації. З 1199 р. обидві очолював один князь – Роман Мстиславич. Тобто для волинян він був володимирським князем, а для галичан – галицьким [337, с. 20]. Виходить, що впродовж

другої половини XII – першої половини XIII ст. волинські князі мали власну адміністрацію, незалежну від галицької чи холмської, що здійснювала управління підвладною територією [337, с. 21].

Водночас уже на основі аналізу писемних джерел, ряд істориків вказали на недопустимість уживання стосовно Данила означення «Галицький». Використання останнього заперечував Я. Р. Дашкевич. Історик вважав, що таке вживання є науково некоректним і фактично принижує важливий період розвитку України часів діяльності князя, а згодом короля Данила Романовича [79, с. 20]. Він походив з волинської гілки Мономаховичів. Зазвичай, князі виводили свою владу зі спадщини предків [186, с. 115–116]. Данило вважав «отчиною» Володимирську землю, яка займала більшу частину Західної Волині [78, с. 13], а Галицьку вважав «полуотчиною». Ще батько Данила – Роман Мстиславич – не мав цілком законних підстав для успадкування галицького столу [36, с. 26].

Натомість стольне місто Волині – Володимир – відіграло важливу роль у житті Романа Мстиславовича. У літописі вказано, що його дружина була похована у Володимирі [353, стб. 937]. Логічно вважати, що тут спочиває і сам Роман [186, с. 113]. Ці поховання вказують на те, що володимирський стіл був для нього важливіший, ніж галицький.

На початку політичної кар'єри Данила Романовича його резиденцією був Угровськ. У літописі згадка про спорудження Угровська безпосередньо передує опису будівництва Холма. Ймовірно, такий збіг не випадковий. Автор літопису підкреслив прагнення Данила Романовича створити нову князівську столицю. Восени 1995 р. було проведено обстеження городища на правому березі Західного Бугу біля с. Новоугрузького Любомльського р-ну Волинської обл. Отримані результати повністю підтверджують припущення О. М. Цинкаловського про його відповідність літописному Угровську [322, с. 172]. Археологічні джерела підтверджують припущення, що Угровськ виник у період князювання на Волині Романа. Під час розкопок виявлено скляні жіночі браслети XIII ст., кераміку XII–XIII ст., цеглу-брущатку того ж

періоду, сліди згарищ [46; 48; 49; 335, с. 60]. Історія Угровська пов'язана з монастирем Св. Данила (Стовпника), що згадується в літописі під 1268 р. [353, стб. 868]. У цьому монастирі останній рік свого життя провів як монах Войшелк, старший син великого князя Міндовга, перший литовський князь, який прийняв православ'я. Символічна могила князя розміщується на території ур. Михайлівщина у Володимирі.

Практично вся територія Угровського князівства розташовувалася на лівому березі Західного Бугу, і тільки його стольне місто Угровськ – на правому. Ця обставина створювала певні незручності в управлінні [335, с. 62]. Саме це стало однією з причин перенесення центру до Холма, який одразу будувався Данилом як князівська столиця і був розміщений у географічному центрі Забужжя. Нещодавно польський дослідник А. Розвалка встановив, що раніше Угровськ розміщувався на протилежному березі Західного Бугу [502, с. 102].

Холм займав ключові позиції на західному рубежі Волині з Польщею. Час виникнення міста залишається нез'ясованим і не може бути вирішеним без широких археологічних досліджень. М. М. Кучинко припустив, що Холм почав будуватися у 20-х роках XIII ст. [204, с. 155]. Розбудова Данилом саме Холма, причому одразу як столиці, є найкращим аргументом на користь того, що він був холмським князем, а не галицьким. А нова столиця – Холм – постала як продовження Володимира та Угровська [2, с. 4]. У Холмі Данило Романович і був похований.

Сам факт заснування Холма на західній окраїні Волині засвідчує його велику прихильність до волинського регіону. Проте архітектурні пам'ятки цього міста належать до галицької школи. Це ствердив П. О. Раппопорт, пояснивши тим, що політично Холм у XIII ст. був тісніше пов'язаний з Галичем [380, с. 70].

У контексті дослідження галицько-волинської спільності важливою є порівняльна характеристика матеріальної культури цих двох складових частин. Результати досліджень археологічних пам'яток дають змогу

порівняти матеріальну культуру населення Галицько-Волинського князівства та зробити висновки про її відмінності. З приводу цього вкажемо на різні архітектурні школи як у культовому, так і в оборонному будівництві, використання різних будівельних матеріалів та відмінності у формах побутової кераміки.

Своєрідністю мурованого будівництва на Волині в давньоруський період було застосування тут спочатку плінфи, а згодом брущатої цегли. У XII ст. з цегли-плінфи на Волині було збудовано всі культові споруди. Появу брущатої цегли Р. І. Могитич відносить до 1190-х рр. [264, с. 87]. Натомість у Галицькому князівстві основним будівельним матеріалом був камінь.

Специфічною рисою волинського зодчества було поширення тут так званої вендинської техніки кладки стін із брущатої цегли, суть якої полягала в переважанні цеглин, що укладалися «ложком» над укладеними «тичком» в одному ряду [263, с. 56–68].

Про оборонне зодчество Волині свідчить будівництво «волинських веж», які з'явилися у північних та західних районах Волинського князівства у другій половині XIII ст. Розміщення веж саме в цій частині Волині, П. О. Раппопорт пов'язує зі значно меншою залежністю цього регіону від монголо-татар [382, с. 223]. Спорудження цих башт, які на той час вважалися майже неприступними, було започатковане в Італії. Традиція будівництва таких оборонних споруд могла бути запозичена під час походів Данила Романовича. За князя були збудовані фортеці, доповнені вежами-донжонами, у Холмі, Столп'ї, Угровську [432, с. 111]. Останнім часом кілька таких веж виявлено в Галичині, однак усе ж переважна їх більшість розміщена на Волині, тому правомірною залишається назва, введена П. О. Раппопортом [382; 384].

Саме на території Волині вежі-донжони вперше почали використовувати в системі оборони міст. Цей новий підхід в оборонному будівництві сформувався під впливом готичної архітектури західних сусідів [210, с. 201]. Такі укріплення відповідали новим на той час тактичним

прийомам, зокрема інтенсивній стрільбі під час оборони укріплень [381, с. 217–218].

Поява мурованих «волинських веж» саме на Поліссі у другій половині XIII ст. свідчить про активне господарське та суспільно-політичне освоєння краю. Регіон увійшов до складу Волинської землі найпізніше через малопродуктивність поліських ґрунтів і наявність резерву в лісостеповій зоні. В кінці XII ст. цей резерв вичерпується й увага волинських князів переноситься на територію Полісся [324; 341, с. 27]. У цьому плані Волинь наслідувала давньоруську схему окняжіння, коли великокнязівська влада поширювалася з центру на окраїни. Господарське та суспільно-політичне освоєння Полісся сприяло зміцненню могутності володимирських князів [339, с. 62]. Опора Данила й Василька Романовичів під час відвоювання батьківської спадщини на нових землевласників Полісся ілюструвала провідну роль Волині у складі Галицько-Волинського князівства, принаймі в першій половині XII ст.

У XII–XIII ст. нарастають відмінності в розвитку гончарного ремесла Волинської та Галицької земель. Дослідження М. В. Малевською різних форм глиняного посуду на території Галицької землі XII–XIII ст. дало можливість ствердити розповсюдження лише декількох його видів за межами Галичини [243, с. 4]. Гончарний посуд Галицької землі XII – першої половини XIII ст. був дуже своєрідним [243, с. 13–14]. На розвиток форм та орнаменталії кераміки західноруських міст вплинули зв'язки з Польщею, а також зв'язки міст Чорної Русі з Волинню у XII–XIII ст. [244, с. 34].

Важливим чинником суспільно-політичного життя Волині стала монголо-татарська навала. Цей період важливий для регіону в тому плані, що коли в Середньому Подніпров'ї давньоруська державність припинилась у 1240 р., то на Волині вона тривала довше, згідно із сучасною періодизацією до 1340 р. [71, с. 140; 186, с. 145; 317, с. 61]. У регіоні фіксується швидке подолання наслідків монголо-татарської навали в містах упродовж відносно короткого терміну.

На основі писемних джерел сформувався теза про занепад українських земель після погрому 1240–1241 рр. Уявлення про монголо-татарську навалу на Волині підтверджується матеріалами з Райковецького городища. Оскільки воно загинуло внаслідок монголо-татарської навали, його шар був дуже насичений знахідками. З другої половини XIII ст. не було повторно заселене, у зв'язку з чим культурний шар мав виняткову збереженість [65, с. 18]. За повнотою й виразністю джерел Райковецьке городище не поступається матеріалам, які здобуті під час археологічних розкопок великих давньоруських міст.

Одним з тих міст, які зазнали руйнування монголо-татарами в 1241 р. був Володимир [163, с. 11]. У літописі зберігся яскравий опис розорення міста [353, стб. 788]. Проте археологічних свідчень цьому дуже мало. Наприклад, О. М. Цинкаловський опублікував відомості про людські черепи з Володимира, пробиті гвіздками. Це, на думку дослідника, було наслідком монголо-татарських тортур над полоненими [475, с. 33–34; 476, с. 190]. Згадки про черепи з убитими в них залізними гвіздками є в «Історії Української РСР» [165, с. 382]. Така інтерпретація довго була панівною. Однак фотофіксування та краніометричні виміри одного з цих черепів, який зберігається у фондах Львівського історичного музею, засвідчили, що череп небіжчика був ушкоджений уже після смерті. Тобто аналіз археологічних джерел змінив попередні уявлення й дав змогу зробити висновок, що характер пошкоджень деяких кісток, у тому числі й черепа, знайденого О. М. Цинкаловським, немає стосунку до тогочасної зброї, а пов'язується з протистоянням дохристиянських і християнських вірувань, насамперед боротьби з упирями [227, с. 316–317].

До археологічних свідчень про спустошення міста в цей час можна віднести братську могилу з рештками зброї поблизу Київських воріт, яку було випадково виявлено в 1930-х рр. [476, с. 206]. Слідів тотальної пожежі XIII ст. у Володимирі поки що не виявлено, а головний храм міста – Успенський собор – не був зруйнований. Такий стан речей може

пояснюватись тим, що окольне місто лежало на схід від дитинця, а в цьому регіоні досліджувалися тільки архітектурні споруди давнього Володимира. Перехід Батия через Волинь завдав руйнувань Лучеську, проте серйозно не впливав на подальший розвиток міста [440, с. 24]. Натомість Пересопниця після монголо-татарської навали занепала. Що стосується Острога, то в місті виявлені давньоруські пам'ятки, що підтверджують відомості про Острог XI–XIII ст. [274, с. 2; 369, с. 25–27; 403]. До XIV ст., за І. В. Бондарем, немає ніяких свідчень [274, с. 2].

Якщо говорити про масові руйнування середини XIII ст., то вони простежуються більшою мірою на Болохівських містах, що їх зруйнував Данило, ніж власне на волинських, які підкорив Батий. Походи руських князів на Болохівську землю пояснюються тим, що її населення підтримувало монголо-татар. Під час одного з таких походів проти «...людей сидящих за Татари...», тобто тих міських осередків, які сплачували данину монголо-татарським завойовникам, було знищене місто Возвягель [353, стб. 839]. Городище відзначається унікальністю збереженості культурних нашарувань кінця XII – початку XIII ст. На території дитинця були зібрані матеріали, які свідчать про знищення городища, очевидно, під час штурму військами Данила Галицького. Це підтверджують виявлені знахідки фрагментів захисного обладунку – кольчужних кілець, наконечників стріл разом зі слідами сильної пожежі на місці захисної стіни дитинця [217, с. 53].

Масових жертв (кістяків) монголо-татарської навали на території волинських міст археологічно не зафіксовано. На основі аналізу писемних джерел П. Ф. Лисенко звернув увагу на цікаву деталь їхнього погрому, а саме на те, що в Бересті нападники виводили населення за межі міста, де їх і вбивали [225, с. 27]. Причому в ході археологічних досліджень слідів пожежі та руйнування міста в шарах XIII ст. не зафіксовано [225, с. 27]. Слідом за П. Ф. Лисенком, на таку особливість вказує і А. В. Майоров, зазначаючи, що масова загибель берестян на околицях міста – єдиний випадок, відомий з

літописних джерел [237, с. 13–14]. Припускаємо, що й на Волині слід шукати ці могили на невеликій віддалі від узятих монголо-татарами міст.

Встановлення ступеня залежності князів від Орди напряму пов'язане з частотою їхніх поїздок в Орду, а також із часом, проведеним там. Літописні згадки про поїздки князів Південно-Західної Русі поодинокі. Це отримання Данилом Романовичем ярлика на князювання з рук Батия, звернення Лева Даниловича за підтримкою до хана, а також відвідування ставки Ногая Володимиром Васильковичем [329, с. 3–16; 421, с. 198–201]. У військових справах ординської держави чотири рази брали участь Лев Данилович та Мстислав Данилович [421, с. 206]. Ступінь залежності держави Романовичів від Сараю у другій половині 40-х років XIII ст. не варто перебільшувати, адже головну увагу в цей період монгольська ставка приділяла Північно-Східній Русі та Подніпров'ю [442, с. 117]. Залежність Галицько-Волинського князівства була набагато меншою в порівнянні з північно-східними землями Русі.

Значущою подією політичної історії Волині XIII ст. була коронація Данила Романовича в 1253 р. Приймаючи титул короля Русі, Данило підкреслював свої претензії на всю Русь, що слугувало викликом тій же Золотій Орді [35, с. 50–51]. Коронація стала політичним результатом поширення західних впливів. Що стосується корони Данила, то її пошуки тривають донині, однак певних даних про те, якою вона була, немає. Ще М. С. Грушевський висловив припущення, що корона перероблена в митру перемишльських єпископів [68, с. 121].

Контакти з монголо-татарами визначали прямі запозичення окремих елементів східної матеріальної культури. У літописі є опис зброї, яку використовували русичі, зокрема зазначається, що коні були в личинах і шкіряних попонах, люди – в латах, зброя полків виблискувала [353, стб. 814]. Набув поширення комбінований захисний обладунок, що складався зі скріплених шкіряними ремінцями металевих пластинок [469, с. 55]. Подібне бронювання було застосоване і для коня дружинника. За прикладом монголо-

татар його прикрили шкіряним панциром («коюром»). Першим з князів такий захист застосував саме Данило Романович [257, с. 11].

На Волині поширювалася специфічна зброя східного типу, зокрема черенкові сокири з плоским лезом – прототип пізніших бердишів. До цього типу С. В. Терський відніс дві бойові сокири, знайдені у Володимирі. Їх виготовляли зі сталеві пластини завтовшки близько 1 см й закріплювали на древку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черенка розміром 4×5 см [446, с. 19].

Серед зброї східного типу слід назвати наконечники стріл із широким лезом. Такі наконечники з'явилися у Східній Європі з ордами Батия і у другій половині XIII–XIV ст. поширилися на цій території [253, с. 75–76]. Один із них був знайдений на «Малому» городищі у Городську в господарській ямі № 22, розташованій у східній частині городища. Серед фрагментів посуду тут трапився залізний наконечник стріли [143, с. 51]. За класифікацією А. Ф. Медведєва він належить до типу 67.

Результатом монголо-татарської навали було переселення населення в політично стабільні області. Можливо, приплив населення був не надто великим, проте він справді мав місце. Свідченням того, що на Болохівські землі прибувало населення з Подніпров'я, є скарб, відкритий на території Божська (с. Городище Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). Підставою для такого висновку слугують персні-печатки зі скарбу, на яких є знак Ольговичів – родинний герб чернігівських князів у вигляді двозубця [490, с. 135]. Це свідчить, що якісь чернігівські князі, а, може, і частина населення, перейшли на Східне Поділля в XIII ст.

Таким чином, суспільно-політичний розвиток Волині, окрім писемних пам'яток, характеризує і комплекс археологічних джерел. Вони відбивають низку специфічних ознак матеріальної культури регіону. Археологічні джерела підтверджують появу майнової нерівності в суспільстві та розвиток дружинної культури. Господарське та суспільно-політичне освоєння Полісся у XII ст. – першій половині XIII ст. створило сприятливі умови для появи

верстви нових багатих землевласників. Дослідження єдності Галицько-Волинського князівства дали змогу зафіксувати на основі аналізу археологічних джерел відмінні риси в архітектурі й кераміці галицьких та волинських земель. Археологічних матеріалів про монголо-татарську навалу на Волинь відомо відносно небагато. Її наслідки були швидко подолані, однак східний чинник помітно позначився на історії регіону.

2.4. Культурне життя

Основним вираженням культури в досліджуваний період були вірування. Про початки християнства на Волині повідомляє «Києво-Печерський патерик». У ньому згаданий перший єпископ Володимира Стефан [1, с. 81]. Можливо, його авторству належить графіті на стіні Михайлівського Видубецького монастиря: *«Господи, помози рабу своєму Стефану...»*. Це графіті є прикладом свідчення про історію Волині на основі артефакту, знайденого за межами регіону.

Одним із перших наукових досліджень про християнізацію Волині стали напрацювання С. В. Русова. Датою прийняття християнської віри в регіоні дослідник вважав 989 р. [410, с. 6]. П. М. Батюшков зазначав, що прийняття християнства сприяло згуртуванню слов'яно-руських племен Волині в одне державне ціле [18, с. 18].

По-новому розглянути культурні процеси на Волині дали можливість археологічні джерела, що їх здобула під час розкопок курганів К. М. Мельник у кінці XIX ст. На основі поховального інвентарю курганів VIII–XII ст. в околицях Луцька були встановлені головні риси поховального обряду волинських племен [467, с. 134–140, с. 479–513]. Важливі результати здобув під час розкопок курганів Волинської губернії Ф. Р. Штейнгель [314; 315; 488]. Місцеві особливості поховальних пам'яток виділяв Ю. В. Кухаренко. Вже на ранньому етапі з'являються пам'ятки такого типу, як Головне, Гусинне, Дуліби, Перевали, які відрізняються від східної групи аналогічних. Для слов'янського населення Полісся X–XIII ст. характерні

невеликі кургани, розташовані групами з кількох десятків насипів у кожній. Зазвичай, пізніші кургани розташовані на підвищеннях [213, с. 10–12].

Комплексний аналіз поховального обряду провів О. П. Моця [267; 268]. Дослідник вивчив близько 600 давньоруських курганів на території Волині [267, с. 112–116]. Результатом його досліджень став висновок про те, що християнство (ямний підкурганний обряд та інгумація) поширилося на Волині задовго до офіційного хрещення Русі. На основі аналізу моравських знахідок у регіоні О. П. Моця припустив, що християнство прийшло сюди з Великої Моравії.

Застосування на Волині обряду інгумації в підкурганних ямах уже в X ст. є однією з місцевих особливостей поховальних пам'яток, тоді як на сусідніх територіях переважав кремаційний обряд або поховання на рівні давнього горизонту. Вперше в історіографії пропозицію вважати ямний обряд поховання характерною ознакою волинян подав Є. І. Тимофєєв [454].

Вивчення поховальних пам'яток показало, що у волинських, як і у дреговицьких, древлянських похованнях, наявні елементи балтського поховального обряду. В. Д. Гупало пояснила це на прикладі дослідженого курганного могильника біля с. Берестяного Ківерцівського р-ну Волинської обл., який розміщений на території, що раніше була заселена балтами [293; 74, с. 127].

На момент прийняття християнства в населення існувала своя релігійна система – язичництво в різних його проявах. Ще в X ст. в луцькій околиці відбулася зміна обряду поховання: для поховань почали копати ями завглибшки 1,0–1,5 м, проте над ними ще довго насипали кургани. Це яскраве свідчення існування тривалого періоду двовір'я. Поховання курганного могильника в Берестяному датується кінцем X – останньою чвертю XI ст. [74, с. 126].

Пережитки язичництва у XII ст. засвідчені знахідками зооморфної підвіски у вигляді стилізованої собаки чи вовка в Дорогичині над Бугом, амулетів, виготовлених з ікол вовка, ведмедя з діркою для підвішування з

Боратина, Городища Другого, Луцька, так звані зігнуті вістря, зроблені з кінчиків рогу з Городища Другого Луцького р-ну та Перемиля Горохівського р-ну Волинської обл. [210, с. 26], підвіски-амулету у вигляді ключів, що, очевидно, символізували достаток, ножі з волинських курганів, які виконували роль оберегів [467, с. 494].

Характерною ознакою язичницького культу було спорудження навколо курганів ровиків, у яких запалювали вогонь. Це священне коло вважають свідченням існування сонячного культу, віри давніх волинян в очищувальну силу вогню. Такі ровики навколо курганів зафіксовані в с. Гіркій Полонці Луцького р-ну, с. Липному Ківерцівського р-ну Волинської обл. та в інших населених пунктах [91; 272, с. 526]. Паралельно із сонячним культом існував і культ місяця. Свідченням цього є численні знахідки лунниць. Наприклад, відомі шість знахідок лунниць з околиці Луцька [212, с. 33–34].

Визначальним фактором культурного розвитку давньоруської Волині був візантійський вплив. Про це, зокрема, свідчить маршрут одного зі шляхів з Русі на Афон, який пролягав через Волинь. У «Києво-Печерському патерику» згадується, що святий Варлаам, перший ігумен Києво-Печерського монастиря, повертався з Афону через Володимир і помер у Святогірському монастирі в Зимному [1, с. 44].

Свідченням візантійських впливів є знахідки енколпіїв у Володимирі-Волинському, Луцьку, Бубнові Володимир-Волинського р-ну, Жидичині Луцького р-ну, Запіллі, Затишші, Угровську Любомльського р-ну Волинської обл. [302, с. 63]. Усі хрести-енколпії поділяють на два основні типи: близькосхідні (так звані «сирійські») та київські. Іконографічні мотиви першого типу пов'язані із життям та смертю Ісуса Христа. Київський тип енколпіїв раніше називали візантійським. На них зображали святих Миколая, Козьму, Дем'яна, Гліба, Бориса [210, с. 67–68].

У цей період у регіоні поширилася писемність. Ще В. М. Татищев повідомляв, що у Володимир приїжджав Нестор «*смотрение ради училищ и наставления учителей*» [430, с. 181]. Підтвердженням писемності та

грамотності населення Волині є згадане вище графіті володимирського єпископа на стіні Михайлівського Видубецького монастиря. Напис «Мстиславля» відомий на амфорі-голоснику з Успенського собору середини XII ст. у м. Володимирі-Волинському. На думку В. М. Петегрича, він був зроблений на честь Мстислава Ізяславовича, фундатора собору [348, с. 40–41]. Археологічним підтвердженням поширення писемності є писала, знайдені в Белзі [8, с. 129], Бересті [225, с. 151–152], Дорогобужі [372, с. 141]. Про грамотність населення свідчать написи окремих літер на денцях керамічних горщиків, із Городища Другого біля Луцька, Коршівського городища, Луцька, Перемиля, [198, с. 319] та Дорогобужа [370, с. 187].

Про поширення писемності свідчать застібки від книг. Ще в літописі згадуються книжки, оковані сріблом [353, стб. 925]. Археологічним підтвердженням цього є застібки від палітурок, виявлені в Бересті, Дорогобужі та Холмі [210, с. 186].

Разом із візантійськими впливами в культурному житті давньоруської Волині відчутними були й західні традиції, які на ранніх етапах поширилися з Великої Моравії. Особливим виразником загальноєвропейських мистецьких процесів була волинська ювелірна школа. Ще К. М. Мельник поділила сережки, знайдені на могильниках регіону, на чотири типи. Характеристика сережок, які належать до четвертого типу (за К. М. Мельник), показує, що ці прикраси пізніше отримали назву сережки «волинського типу» [467, с. 498]. Такі оздоби у волинських курганних похованнях знаходили по одній з обох боків обличчя або на скронях. До археологічних розкопок К. М. Мельник ніхто не знав про цей особливий регіональний тип прикрас.

На думку Г. Ф. Корзухіної, волинська ювелірна школа зародилася під впливом традицій Польщі та Чехії [181, с. 73]. Типові вироби трапляються у скарбах не тільки на Волині (Борщівський), а й у верхів'ях Південного Бугу (Коліївський, Юрковицький) і навіть у Гніздівському скарбі 1868 р., Гущинському біля Чернігова [323, с. 36]. До місцевих виробів також належать скроневі кільця, у яких один чи обидва кінці загорнуті в

протилежний бік, при цьому один кінець буває розплющений і згорнутий у трубочку. Вони трапляються в курганах літописних волинян, древлян, дреговичів і полян. Такі кільця знайдено в Городищі поблизу Шепетівки [352, с. 28–29]. Цілком імовірно, що вони являють собою локальний варіант племінних прикрас, що дійшли в незмінному вигляді до середини XII – першої половини XIII ст.

Вивчення ювелірних прикрас Р. Д. Михайловою дало змогу визначити, що характерною особливістю волинських ювелірних виробів є набір стилістично однорідних речей, оздоблених зерню. Це – сережки так званого «волинського типу», великі лунниці, великі лопатеві еліпсоподібні намистини, кулеподібні та дзвоноподібні гудзики-підвіски, персні з великими напівсферичними щитками, щедро прикрашені геометричними узорами у вигляді трикутників, ромбів, кіл, зигзагів, пасків, бордюрів, «доріжок» [258, с. 113]. Форма сережок «волинського типу» досить своєрідна – вони не мали гачечка, який просовується у вушну мочку. Це дало можливість віднести їх до скроневих кілець. Відомо, що традиція носити кільця або щитки з підвісками, одягнутими не у вухо, а підвішеними на нього, існувала в давніх єгиптян та в античному світі [258, с. 114].

Ювелірний набір Волині другої половини X – перших десятиліть XI ст. існував у двох варіантах – жіночому та чоловічому. Такі речі виготовлялися на Волині в районі Пересопниці, де мешкали літописні волиняни (за К. М. Мельник – лучани), і на теренах сучасної Вінничини, у районі с. Червоного, де жили літописні уличі. Жодний інший давньоруський регіон не мав у цей час художніх надбань такого рівня – ні за кількісними, ні за якісними параметрами [258, с. 119].

На відміну від X–XI ст., вироби XII–XIII ст. становлять новий етап у розвитку волинської традиції художнього ремесла, що характеризується виготовленням прикрас із черню. Свідченням цього є колти, найімовірніше, місцевої роботи, з Городища біля Шепетівки та Дорогобужа [210, с. 206]. У другій половині XIII – першій половині XIV ст. відбувається поступове

вигасання давньоруських традицій і тяжіння місцевої культури до центральноєвропейської.

Важливим джерелом для дослідження культурного розвитку місцевого населення є пам'ятки монументальної архітектури. Місцеві виразні риси характерні для пам'яток другої половини XII–XIII ст: чотиристовпового храму Михайлівського монастиря, храму-ротонди в ур. Михайлівщина, Василівської ротонди у Володимирі-Волинському, Георгіївської церкви в Любомлі. На думку дослідника володимирських храмів М. К. Каргера, вони належать до волинської архітектурної школи. Однією зі специфічних рис цієї архітектурної школи є своєрідне оформлення кутів храмів, яке утворює половину асиметричної півколони [273; 276; 169, с. 18]. Таке оформлення кутів не має аналогів у архітектурних пам'ятках інших давньоруських шкіл. До особливостей волинської архітектурної школи слід віднести також оригінальний декор апсид з мініатюрними пілястрами з тонкою півколоною [169, с. 18].

Першою будівлею, зведеною у волинській традиції, стала чотиристовпова триапсидна церква Михайлівського монастиря в сучасному Володимирі-Волинському. М. К. Каргер дійшов висновку, що цей храм відрізняється від культових пам'яток Києва. Він мав заокруглені зовнішні кути замість звичних прямих, а стовпи його були не хрестоподібні у плані, як в інших храмах, а масивні квадратні. Дослідження цієї церкви дають змогу віднести її спорудження до середини або другої половини XII ст. [169, с. 28]. Таке датування не суперечить літописній згадці Михайлівського монастиря в Іпатіївському літописі в 1268 р. [353, стб. 868].

До архітектурного комплексу Михайлівського монастиря входила також ротонда, яка за своїм художнім оформленням та особливостями будівельної техніки все ж відрізняється від храмів-ротонд, відомих у галицькій архітектурі XII–XIII ст. [169, с. 33]. Михайлівську ротонду пов'язують із візантійськими впливами. Взагалі ротонди характерні для Волині й поширилися тут під впливом будівельних традицій Великої Моравії.

Пам'яткою архітектури другої половини XIII ст., якій притаманні окремі риси готичної архітектури, була Василівська ротонда у Володимирі. Цілком імовірно, що волинські ротонди, як і галицькі, були монастирськими храмами. Ці ротонди, згідно з М. К. Каргером, пов'язують з періодом останнього розквіту волинської архітектурної школи [273; 276; 169, с. 28]. Для волинської архітектури, у порівнянні з галицькою, більш характерні візантійські традиції [139, с. 142].

Культові споруди були збудовані для місцевих православних замовників. Наприклад, за наказом князя Володимира Васильковича у XIII ст. була збудована церква в Любомлі, залишки якої виявила в 1975 р. М. В. Малевська [283; 248]. Опис церкви міститься в літописі [353, стб. 926]. Археологічні джерела дають змогу встановити час будівництва храму, його план та зовнішній вигляд. Археологи виявили залишки давньої церкви, від якої збереглася частина північної стіни з кладкою із брускової цегли [283, с. 10]. Такий формат цегли, склад розчину, техніка кладки стін, застосування декоративної та фігурної цегли характерні для архітектурних пам'яток західноруських земель другої половини XIII–XIV ст. [283, с. 13]. Результати досліджень підтверджують, що це була споруда другої половини XIII – першої половини XIV ст., яка розміщувалася на території сучасної Георгіївської церкви [248, с. 344–345].

Елементом західної культури були «волинські вежі», а саме Кам'янецька та Чорторійська, схарактеризовані вище. У них також помітні ранньо готичні впливи.

Специфічні риси культурного життя визначалися контактами з монголо-татарами. На Волині знаходимо ряд елементів, характерних для східної культури. У першу чергу це кашинна кераміка іранського походження, яка набула поширення в ординський період. У європейській науковій літературі кашинну кераміку називають «фріттовою», або «фаянсом». Кашин – це матеріал, який являє собою перемелений кварцовий пісок з домішками. У Луцьку під час археологічних розкопок була знайдена золотоординська миска, покрита світло синьою поливою [432, с. 139].

Уламки кашинного посуду виявлені під час археологічних розкопок м. Володимира в ур. Апостольщина [441, с. 192].

Археологічні джерела засвідчують також ввезення на Волинь товарів із далекого Китаю, зокрема, зразків китайської порцеляни із селадону. На Волині такі знахідки відомі з м. Володимира-Волинського [438, с. 186]. Фрагмент стінки чаші із селадону був виявлений під час досліджень владичого (єпископського) будинку в Луцьку [129; 438, с. 186].

Ймовірно, що з міст Золотої Орди на Україну поширився прийом оздоблення керамічною плиткою. За С. В. Терським, фасад багатьох споруд Володимира в XIII–XIV ст. прикрашався такою декоративною керамічною плиткою, на якій був вирізьблений по сирій глині рослинний або геометричний орнамент [441, с. 145].

Розкопками у Володимирі та Луцьку відкрито невідомий до цього тип цивільних будівель – т. зв. «хата в хаті»: одно-двоповерховий палац каркасно-стовпової конструкції з галереєю навколо, що підтримувала перекриття. Стіни обмазували масивним (10–17 см) шаром глини, вимішаної із соломою. На думку С. В. Терського, такий тип будівель належить до східного [434, с. 106; 435, с. 38].

Отже, на основі аналізу археологічних джерел виділено специфічні риси культурного розвитку давньоруської Волині. Вони доповнюють наші знання в цій сфері, що містяться в писемних джерелах. На їх основі встановлено існування місцевої ювелірної та архітектурної шкіл давньоруського періоду. Підтверджено, що на формування культури Волині впливали економічні, суспільно-політичні та міжнародні чинники. Культура регіону еволюціонувала від класичної давньоруської (з візантійськими впливами, що відбилось у культовому монументальному будівництві, поширенні енкалпів) до європейської. Європейські впливи позначилися на формуванні волинської ювелірної школи. Наслідком монголо-татарської навали було поширення на території Волині низки елементів, характерних для типово східної культури.

Висновки до розділу 2

Отже, археологічні джерела підтверджують роль міст як основи поселенської структури давньоруської Волині. Ранні зміни в адміністративно-територіальній організації волинського суспільства ілюструє поява Червенських градів, явища унікального для території всієї Русі. Їхня поява на Волині в кінці X ст. свідчить про швидкий суспільно-політичний розвиток Середнього Побужжя в порівнянні із сусідніми східнослов'янськими регіонами. Причинами цього було зручне розташування мікрорегіону на перетині торгових шляхів, а також багатство його природних ресурсів. Процеси містоутворення спочатку активно проходили в лісостепу, а в поліських регіонах активізувалися з другої половини XII ст. Археологічні джерела дають можливість переглянути планування деяких міст, що зроблено на прикладі розміщення дитинця давньоруського Володимира.

Господарство давньоруської Волині досить повно представлене в археологічних джерелах, які за своєю інформативністю в цій галузі значно перевершують писемні. На основі перших встановлено, що сільське господарство було основною галуззю економіки не лише села, а й малого міста.

Показовою була рання поява тут двоярусних гончарних горнів уже в першій половині XI ст. Результати археологічних досліджень залізоплавильних горнів із Пересопниці, Муравиці та Городища дають нам можливість реконструювати технологічні процеси металургійного та ковальського виробництва. Для пояснення процесів розвитку ремесла краю важливе значення має потужний металургійний осередок у районі села Харалуга. Археологічні знахідки доповнюють відомості писемних джерел про характер обміну та торгівлі. Важливими з цього погляду є прясла з овруцького каменя пірофіліту.

Специфіка суспільно-політичного розвитку Волині ґрунтується на зародженні адміністративної структури регіону не під час розпаду Київської Русі, а як наслідок розвитку місцевого суспільства. Розпад общини та перехід

до державності ілюструє існування городищ-сховищ. Вважається, що свідченням прояву прогресивних тенденцій у регіоні слугують городища «волинського типу», однак є підстави віднести їх до часу поширення вогнепальної зброї. Появу місцевої дружини на Волині наприкінці I тис. н. е. підтверджують зрубні гробниці X–XI ст. На основі археологічних джерел можна провести реконструкцію зовнішнього вигляду боярських садиб, зокрема городища Вал.

Важливою сторінкою суспільно-політичної історії Волині XIII–XIV ст. було її входження до складу Галицько-Волинського князівства. Археологічні джерела дають змогу зрозуміти сутнісні моменти, а саме відмінності в матеріальній культурі тогочасних Волині та Галичини, що проявились в існуванні різних архітектурних шкіл та локальних варіантів кераміки. На основі археологічних досліджень простежено хід та наслідки монголо-татарської навали на Волині.

Що стосується культури давньоруської Волині, то вона розвивалася в тісному зв'язку з іншими руськими землями, під візантійським впливом. У цей період сформувалися самобутні волинські школи – ювелірна та архітектурна. Процес формування культурного простору Волині показує, що в регіоні разом з візантійськими поширюються впливи із Заходу, а від середини XIII ст. – і Сходу.

РОЗДІЛ 3

ВОЛИНЬ У XIV–XVI СТ.

3.1. Розвиток територіальної структури та адміністративних центрів

У 90-х роках XIII ст. припиняється місцеве волинське літописання. Тому історія регіону кінця XIII – середини XIV ст. у писемних джерелах висвітлена дуже скупо. Це посилює позиції археології у формуванні джерельної бази дослідження історії Волині литовського періоду. Для розвитку територіальної структури та адміністративних центрів Волині цього часу характерне тривале збереження традицій давньоруського періоду, хоча від середини XV ст. відбувається інкорпорація регіону в політичну структуру ВКЛ і втрата ним залишків самостійності [317, с. 61]. Приєднання в XIV ст. Східного Поділля (колишньої Болохівщини) до складу Волинської землі привело до територіального зростання останньої вже в межах ВКЛ.

Волинська земля остаточно стала литовською провінцією після смерті останнього луцького князя Свидригайла в 1452 р. [185, с. 12]. У 1566 р. у ході адміністративної реформи було утворене Волинське воєводство, яке надалі перебувало під владою Корони [185, с. 13]. Воно охоплювало територію нинішньої Волинської та Рівненської обл., без їхніх північних частин, які належали ВКЛ, а також північну частину Хмельницької і Тернопільської обл., південно-західну частину Житомирської обл. Волинське воєводство складалося з повітів – Луцького, Володимирського, Кременецького [185, с. 18]. Повіт являв собою округ, підпорядкований городському (старостинському) судові, на Волині – ще земському судові [185, с. 18]. У межах воєводства існували також князівські волості, які не були включені до повітової системи [259, с. 13].

Особливістю Волині як історико-географічного регіону середини XIV – XVI ст. був її поділ між ВКЛ і Корonoю. Ще в XIV ст. майже всі західні (Холмське князівство), південно-західні (Белзьке князівство) та північно-

західні (Ратенське князівство) окраїни Волинської землі були включені до складу Польського королівства. Литовськими залишалися тільки центральні частини землі та її східні окраїни.

З XIV ст., на відміну від давньоруського періоду, у територіальній структурі Волинської землі починають фіксуватися рубежі. В угоді литовсько-руських князів з королем польським та мазовецькими князями 1352 р. перераховані Львівська, Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська, Берестейські землі, які перебували у сфері політичних інтересів князів [67, с. 30–32]. Важливим моментом угоди було те, що князі зобов'язувалися тримати землі «ісполна», тобто в повному обсязі, з урахуванням конкретних рубежів. В угоді Любарта Гедиміновича з Казимиром Великим від 1366 р., Волинську землю вже ділили через проведення рубежу по конкретних орієнтирах, зокрема річках та селах [67, с. 38]. Очевидно, це вказує на вичерпання фонду вільних земель, що свідчить про високий ступінь господарського та суспільно-політичного освоєння регіону [317, с. 61]. Такі розмежування дають змогу реконструювати розміри окремих володінь.

Як межові знаки, у писемних джерелах часто згадуються штучно створені копці, межові мітки [6, с. 47–51, 96]. У грамоті «Князь Любарт Гедимінович дарує села соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку» від 8 грудня 1322 р. вже існуючі на той час кургани використані як межові знаки села Теремного [67, с. 20]. На жаль, ці кургани до нашого часу не збереглися, тому їх не можна використати як свідчення для перевірки автентичності цієї грамоти археологічними джерелами.

За документами XVI–XVII ст. відомо, що інколи межовим знаком між угіддями землевласників слугувало закопане кам'яне жорно. Розвал кам'яного жорна та фрагменти кераміки XVI ст. знайдені неподалік Шеполя в с. Заболотцях Луцького р-ну Волинської обл. [149, с. 27]. Це один із небагатьох прикладів, коли межовий знак був археологічно зафіксований.

На рубежі XIV–XV ст., за Вітовта, фактичною південною столицею ВКЛ став Луцьк. «Лучеськ Великий на Стиру» згаданий у переліку

волинських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх» [354, с. 447]. Ця назва підтверджує його провідну роль в економічному, торговельному та політичному житті регіону [354]. Луцьк став «великим» не тому, що отримав магдебурське право, а тому, що був адміністративним центром усієї Волині.

Одним із символів відносної незалежності та певної самостійності Волинської землі в XIV ст. були денарії князя Любарта. Карбування монет у Луцьку починається з кінця 50-х–60-х років XIV ст., майже одночасно з початком монетної справи у Львові, Києві, Вільні, Новгороді-Сіверському, Смотричі й Полоцьку [413, с. 187]. Карбування монет Любартом у Луцьку свідчить про функціонування елементів власної грошової системи.

У попередньому розділі говорилося про активізацію містоутворення в поліській зоні Волині, починаючи з XII ст. Цей процес, пов'язаний із господарським та суспільно-політичним освоєнням Полісся, продовжився і в наступні століття. Ні монголо-татарська навала, ні фактична втрата самостійності Галицько-Волинським князівством на нього суттєво не вплинули.

На прикладі літописного Каменя [353, стб. 698] простежено швидке розростання невеликого поліського міста впродовж другої половини XIII – початку XIV ст. У другій половині XIII ст. навколо його дитинця спорудили вал, а на початку XIV ст. тут була проведена підсипка, яка надала городищу в сучасному Камені-Каширському вигляду стіжка [43; 96; 318, с. 19]. Водночас відсутні археологічні свідчення татарських погромів міста впродовж другої половини XIII ст. Розвиток кам'яного будівництва саме в поліській частині Волині в той період підтверджує посилену увагу князівської влади до цього регіону [10, с. 412].

На прикладі Дорогобужа та Пересопниці можна простежити, як утрата містом ролі князівської столиці позначилася на його вигляді. Після татарського вторгнення ці населені пункти продовжували існувати, але, очевидно, втратили міський характер. На основі аналізу археологічних джерел встановлено, що після нашествия Батия впродовж XIV–XV ст.

відбувається зворотний процес розпаду єдиного міського організму Пересопниці на окремі поселення, що завершується в XVI–XVII ст. На території колись великого столичного міста формуються три різні містечка: Пересопниця з монастирем Різдва Богородиці (ліквідований 1630 р.), Жуків та Білів [435, с. 27]. Підтвердженням утрати міського характеру є відсутність згадок про ці міста в угоді 1366 р., де перераховані майже всі найбільші адміністративні пункти регіону. У XIV ст. торговий шлях із Києва у Володимир уже проходив через сусідні населені пункти: Горбаків поблизу Дорогобужа, Жуків біля Пересопниці.

Яскраву картину зростання невеликого волинського міста впродовж XIV–XVI ст. бачимо на прикладі Острога, який став центром володінь князів Острозьких. Це засвідчують археологічні джерела, здобуті під час досліджень на ділянці між ринковою площею та Луцькою брамою. Тут найкраще представлені шари XIV ст. [362, с. 116].

Для населення середньовічних волинських міст характерна поліетнічність. Унаслідок розпаду Золотої Орди, що наступив після перемог Ольгерда, на волинські землі проникали численні мешканці золотоординських міст. Найбільше монголо-татар у Литву прибуло із Тохтамишем, який після позбавлення ханського титулу втік до Вітовта. Характерною рисою складу населення середньовічного Острога було проживання тут значної татарської громади, утворення якої належить до періоду князювання Вітовта. В Острозі була «Татарська вулиця», заселена полоненими татарами [59, с. 228]. Татарська брама Острога збереглася до нашого часу [369, с. 23]. Є відомості також про те, що князь Федір Любартович запрошував вірменських воїнів до Лучеська із м. Солхата у Криму [261, с. 49]. Про перебування вірмен у місті свідчить церква Св. Стефана. За писемними джерелами з XIII ст. у Луцьку відома вірменська, а з кінця XIV ст. – єврейська, караїмська, кримськотатарська торгово-ремісничі громади [297, с. 15].

У литовський період міста поступово втрачають роль адміністративних центрів. Їхнє місце займають великокнязівські замки. Такі висновки зроблені з урахуванням насамперед археологічних джерел, у тому числі в порівнянні їх з тими, що окреслюють розвиток поселенської структури регіону в давньоруський період. Розмежування ролі замку і міста, яке жило за магдебурьським правом, підтверджує еволюцію адміністративно-територіальної структури, яка також європейзувалася.

Розбудова системи великокнязівських замків, до яких відносимо земельний (Луцький), повітові (Володимирський, Кременецький, Вижівський), старостинські (Ратенський, Любомльський, Вижівський), ілюструє еволюцію адміністративної структури регіону. На прикладі декількох із них простежуємо, що в організації управління територією вони прийшли на зміну давньоруським містам.

Луцький замок на сьогодні, напевно, можна віднести до найбільш досліджених. В історіографії зрідка вживається назва «Замок Любарта». Проте її не можна вважати вдалою з наукових позицій, адже існує думка, що мурований замок почали споруджувати до князя Любарта і, вірогідно, добудовувався після його смерті. Звернемо увагу на основні результати археологічних досліджень цієї пам'ятки, які можна пов'язати зі свідченнями писемних джерел про неї.

Комплекс відомостей про Луцький замок міститься в його описі 1545 р., де прямо зазначається, що замок почав будувати великий князь Любарт, а його будівництво завершив князь Свидригайло [216, с. 131]. Однак цьому судженню потрібне підтвердження, яке ми можемо знайти практично тільки в археологічних джерелах.

Перші спроби археологічних досліджень на його території були пов'язані з відкриттям у 1852 р. гробниці при церкві Св. Іоанна Богослова у Верхньому замку, яку ідентифікують з особою луцького єпископа Кирила Терлецького. Про результати розкопок інформації немає, відомо, що там працював київський археолог Потапов [440, с. 11]. Відомо, що за трьома

заповітами Кирило Терлецький мав бути похований у луцькій кафедрі Св. Іоанна Богослова, однак жодне із виявлених там поховань поки що не інтерпретоване як могила цього єпископа [455, с. 473–474]. Його життя достатньо повно відображене в писемних документах і описане в художньому творі М. С. Лєскова. Деякі епізоди діяльності Кирила Терлецького проходили в замку у Фалемичах, залишки якого збереглися до нашого часу [215; 326].

Одним із основних завдань археологічних досліджень Луцького замку є розробка періодизації його будівництва. Історіографія проблеми дає змогу виділити декілька поглядів на час побудови Луцького замку. Перший представлений твердженням В. Б. Антоновича, який вважав, що його звів Вітовт [467, с. 48], хоча досліднику був відомий опис замку 1545 р., де вказано, що його побудував Любарт. Виходить, що В. Б. Антонович не довіряв цьому актовому джерелу. Описуючи замок, дослідник відзначав наявність окружної стіни та трьох чотирикутних башт, а також указав, що тут була розміщена соборна церква Іоанна Богослова [467, с. 48]. О. І. Мердер зазначав, що збережені стіни утворюють своїми контурами трикутник. Дослідник також згадує тут церкву Іоанна Богослова [254, с. 36–38].

Інший погляд указує на неперервність традицій оборонного будівництва на території давнього городища. На цьому наголошував Я. Ю. Фітцке [496]. Дослідник разом з інженером Я. Захватовичем у 1930-х рр. уперше вивчали укріплення дитинця, що передував замку, та зробили план замку 1938 р. [100]. На основі результатів розкопок було встановлено, що фундаменти Луцького замку мали глибину до 4 м. Їм передували земляні фортифікації ранньосередньовічного городища, які перекривали рештки давніших валів, за їхнім припущенням – неолітичних [496, с. 103]. Сліди ранньосередньовічного городища збереглися відносно добре. Як зазначав Я. Ю. Фітцке, внутрішній вал мав висоту 3 м. У ньому виявлена значна кількість залишків вугілля, що вказує на наявність дерев'яної конструкції валу. На основі знайдених фрагментів кераміки городище було датоване XI–XII ст. [496, с. 103].

За О. М. Цинкаловським, на дитинці замку під час земляних робіт виявлені матеріали ранньосередньовічного періоду [494, с. 184]. Ю. Дуткевич відніс Луцький замок, як і Кременецький, до пам'яток готичної архітектури [495, с. 228].

Важливим кроком у вивченні оборонних споруд Луцька були археологічні обстеження П. О. Раппопорта, які проводилися на рубежі 1950–1960-х рр. Результати цих робіт лягли в основу нового датування замку. Оскільки Луцьк згадується в писемних джерелах з XI ст., то дослідник допускав можливість існування вже в цей час укріплень дитинця. П. О. Раппопорт вважав, що будівництво цегляних фортифікацій у Луцьку розпочалось на початку чи в середині XIV ст. А на кінець XIV – початок XV ст. стіни Верхнього та частково Нижнього замків уже були цегляними [381, с. 67]. На думку П. О. Раппопорта, для оборонних споруд XIV ст. характерна повна відмова від будівництва геометрично правильних у плані фортець із потужними дерев'яно-земляними укріпленнями. Оборонні споруди XIV ст. побудовані з урахуванням природних рубежів – гір, річок, боліт. Саме в цей час з'являється багато кам'яно-цегляних оборонних споруд, які раніше не були поширені [381, с. 113].

Відмінне датування запропонував Г. Н. Логвин, який вважав, що Луцький замок збудований ще в період правління Мстислава Даниловича та Юрія Львовича, тобто у кінці XIII – на початку XIV ст. [219, с. 150].

У 1978 р. М. М. Кучинко та М. М. Говденко поєднали архітектурні дослідження Луцького замку з археологічними. Результатом цього стало припущення про спорудження цегляного замку наприкінці XIII ст. на фундаментах мурованого, який був збудований раніше [61, с. 319–320]. Пізніше М. М. Кучинко висловив нову думку про побудову кам'яного замку ще в XI ст., а будівництво цегляного відніс до кінця XIII–XIV ст. [196, с. 146]. Результати нових досліджень 1986 р., на думку М. М. Кучинка, підтвердили попередні висновки про те, що цегляному замку передував мурований, який був зруйнований за наказом Бурундая в 1261 р. [116; 203,

с. 303].

Існує думка, що кам'яно-цегляний замок збудований у XIV ст. на залишках укріпленого валом дитинця Луцька. Результатом досліджень М. В. Малевської на території Верхнього замку Луцька стало віднесення початкових оборонних укріплень дитинця міста до X–XIII ст. Замок XIV ст. повторював план замку ранішого періоду. Мурований замок був збудований на місці дерев'яно-земляних укріплень дитинця не раніше середини XIV ст. [119; 242, с. 309]. Пізніше М. В. Малевська, залучаючи додаткові аргументи, вказала, що Луцький замок почали будувати саме із середини XIV ст., а не з кінця XIII ст. чи початку XIV ст. Це було пов'язано зі змінами у військовій техніці й тактиці облоги [245, с. 166]. На основі археологічних джерел встановлено, що стіни Верхнього та Нижнього замків були укладені в нижній частині (не менше ніж на 1 м) з каменю, а їхню основу складала брущата цегла-пальчатка [121, с. 12].

М. В. Малевська вказала на схожість Луцького замку до Вітебського, наземна частина якого до сьогодні не збереглася. Останній був побудований у роки правління брата Любарта – князя Ольгерда. Дослідниця вважала, що зовнішній вигляд замків у Луцьку та Вітебську пов'язаний із входженням обох міст до ВКЛ в 20–30-х роках XIV ст. [245, с. 166].

Під час проведення археологічних досліджень на території Луцького замку виявлено та досліджено князівське поховання давньоруського періоду. Б. Т. Сайчук вважав похованого особою князівського рангу [123]. Краніометрична характеристика черепа дає змогу говорити про його приналежність князю Ізяславу Інгваревичу [137, с. 276].

Значний внесок у розуміння історичного розвитку Луцького замку дали дослідження С. В. Терського. Їх результатом став висновок про те, що основні будівельні роботи здійснювалися за часів князя Любарта, а завершувалися в період правління князів Вітовта та Свидригайла [440, с. 50]. Своїми обрисами замок XIV ст. повторив дерев'яно-земляний замок XII–

XIII ст. [124; 128, с. 8]. Археологічні дослідження С. В. Терського підтвердили й частково доповнили висновки М. В. Малевської.

Тезу Г. Н. Логвина про будівництво Луцького замку наприкінці XIII ст. – на початку XIV ст. підтвердив аналіз будівельної технології, який провели І. Р. Могитич та Р. І. Могитич. Дослідники вважають, що будівництво замку було розпочате за Мстислава Даниловича, а продовжив його Лев Юрійович [263, с. 59]. Враховуючи незначний обсяг робіт, проведених за Мстислава, початок спорудження цегляних укріплень Луцького замку дослідники відносять до межі XIII–XIV ст. [263, с. 66].

На основі аналогій та обміру цегли П. О. Троневиц виділяє чотири будівельні періоди спорудження Луцького замку. Хронологічні рамки першого дослідник обмежив часом від перемир'я Любарта з Казимиром у 1352 р. до відновлення військових дій у 1366 р. Тоді князь Любарт прибудував В'їзну вежу з прилеглим до неї палацом і пряслом муру до дерев'яного гроду [466, с. 32]. З 1370 р. і до смерті Любарта тривав другий будівельний період. Це був активний етап у реконструкції Луцького дитинця, коли були закладені зубці-мерлони з підвищенням на один ярус В'їзної вежі та влаштування над ним даху, а також заміна мурами більшої половини дерев'яної північної стіни [466, с. 35]. Третій будівельний період припадає на кінець XIV – початок XV ст., якраз на час князювання Вітовта [466, с. 40]. Щоправда, спорудження цегляного замку було остаточно завершено під час наступного – четвертого будівельного періоду [466, с. 47].

Результатом рятівних археологічних досліджень на місці відновлення оборонної стіни окольного замку було вивчення культурного шару XIII–XVIII ст. та відкриття частини первісних підмурків оборонної стіни Окольного замку [134; 307].

На основі археологічних джерел можна провести реконструкцію та простежити датування побудови замкового палацу, де проходив з'їзд 1429 р. Писемні джерела містять інформацію про його спорудження в середині XVI ст.: у Люстрації Луцького замку 1545 р. вказано, що палац ще будувався

[216, с. 119], а в Люстрації 1552 р. зауважено, що це майже добудована двоповерхова споруда на чотири кімнати [224, с. 33].

На основі археологічних досліджень М. В. Малевська встановила, що перший князівський палац на цьому місці був споруджений у XIV ст., одночасно із замком. М. В. Малевська вказала, що для будівництва палацу використовувалася брускова цегла такого ж формату і на такому ж розчині, як у стінах і вежах Луцького замку [119; 120; 240, с. 90]. Археологічні джерела також показали, що цегляні стіни збудовані одночасно на фундаменті як палацу, так і замку [122; 240, с. 90]. Також досліджено товщу мурованої основи оборонної стіни, яка водночас була й південно-західною стіною палацу [239, с. 147]. М. В. Малевська підкреслила, що поперечні стіни палацу не прикладені до прясла замкової стіни, а перев'язані з нею, що однозначно вказує на їх одночасне спорудження [120; 239, с. 147–148].

Все це свідчить про те, що перший князівський палац, який згадується в Люстраціях Луцького замку 1545 р. та 1552 р., був відновлений на залишках палацу, спорудженого в XIV ст. [120, с. 9; 240, с. 89]. Тобто археологічні джерела заперечують датування будівництва палацу, відоме за писемними джерелами.

Проведений розгляд процесу будівництва замку важливий, оскільки ілюструє його роль на підвладній території. Періоди активізації будівництва віддзеркалюють етапи посилення адміністративної ролі замку або збільшення розмірів підвладної території. Археологічні джерела підтверджують, що в означений період перебудова старих об'єктів проходила також відповідно до змін тогочасного волинського суспільства. Наприклад, це реконструкція та прибудова будинку суду до церкви Іоанна Богослова в XVI ст. Будинок судової канцелярії був збудований на залишках палацу [239, с. 151]. У прибудованій до собору будівлі відбувалися судові засідання, тобто церква була не лише державним і релігійним, а й громадським центром. У Луцькому замку також функціонував Луцький Трибунал, створений у 1578 р. вищий апеляційний судовий орган для Волинського, Подільського та Київського

воєводств. Його існування підтверджує значну роль замку в житті ВКЛ, а пізніше Речі Посполитої.

Після смерті князя Свидригайла в 1452 р. завершується період існування замку як резиденції князівського двору. Відповідно, тут припиняється і нове оборонне будівництво. Археологічні джерела вказують, що основна увага луцьких старост від цього часу зосереджується на укріпленні Окольного, або Нижнього, замку як важливої частини Луцька.

Мурований Луцький замок будувався в литовській частині Волині в той період, коли її західна, північно-західна та південно-західна частини поступово увійшли до Польського королівства. Там також велося монументальне оборонне будівництво, прикладом якого був замок у Володимирі, що короткий час, упродовж 1366–1370 рр., перебував під владою Польського королівства. Історія Володимирського замку описана в «Хроніці» Яна із Чарнкова. З цього нарративного джерела відомо, що король Казимир збудував новий мурований замок не на місці старого дерев'яного замку, а поряд з ним. Спорудження мурованого замку фінансувалось із королівської скарбниці [260, с. 95]. У 1370 р., по смерті Казимира, Любарт повернув собі Володимир і розібрав новий мурований замок.

Існування мурованого замку Казимира Великого у Володимирі підтверджують археологічні джерела. Більше того, короткий період його існування, тобто відсутність пізніших перебудов, робить цю пам'ятку еталонною під час вивчення оборонного будівництва в регіоні в XIV ст.

Рештки цього замку періодично виявляли під час земляних робіт упродовж XIX–XX ст. Уперше його археологічні дослідження провів О. М. Дверницький. У 1891 р. були відкриті цегляні фундаменти стіни, яка оточувала замок. На думку дослідника, стіни збудував у XIV ст. король Казимир. Матеріали О. М. Дверницького використав у своїй роботі В. Б. Антонович [467, с. 64]. Висновки останнього добре узгоджувались з інформацією про будівництво Володимирського замку з «Хроніки» Яна з

Чарнкова. Про замок у Володимирі, на території якого була розміщена в'язниця, згадує О. М. Цинкаловський [494, с. 164].

П. О. Раппопорт висловив припущення, що дитинець давньоруського Володимира, який у 1340 р. був ще дерев'яним, у XIV ст. називали замком. Дослідник вважав, що за свідченнями польських хроністів у 60–70-х роках XIV ст. замок почали перебудовувати у цегляний, а в документах XVI ст. він знову описаний як дерев'яний. П. О. Раппопорт зробив висновок, що ніяких змін планової структури володимирського дитинця, мабуть, не було зроблено [381, с. 110].

Археологічні дослідження городища «Вали» у Володимирі проводив М. М. Кучинко. У 1975 р. він дослідив «стіну» завдовжки 10 м у північно-західній частині дитинця біля основи валу. Її висота становила 3,4 м. Дослідник вказав, що це була частина монументальної споруди XIII–XIV ст., а як було з'ясовано пізніше, це були фундаменти замку Казимира Великого, зруйнованого в 1370 р. [284; 205, с. 349].

У 1975–1976, 1982 та 1989 рр. кам'яний замок у Володимирі досліджувала експедиція під керівництвом М. В. Малевської. У 1976 р. об'єктом вивчення була «стіна», частково відкрита М. М. Кучинком у 1975 р. У процесі подальших археологічних досліджень М. В. Малевська та Є. В. Шолохова з'ясували, що цей об'єкт дійсно належав замку Казимира, а сам мурований замок повторював контури сучасних валів [285; 249, с. 327–328]. У 1982 р. М. В. Малевська частково розчистила башту в південно-східному куті дитинця [118; 238, с. 291].

З 2010 р. на городищі у Володимирі відновились археологічні дослідження. У південно-східному куті дитинця були виявлені дві стіни. На верхньому краю кладки поздовжньої стіни, з її внутрішнього боку, збереглося до трьох рядів муровання з брущатої цегли XIV–XV ст. Ця брущата цегла подібна до цегли в Луцькому замку. Верхня частина досліджуваної частини муровання заввишки до 1,0 м становила власне стіну, а нижче під нею був фундамент, який простежувався на глибину 3,6 м.

Однією з особливостей дослідженої ділянки стіни є те, що вона прямолінійна, на відміну від стін Луцького замку. За матеріалом та характером муровання поперечна стіна була схожою на поздовжню і, можливо, являла собою елемент оборонної башти [327, с. 327]. Результати археологічних досліджень дали змогу точно встановити рівень денної поверхні XIV ст.

У XV ст. Володимирський замок відновлений як дерев'яно-земляний і описується у відомих люстраціях середини XVI ст. Там зазначається, що він був збудований за Казимира та пізніше спалений [216, с. 103]. Подані в Ревізії 1545 р. відомості про Володимирський замок добре ілюструють значне викривлення інформації в історичній пам'яті місцевого населення впродовж лише двох століть. Нам невідоме джерело інформації про минуле замку на 1545 р., якими користувалися ревізори, але тут бачимо поєднання правдивої інформації (замок у Володимирі побудував Казимир) із помилковою (він був мурованим, а тому його основні конструкції не могли бути спалені у принципі, а були розібрані Любартом у 1370 р.).

Потужною фортецею був Кременецький замок, розташований на Замковій горі (гора Бона). О. П. Раппопорт вважав, що кам'яний замок збудований у середині або другій половині XIV ст. [381, с. 139]. Протягом 1973–1975 рр. розкопки проводила Є. М. Пламєницька, проте ці матеріали залишаються неопублікованими. Результатами археологічних досліджень ДП ОАСУ «Подільська археологія» у 2009 р. було виявлення на території Кременецького замку городища давньоруського часу [429, с. 194]. На основі камеральної обробки понад 2000 фрагментів вінець керамічних посудин литовсько-польського періоду з розкопок Є. М. Пламєницької було виділено два хронологічні періоди функціонування Кременецького замку: 1) XV – початок XVI ст., 2) XVI – перша половина XVII ст. [485].

Еволюцію територіальної структури регіону у взаємозв'язку зі зміною управлінських функцій між містом і замком можна простежити на прикладі Ратенського князівства. За договором 1366 р. ці землі відійшли до

Польського королівства, що спричинило утворення Ратенського, або Поліського, клину. Цю коронну територію, яка врізалася в землі ВКЛ, литовці неодноразово пробували повернути. Наприклад, за свідченнями М. Стрийковського, у 1431 р. литовські загони здобули польський замок Ратно, спаливши його [428, с. 674]. Така велика військова активність у цьому районі спричиняла особливу увагу до укріпленості міста та його замку.

Ратенське городище, яке спочатку було дитинцем міста, а згодом стало замком, у повній мірі відбиває долю земель Ратенського клину. У 1950–1960-х рр. городище обстежував П. О. Раппопорт [277]. Дослідник припустив, що на городищі була башта, яка могла бути збудована в XIV ст. [381, с. 141]. П. О. Раппопорт зазначав, що хоч Ратно і згадується у писемних джерелах лише з XIV ст., проте, на підставі археологічних джерел, заснування поселення тут можна віднести до XII ст., а можливо, і до XI ст. [381, с. 31]. Про існування городища вже в ранньослов'янський час на основі проведених археологічних досліджень зробили висновок О. Є. Златогорський та Д. Г. Дем'янчук. Окрім ліпної та кружальної кераміки VIII–IX ст., тут виявлено також фрагменти кераміки XII ст., XIV ст., XVI–XVIII ст. [145, с. 24].

У XIV–XV ст. городище виступало як приватний замок князів Сангушків [478, с. 292–293]. У першій половині XV ст. воно набуло вигляду укріплень типу «*motte and bailey*» [336]. Городище пов'язане з існуванням Ратенського князівства та становленням князівського роду Сангушків. Особливістю Ратенського замку була його належність спочатку до великокнязівських, а потім до приватних. У XVI – першій половині XVII ст. Ратне знову стало королівським містом і виконувало роль центру управління староством, тут розміщувалася резиденція місцевих старост – замок [422, с. 235].

Систему адміністративного управління Волині показують залишки старостинського палацу на Любомльському городищі. Дитинець останнього є природним підвищенням на перешийку мису в південно-східній частині

давньоруського Любомля [280, с. 5; 282, с. 8]. Отримані в ході досліджень міста матеріали датуються пізньосередньовічним періодом, а найраніші з них – XIII ст. [52; 152, с. 15]. У старостинському палаці після позбавлення гетьманства виконував нові посадові обов'язки І. Виговський [342].

Найчисленнішу категорію населених місць тогочасної Волині становили села. Вони часто згадуються в писемних джерелах. Зокрема, під 1450 р. згадується с. Сирники, під 1526 р. – с. Підгайці, під 1545 р. – с. Баїв, Боратин, Забороль, Лище, 1570 р. – с. Романів, 1577 р. – с. Ратнів [163, с. 414–455], 1585 р. – с. Боровичі тощо. Нині культурний шар середньовічного періоду в цих населених пунктах досить слабкий і є тільки на частині їхньої території. Зазвичай села не мали оборонних укріплень. Відомі випадки, що у селі все ж розміщувався замок, як, наприклад, у с. Боровичах (Новій Четвертні), власником якого був князь Стефан Четвертинський, член Луцького Хрестовоздвиженського братства.

У с. Боровичах Маневицького р-ну Волинської обл. археологічно досліджене пізньосередньовічне городище, яке являє собою штучно насипаний земляний майданчик. На його поверхні було зібрано археологічний матеріал, який датується XVII–XVIII ст. [233, с. 152–153]. Ю. М. Мазурик та О. Є. Златогорський вказали на розміщення замку в Боровичах над річкою та біля мосту як пункту, що контролював і сухопутний, і річковий рух (див. додаток Е) [233, с. 153].

Двошарове поселення давньоруського періоду XI–XII ст. та пізньосередньовічного часу XVI–XVII ст. розташоване в центральній частині с. Старого Чорторійська Маневицького р-ну Волинської обл. [146, с. 453]. Городища пізньосередньовічного періоду досліджені також у смт Рожищі [230] та у с. Новій Вижві [229].

Отже, археологічні джерела відображають та ілюструють зміни територіальної структури й адміністративних центрів Волині. Роль адміністративних центрів перебирають на себе волинські великокнязівські замки (земельний, повітові, старостинські) на противагу давньоруському

періоду, коли основу поселенської структури становили міста. Чим більшою була підвладна територія, тим більшим був і замок. Головним адміністративним центром Волині стає «Лучеськ Великий на Стиру», що підтверджується активізацією будівництва Луцького замку. За величиною виділявся також мурований замок Казимира Великого у Володимирі, який унаслідок нетривалого періоду існування може стати еталонною пам'яткою у вивченні тогочасного оборонного будівництва.

3.2. Еволюція господарства

В історичній літературі усталилася думка, що литовські князі майже не втручалися в життя волинян. Для забезпечення ефективного управління великими територіями вони діяли за принципом: «старого не рухаємо, а нового не вводимо». Не у всіх сферах цей принцип реалізовувався однаковою мірою, проте якраз у сфері господарства простежуються великі зрушення.

Економічний поступ Волині, починаючи з другої половини XIV ст., проходив у контексті розвитку ВКЛ. Волинські землі опинились у сприятливих умовах нового економічного ринку, орієнтованого на Європу. На основі аналізу археологічних джерел можна вести мову про помітні зрушення, що спостерігалися на Волині в цей період, причому це стосується насамперед базових галузей ремесла.

У той же час основою економіки, як і в давньоруський період, залишалося сільське господарство. Воно забезпечувало потреби селян та жителів міст, а також слугувало матеріальним чинником забезпечення діяльності державної адміністрації та війська. Неодноразово в писемних джерелах згадують сільськогосподарські угіддя – ріллю та сіножаті [6, с. 107, 109]. Серед городніх культур є згадки про просо [6, с. 61–62], гречку, жито [6, с. 107, 108]. У цей період була проведена економічна та фінансово-податкова реформа, що відбилася в «Уставі на волоки» 1557 р. Її впровадження сприяло збільшенню продуктивності та прибутковості сільського господарства.

Археологічним підтвердженням зайнятості міського населення сільським господарством, як і в давньоруський період, є знахідки знарядь праці: частини плуга, серпи, жорна, залізні окуття дерев'яних заступів, виявлені на території Луцька [206, с. 153–157; 440, с. 129]. У будівлі XIV–XV ст. знайдено зерна проса, пшениці, ячменю та бобові [130; 131, с. 21]. Про поширення скотарства в господарстві лучан свідчать передусім залишки хлівів із гноєм, а також остеологічні рештки великої та дрібної рогатої худоби, свиней, овець [130; 440, с. 132]. В ур. Гнідава досліджена господарська напівземлянка XIII–XIV ст. [117; 127; 304].

Господарську діяльність жителів міста Луцька ілюструє вміст міських льохів. Один з них, що датується XIV – початком XV ст., був розміщений в ур. Панський город. У цьому погребі знайдено склад продукції гончаря [125; 126; 440, с. 128]. В іншому льосі в Луцьку виявлено кераміку XVI–XVII ст., уламки скляного посуду, металеві побутові вироби [390, с. 108]. Погреби, господарські будівлі та ями різного призначення XVI – початку XVII ст. відомі в Острозі [362, с. 111–112, 115].

Волиняни займалися бджільництвом, на що вказують знахідки обгорілих вуликів та стільників із медом, а також рибальством, розвиток якого засвідчують залізні гачки [206, с. 150, 157; 440, с. 132].

Археологічні джерела дають змогу відтворити раціон харчування пізньосередньовічного населення. Видовий склад птахів та риб можна визначити на основі їхніх решток, виявлених під час розкопок шарів XVI ст. на території Дубенського замку. Результати досліджень указують на зростання частки домашніх птахів [497]. Знайдені рештки риб підтверджують наявність поблизу замку в Дубні в XVI ст. водойми з великим відкритим плесом [497]. На відміну від Дубенського замку, на території Спасо-Преображенського монастиря в Дубні в шарах XVI ст. не було решток диких видів птахів і ссавців. Тут виявлені рештки семи видів риби, качки, гуски, свині та великої рогатої худоби [113; 114; 498, с. 24].

Помітні зрушення відбулися насамперед у розвитку базових галузей ремесла – чорній металургії та ковальстві. Ці галузі забезпечували виготовлення засобів виробництва. У с. Жидичині в ході археологічних досліджень на території Миколаївського монастиря здобута колекція керамічних сопел для залізоробного сиродутного виробництва, що датуються XIV ст. [51; 154, с. 216]. Їх велика кількість указує на одночасне використання кількох горен. Тут зберігалися тільки використані сопла, на що вказують ошлаковані кінці. Отже, колекція сформувалась уже після завершення процесу виробництва металу, а не під час підготовки до нього (див. додаток Ж).

Параметри сопел свідчать про стандартизацію виробництва. Є підстави вважати, що під час їх виготовлення як міра довжини використовувався вершок, що дорівнював 4,4 см [155, с. 81]. Традиційно вважається, що така величина вершка почала застосовуватися з кінця XV ст. [167, с. 81–82]. Отже, якщо висновки, зроблені на основі обмірів сопел із Жидичина, правильні, маємо підстави суттєво понизити хронологічну межу застосування вершка класичної довжини.

Відсутність металургійного горна, великої кількості кісток, які використовували як флюс, та шлаків не дають дослідникам змоги вважати виявлену споруду металургійною майстернею. Швидше за все, це була господарська споруда на території садиби металурга, де він зберігав свій реманент. Це доповнює наші знання про організацію металургійного виробництва на Волині в литовський період та свідчить про її прискорений розвиток. Поки що невідомо, яка подія стала причиною того, що металург залишив свою майстерню, проте можна стверджувати, що це відбулося між сезонами самого виробництва, тобто взимку.

Знахідки із с. Жидичина також вказують на значну потребу регіону в залізі. Регіон Жидичина був тісно пов'язаний із Луцьким замком, а будівельні роботи останнього потребували заліза. З приводу цього

висловлене припущення про існування Жидичинського металургійного осередку [155, с. 84].

Далі цей висновок було розширено внаслідок констатації факту існування в Жидичині ще й потужного гончарного осередку. Його археологічним підтвердженням є гончарне горно заввишки приблизно 2 м, заповнене великою кількістю фрагментів посуду. Останні були сформовані протягом певного періоду як скупчення відходів виробництва [321, с. 378]. Враховуючи форму посудин, їхнє тісто та відсутність слідів поливи на знайдених фрагментах, формування цього комплексу датують XIV–XV ст. [321, с. 377–378]. Отже, на цьому місці виготовлявся не тільки посуд, а й будівельна кераміка. За переказами цей район Жидичина називався Скудельничі, тобто місце проживання гончарів. Говорячи про традиції гончарства в районі Жидичина, відзначимо, що виготовлення кераміки було традиційним заняттям жителів сусіднього села Кульчина.

Виявлення таких пам'яток, що свідчать про металургійне та керамічне виробництво в Жидичині у XIV–XV ст., дає змогу розглядати цей пункт як потужний ремісничий осередок. При цьому в організації металургійного виробництва значну роль відіграв місцевий Жидичинський Миколаївський монастир. Ще одна гончарна майстерня з виробами XV–XVI ст. була досліджена в Луцьку в ур. Панський город [125; 440, с. 141].

Ремісничий осередок функціонував в Новому місті в Острозі. Досліджений об'єкт із залишками горна та потужним шаром залізних шлаків навколо нього інтерпретований як кузня кінця XVI – першої половини XVII ст. [484, с. 117]. У цій металообробній майстерні (садибі коваля) могли не тільки виготовляти залізні вироби, а також виробляли й ремонтували вироби з кольорових металів [484, с. 118].

У цей час на Волині активізуються процеси монументального будівництва з цегли, археологічним підтвердженням яких є передусім волинські муровані замки. Набагато менше маємо відомостей про процес виготовлення будівельної кераміки, насамперед цегли. Тому непересічним

відкриттям стала унікальна піч для випалювання цегли у Володимирі-Волинському. Це прямокутна споруда з внутрішнім робочим простором 8,3 х 5,1 м, яка була заповнена уламками цегли різного ступеня випалу та перепаленої глини. За супровідним археологічним матеріалом та іншими критеріями час спорудження й діяльності цього об'єкта визначено XIV–XV ст. [54; 153, с. 48; 223, с. 278]. Встановлено зв'язок між функціонуванням цієї печі та будівництвом Володимирського мурованого замку Казимиром Великим. Отримані матеріали дають змогу стверджувати, що це виробнича споруда, аналогів якій поки що не знайдено (див. додаток 3).

Ще одна піч кінця XV ст., яка могла бути пов'язана з виробництвом цегли для будівництва монастиря, відома в с. Зимному. Вона мала два топочні канали [291, с. 22]. Особливістю печі була наявність значного простору між стінами та опалювальними каналами (0,8–1 м), а також між двома каналами (2 м). Цей простір, очевидно, був чимось заповнений [291; 87, арк. 4; 122]. Функціонування цієї виробничої споруди може бути пов'язане з будівництвом Успенської церкви та оборонних мурів монастиря.

Середина XIV ст. у Східній Європі вважається часом поширення кам'яних замків. Замки з каменю споруджувались і на Волині. Наприклад, є відомості про використання місцевого каменю-пісковика для будівництва кам'яних споруд Острозького замку, його веж та фундаментів [379, с. 10–11]. На формування мурованих замків вплинули традиції будівництва дерев'яно-земляних укріплень. Археологічні джерела дозволяють встановити характер цих змін. Основу муровання ранніх замків становив здебільшого камінь, але велику частину архітектурних деталей було добудовано з цегли. Муровані замки будувалися на підвищенні, що підкреслювало домінуючу роль цілого оборонного комплексу. Часто муровані замки споруджували на залишках давньоруських городищ.

Археологічні джерела дають змогу говорити про розвиток шевства в містах. Рештки дерев'яних будівель шевського кварталу в Луцьку пов'язують

з культурними шарами XIV–XVI ст. Їх знайдено в потужному шарі органічної маси, до складу якої входили прошарки відпрацьованої дубильної суміші, значна кількість обрізків вичиненої шкіри та фрагменти шкіряного взуття, що дає можливість реконструювати цілі вироби [440, с. 86].

У цей час особливо зростає роль торгового шляху з Волині по Бугу до Гданська. Свідченням багатства відправних пунктів у торгівлі з Гданськом та іншими містами Пруської Ганзи є масштабні оборонні комплекси середньовічних Устилуга та Литовежа.

Про регламентацію внутрішньої та зовнішньої торгівлі XIV–XVI ст. на Волині відомо з писемних джерел. Зокрема, є грамота за 1341 р. Кейстута і Любарта торунським купцям на право проїзду до Луцька через міста Дорогичин, Мельник і Берестя [409, с. 2]. 1349 р. (або 1386 р.) датується «Витяг із переліку митних зборів на торговому шляху між Торунем і Володимиром» [464, с. 20–22]. Шлях проходив через р. Вепр, міста Холм і Люблін. Відомі також устами цін на ринках Володимира [464, с. 248–251]. Таке визначення цін свідчить про розвиток міської торгівлі.

Через волинські міста проходили основні шляхи регулярного надходження європейських монет. Це підтверджує значна кількість скарбів XIV–XVI ст., виявлених у регіоні. Основною платіжною одиницею Центральної та Східної Європи на кінець XIV ст. був празький гріш. Його карбування почалося за часів правління чеського князя Вацлава II і тривало до 20-х років XV ст. [344, с. 22]. Празькі гроші стали ознакою економічного розвитку європейських країн на кілька століть та відіграли важливу роль у становленні грошової системи ВКЛ. Протягом усього періоду карбування вони зберігали однаковий вигляд, змінювалися лише імена королів, а також дрібні деталі, якість та вага монет [178, с. 60].

Три скарби XIV–XV ст. були виявлені в різних частинах Луцька. Одним із найраніших з території Волині є скарб срібних празьких грошів, знайдений у с. Яровиці (нині район вул. Івана Франка в м. Луцьку), який датується XIV ст. Інший знайдено на території с. Пілганова (нині с. Промінь

Луцького р-ну Волинської обл.). Він містив 400 празьких грошів Вацлава IV (1378–1419 рр.), 800 литовських денаріїв із гербом типу «колюмни» (хрест зі списом) і один галицько-руський півгріш Владислава II Ягайла [208, с. 109]. Цей скарб особливо цікавий тим, що підтверджує паралельне функціонування на Волині двох найпопулярніших у XIV–XV ст. валют: празьких грошів і литовських денаріїв.

Ще один скарб празьких грошів XIV ст. виявив М. П. Вашета під час археологічних розкопок у с. Гіркій Полонці на південь від Луцька (див. додаток II). Він був знайдений у спаленому житлі XV ст. і нараховував 29 срібних празьких монет, карбованих чеськими королями Вацлавом IV та Карлом I [209, с. 204–205]. Характер знахідки дав змогу М. П. Вашеті припустити, що ці монети приховали у зв'язку з подіями Луцької війни 1431 р., під час протиборства луцького князя Свидригайла з польським королем Ягайлом. На користь цього твердження свідчить те, що тут знайдені монети різних правителів від 1300 р. до 1378 р., а також те, що всі вони мали ознаки тривалого використання [30, с. 20].

Торговельні зв'язки Волині з Європою підтверджують також скарби, виявлені у с. Біскупицях Шляхетських (нині Соснина) Локачинського р-ну Волинської обл. [182, с. 84], у с. Хрінниках Млинівського р-ну Рівненської обл. [182, с. 84] та інших пунктах.

Нещодавно в науковий обіг введено денарії князя Любарта. Такі знахідки монет із зображеннями т. зв. «волинського» рівнораменного чотириконечного хреста (на реверсі) і крокуючого лева з повернутою назад головою (на аверсі) відомі в південних та центральних районах Волинської області, а також у південних районах Рівненської області [340, с. 140; 413, с. 187]. Карбування денаріїв Любарта у другій половині XIV ст. підтверджує існування на Волині монетного двору – спочатку у Володимирі, а пізніше перенесеного до Луцька [412, с. 7].

Входження Волині до європейського ринку також підтверджують знахідки денаріїв XV ст., на яких розміщені вістря списа разом із грецьким

хрестом. На денаріях Вітовта викарбуване або вибите коло в центрі монети з боку аверса. Це може свідчити про їх використання як власної платіжної одиниці ханами, які під час міжусобиць у Криму шукали прихистку в Литовській державі [29, с. 156]. Коло в центрі монет Вітовта може також засвідчувати зрівняння «курсу валют» для торговельних операцій на прикордонні [72, с. 15].

Найпоширенішими серед найдавніших литовських монет є денарії «Колюмни/Спис з хрестом», що їх карбував Вітовт. На Волині їх знайдено значно більше (приблизно 8000 монет), аніж у Литві [412, с. 6]. Така концентрація денаріїв «Колюмни/Спис з хрестом» у регіоні та функціонування місцевого монетного двору у другій половині XIV ст. дає змогу говорити про карбування і цих монет десь на Волині [412, с. 7–8]. Велика кількість знахідок денаріїв підтверджує також високу економічну активність у регіоні, що потребувала великої грошової маси [412, с. 6]. Серед останніх знахідок відомі денарії Вітовта із с. Дубища Рожищенського р-ну Волинської обл. на місці заснованого в XIV ст. Введенського монастиря [29].

Широке розповсюдження празьких грошів, поряд з існуванням власної розмінної монети (денарії Любарта), підтверджує високий щабель розвитку торговельних відносин на Волині в XIV–XV ст. та включення її території до європейського грошового ринку. Це також указує на значний обсяг торговельних операцій. Нові археологічні знахідки денаріїв Любарта дають можливість переглянути досить обґрунтоване припущення про Вітовта як засновника монетного двору в Луцьку та віднести цю подію до ранішого часу, зважаючи на те, що, очевидно, Вітовт перекарбував основну кількість монет Любарта.

Археологічним підтвердженням розвитку торгівлі на Волині вважається човен, що його випадково виявив М. М. Кучинко у р. Стиру біля так званого «Тещиноного язика» на сучасній вул. Глушець у м. Луцьку. Він був видовбаний з цілого стовбура дуба і мав коритоподібну форму. За типом це так званий «козацький дуб», який датується XVI–XVII ст. Про його

датування можуть свідчити знахідки в ньому пальчастої цегли-литовки та розбитого керамічного горщика, аналоги якого знаємо з пізньосередньовічних шарів міста. Човен був вантажно-торговим судном, яке з невідомих причин затонуло у Стиру [207, с. 229].

Велику роль Луцька в торгівлі з Поволжям і Кримом підтверджує східна кераміка, виявлена Б. Т. Сайчуком у Луцьку на території Старого міста. Східний керамічний імпорт представлений у двох невеликих шурфах [123; 297, с. 15].

Нещодавно у березі р. Стиру поблизу с. Старосілля виявлено унікальний човен, датований у межах 1300–1410 рр. [235, с. 23–24]. Його загальна довжина становить 12,2 м. Човен видовбано з цільного стовбура діаметром до 1,15 м, висота від днища до верхнього краю борта у середньому 0,95 м [235, с. 23]. На дні відсіку човна виявлено два металевих предмети: стамеску і фрагмент молотка [235, с. 24].

Найбільші волинські міста мали складське право. Першу писемну згадку про право складу східних товарів знаходимо в листі князя Дмитра (Любарта) від 18 листопада 1379 р. Складське право визнавалося за Львовом, Володимиром та Лучеськом [464, с. 22]. У цей період недалеко від замку на Стиру, у районі Плитниці, функціонувала торгова пристань [206, с. 154]. Кошти від мита та складського права використовувалися для укріплення замку та покращення стану торговельних шляхів.

Митний пункт при дорозі Луцьк–Дубно був археологічно досліджений в околицях с. Крупи, де виявлено багато монет, тубус та пломбу. Остання мала круглу форму, 4,1 см у діаметрі, у її нижній частині є три отвори для кріплення на одязі, а у верхній частині – вушко для підвішування [22, с. 177]. Тобто торгова пломба була перероблена в медальйон. В. Г. Баюк окреслив період використання медальйону-пломби, вказавши, що верхньою межею є середина – кінець XVI ст. [22, с. 178]. Знахідка медальйона-пломби є новим джерелом для реконструкції історії міжнародної торгівлі регіону.

Інший митний пункт XIV–XVII ст., на думку О. Є. Златогорського, виявлено у с. Богущівці Луцького р-ну Волинської обл. [148, с. 492]. Серед знахідок із Богущівки відомий бронзовий підсвічник з отвором для стікання воску, монета (півгріш Яна Ольбрахта, пошкоджений вогнем) та три торгові пломби, виготовлені зі свинцю [149, с. 29–30].

Про високий рівень товарно-грошових відносин та платоспроможність населення свідчить наявність корчем. Про останні в цілому сформувалася негативна думка [32, с. 56]. Однак корчми сприяли розвитку місцевого обміну та торгівлі.

Нещодавно було отримано археологічні джерела для характеристики цих закладів на Волині. «Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита з купецтва у шляхетських маєтках і з переліком нововстановлених й усталених здавна митниць на Волині» за 1545 р. свідчить про те, що в Шепелі існувала корчма [464, с. 64–70].

У Шепелі була розкопана корчма другої половини XVII ст. [20, с. 182–183]. Цілком імовірно, що це та сама корчма, що її згадано у документі за 1545 р. Оскільки це унікальний об'єкт, його археологічна характеристика може бути ретроспективно використана для реконструкції волинської корчми литовського періоду. Її розміщення поблизу дороги може вказувати на функціонування закладу в комплексі постійного двору [20, с. 183]. Графічна реконструкція споруди на основі археологічних джерел дала змогу краще уявити її зовнішній вигляд (див. додаток К).

Отже, основою економічного комплексу Волині впродовж XIV–XVI ст., як і в давньоруський період, залишалось сільське господарство, що підтверджують археологічні джерела. На прикладі ремесла простежуємо помітні зрушення в базових галузях ремесла. Вхідження регіону до європейського ринку підтверджують знахідки празьких грошів і литовських денаріїв, а карбування денаріїв Любарта вказує на функціонування монетного двору спочатку у Володимирі, а згодом у Луцьку.

3.3. Суспільні процеси

На відміну від економічного розвитку, у суспільному житті принцип «старого не рухаємо, а нового не вводимо» у литовський період історії Волині дотримувався більш чітко. Однак і тут сталися помітні зміни, що виразились у зміцненні суспільних позицій середніх та дрібних землевласників.

Писемні джерела слабо відбивають процес формування лицарства. Як свідчення його появи традиційно наводиться поширення специфічної зброї (звичайно мечів) та спорядження вершника (панциря, остроги) й коня. З кінця XIV ст. з Європи на Волинь поширилися дворучні лицарські мечі, довгі й досить важкі (понад 2,5 кг.) Такі мечі знайдено в Луцьку, Малятині, Радомлі [28, с. 129–131]. Часто як опосередковане свідчення розповсюдження лицарства розглядається поширення арбалета, зброї дистанційного бою, здатної вражати добре захищені цілі. Однак це мобільні знахідки, які могли прибути на Волинь не з лицарями. Такі знахідки могли потрапити до регіону під час прибуття європейських військових контингентів на масштабні виправи до Степу – під Сині Води, Ворсклу або ж у період гуситських воєн.

Елементи лицарської культури на Волині слід шукати в нерухомих пам'ятках. У контексті європеїзації волинського суспільства розглядаємо появу невеликих укріплених дворів, під час будівництва яких застосовувався класичний західноєвропейський прийом – насипання так званих «*motte*», біля яких були розміщені двори. Це були перші лицарські замки на нашій території. Ці двори передували або співіснували з мурованими замками [333, с. 205]. Укріплення дворів «*motte and bailey*» («насип/пагорб і двір») за своїм плануванням схожі на класичні давньоруські городища, проте у порівнянні з останніми менші за розмірами, оскільки захищали місце проживання одного небагатого землевласника. Саме будівництво дворів «*motte and bailey*» є доказом появи лицарства в регіоні.

Укріплення «*motte and bailey*» з'явилися в X ст. у Північній Франції, а в XI ст. вони поширилися і в Англії, пізніше – у Німеччині і на кінець XIII ст. –

у Польщі. Їхньою головною особливістю була відносна легкість і простота зведення [333, с. 253].

Поява укріплень «*motte and bailey*» на Волині сягає другої половини XIII ст., коли в регіоні розпочалося будівництво т. зв. «волинських веж» [333, с. 260]. Поширення традиції спорудження укріплень «*motte*» торкнулось і дитинців дрібних поліських міст. Це стосується городищ Полісся – Любомля, Ветлів, Каменя-Каширського, Ратного, Турійська [43; 47; 92; 326, с. 62]. Ці міста – центри давньоруських волостей-сотень. Наприклад, Турійське городище X–XIV ст. є дитинцем літописного міста. Археологічні дослідження проводились під керівництвом В. П. Гаврилюка [300, с. 1].

На Волині є одне специфічне укріплення XV–XVI ст. Воно розміщується у с. Качині Камінь-Каширського р-ну Волинської обл., де за писемними джерелами розташовувався замок Буковецьких, збудований у XVI ст. Це укріплення традиції «*motte*» насипане на мілководді озера («*crannog*») [328]. Такий тип, характерний для середньовічних фортифікацій Ірландії, являв собою штучно створену для проживання й оборони частину суші посеред води.

Приватні замки та двори Волині литовського періоду умовно поділяємо на три групи з урахуванням їхніх розмірів та використаних для будівництва матеріалів. До першої віднесені двори традиції «*motte*» з однією вежею, на верхньому майданчику яких могла розташовуватися лише одна споруда, оборонно-житлова вежа. Ці двори є класичними прикладами європейських комплексів «*motte and bailey*». Вони локалізовані в околицях Володимира-Волинського, в селах Фалемичі, П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. та Хотині Рівненського р-ну Рівненської обл. [326, с. 66]. На основі встановлених меж поширення культурного шару та аналогій нині проведена графічна реконструкція середньовічного замку у Фалемичах (див. додаток Л).

До другої групи належать укріплення традиції «*motte*» на Волині середніх розмірів, де могли розміщуватися кілька будівель (двір). Такі

городища відомі в Коршеві, Городищі I, Коблині, Дубні («Кемпа») та інших пунктах [326, с. 64]. Це були маєтки багатих власників. Наприклад, у с. Городищі I Луцького р-ну Волинської обл. укріплення існувало впродовж усього давньоруського періоду, а в XVI ст. воно було підсипане [21, с. 161]. Завдяки підсипці набуло вигляду укріплення «*motte and bailey*». Що стосується городища в Коблині, то його місцезнаходження встановив О. І. Левицький, він же описав і Коблинський замок у нарисі про Ганну Монтовт, яка тут народилася [204]. Нині у с. Коблині відомо два городища: велике давньоруське та «*motte*» XVI ст. [319; 374, с. 183].

Схарактеризовані вище городища об'єднує спільна риса – вони споруджені за традицією «*motte*». Ці двори співіснували з мурованими замками. Замки – це не лише архітектурні об'єкти чи археологічні пам'ятки, а й важливий суспільно-політичний організм, який був місцем зосередження влади. Серед замків, окрім великокнязівських, було багато приватних. Наприклад, у володіннях князів Острозьких – Острозький та Дубенський замки, Корецьких – Корецький замок, Чорторійських – Клеванський замок, Радзивілів – Олицький замок. Муровані замки князівських родин відносимо до третьої групи. Їхнє функціонування свідчить про перенесення адміністративних функцій до замків. Наприклад, за С. В. Терським, у кінці XIV ст. роль адміністративного центру, яким була Пересопниця, перебирає на себе її колишнє передмістя Жуків із замком, а потім – Клевань із замком [445, с. 15–16]. У XV ст. міські функції з Чемерина переносяться до приватного Олицького замку [299; 449, с. 23]. У XVI ст. Чемерин та Олика склали єдиний поселенський організм [97; 296; 449, с. 16].

Найбільші приватні замки Волині підтверджують важливу роль князівських родин у суспільно-політичному житті регіону. Їх споруджували із врахуванням культури та способу життя власників. Зауважимо, що лицарі повсякчас проживали у дрібних дворах, тоді як на території великокнязівських та приватних замків вони несли військову службу тимчасово.

Одним із приватних замків, який підтверджує важливу роль родини Острозьких, є замок в Острозі. Він уперше згадується 4 листопада 1386 р., коли король Владислав Ягайло дає підтверджувальну грамоту князю Федору Острозькому на право спадкового володіння м. Острогом та його округою [493]. Володіння князів Острозьких описані в джерелах описово-статистичного характеру. Відомо кілька описів, у яких згадується місцевий замок. Наприклад, в Акті поділу володінь В.-К. Острозького між його синами у 1603 р. згадується про такі частини Острога, як Замок і Місто [313, с. 74–75]. Описується центральне укріплення замку «Вежа мурована», в якому був склеп із княжою скарбницею. Також є згадка про муровану криницю та церкву [313, с. 88].

З погляду археології замок князів Острозьких уперше описав В. Б. Антонович. Дослідник зазначав, що в Острозі є городище, захищене з двох сторін кручами, а з двох інших – ровом. Кам'яну стіну, яка оточувала замок, власники розібрали в 1840 р. У південно-західному куті збереглася башта, а в протилежній стороні – двоповерховий житловий будинок з підвалами. У замку розміщена давня церква Богоявлення, збудована в XV ст. князями Острозькими. Під час розчистки фундаментів церкви був відкритий склеп зі скелетами. За припущеннями В. Б. Антоновича, це фамільний склеп князів Острозьких [467, с. 96].

Богоявленська церква, яка на момент досліджень В. Б. Антоновича ще функціонувала, була головним храмом князів Острозьких. Ця пам'ятка сакрального будівництва XVI ст. в Острозькому замку є прикладом пристосування культової споруди до оборони. У системі оборонних мурів замку вона розташована так, як Успенська церква в Зимному [218, с. 100]. У кінці 1960-х рр. її відремонтовано [106, с. 52]. Богоявленська церква також має яскраво виражені традиції волинської регіональної школи давньоруського будівництва XII–XIII ст., хоча споруджувалась у період ВКЛ [471, с. 153–155].

Вперше стаціонарні археологічні дослідження на території Острозького замку проводив І. В. Бондар у 1957–1958 рр. На Замковій горі йому вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, яка впиралася у вежу. Тут було знайдено фрагменти керамічних виробів доби Київської Русі та XV–XVII ст. [274; 275, с. 14–15].

О. М. Цинкаловський вказував на розміщення на городищі з XVI ст. замку князів Острозьких [494, с. 184].

Пізніше на території Замкової гори дослідження проводила архітектор О. М. Годованюк, яка встановила, що побудові замку князів Острозьких на Замковій горі передувало давньоруське городище. Виникнення городища дослідниця датує кінцем XI–XII ст., що збігається з літописними відомостями [64, с. 322].

Дослідниця ствердила, що «Вежа мурована», або як її ще називають – «Палата князів Острозьких», є найдавнішою будівлею на Замковій горі [62, с. 164–165]. Її архітектура свідчить про вплив готики на архітектурні споруди Волині. Наявність готичних елементів та особлива форма бійниць, які частково збереглися в першому ярусі, дали змогу припустити, що первісне ядро будівлі споруджене в кінці XIV – на початку XV ст. [62, с. 169]. «Вежа мурована» була житловою баштою, тобто на цьому прикладі спостерігаємо пристосування житлових споруд до вимог оборони. Це єдина збережена житлова будівля замку, збудована після монголо-татарської навали.

В Острозі з 1576 р. функціонувала академія, перша школа вищого типу. За інвентарями Острога першої третини XVII ст. відомо, як виглядав будинок академії, які приміщення в ньому містились, а також те, що академія, як і друкарня, розміщувалась у пригородку, або Нижньому (Окольному) замку [262; 453]. Проте існує проблема їх точнішої локалізації.

І. А. Тесленко зауважує, що жоден з відомих інвентарів не вказує на точне розміщення академії. Для її локалізації дослідник обрав спосіб використання мікротопонімів, звернувши увагу на «Боровицький плац», що його збудувала Анна-Алоїза Ходкевич для родини Александра Стажицького

(Старицького), який розташовувався неподалік «руської школи» [453, с. 203]. На думку І. А. Тесленка, немає сумніву, що ця «руська школа» – це академія, основи якої заклав Василь-Костянтин Острозький [453, с. 205]. За інвентарями 1620 р. та 1621 р. відомо, що вона ще функціонувала, коли на початку 20-х років XVII ст. Александр Стажицький поселився в Острозі [313, с. 185, 296]. Аналіз мікротопонімів та накладання їх на топографію міста дали змогу І. А. Тесленкові локалізувати Острозьку академію в південно-східній частині замкової гори [453, с. 206–207].

Сьогодні поруч із замком в Острозі встановлена стела на честь 400-річчя академії, яка символізує, що її приміщення було збудоване саме тут. Проте і до сьогодні залишаються сумніви щодо цієї локалізації. Мабуть, лише подальше зіставлення писемних та археологічних джерел дасть змогу точно локалізувати розміщення Острозької академії.

Ще однією потужною фортецею на Волині був замок у Дубно. Ю. Дуткевич відзначив, що замки в Дубні, а також в Олиці є останніми фортечними будівлями Волині [495, с. 233]. Середньовічне місто Дубно сформувалося на півострові, обмеженому з півдня і сходу заплавою р. Ікви, а із північного заходу – широкою заболоченою рівниною. Будівництво мурованого замку в Дубні пов'язують з іменем князя Костянтина Острозького. На початку XVII ст. каштелян краківський князь Януш Острозький перебудував його у стилі пізнього ренесансу.

У 20–30 роках XX ст. нагляд за земляними роботами в Дубенському замку здійснював О. М. Цинкаловський [109, с. 1]. Дослідник зазначав, що тут розміщувалося давньоруське городище, де були виявлені керамічні вироби, вироби з кості та заліза XI–XIII ст., а також конструкції давніх дерев'яних будинків [494, с. 176–177].

З 1995 р. на території замку розкопки проводив І. К. Свєшніков. Їх результати дозволили встановити стратиграфію культурних нашарувань на території замку [109, с. 1]. За І. К. Свєшніковим, у Дубні на місці

майбутнього замку в XI ст. існувало поселення, а, можливо, й городище, яке в 1100 р. згадується в літописі як місто Дубен [109, с. 26].

Археологічні дослідження на території замку в м. Дубні, що їх розпочав І. К. Свешніков, продовжила в 1995–1997 рр. В. Д. Гупало. Вивчені житла підтверджують, що поселення існувало задовго до першого літописного повідомлення 1100 р. про Дубно [73; с. 219; 110; 111; 401]. У перекритому культурними нашаруваннями шарі бруківки виявлено дві монети 1624 р., що свідчить про формування цих прошарків після 1624 р. Крім цього, під згаданою бруківкою знайдено фрагменти трьох срібних монет. Одна з них – гріш Сигізмунда II 1585 р. – дає змогу припустити, що бруківка була покладена в кінці XVI ст. [110, с. 22]. Це важлива побутова деталь, яка підтверджує, що у кінці XVI ст. двір замку був мощений. Археологічні знахідки, виявлені В. Д. Гупало, засвідчують що на території Дубенського замку існували поселення різних епох, а бастионний замок збудований у кінці XVI – на початку XVII ст. [110, с. 28; 111].

Топографію Дубна на основі археологічних джерел і особливостей розташування бастионного замку щодо місця городища (його дитинця) досліджує Б. А. Прищепа. Саме на основі археологічних джерел йому вдалося встановити, що городище на схід від кам'яного замку князів Острозьких було дитинцем давньоруського Дубена. Поселення княжої доби в центральній частині сучасного міста мало значні розміри вже в X ст. [306, с. 11]. Мурований замок збудований вірогідно в межах окольного міста епохи Київської Русі [363, с. 168], як і у Володимирі-Волинському.

Ю. Л. Пшеничний проводив роботи із шурфування дна оборонного рову замку князів Острозьких для виявлення конструктивних особливостей рову, визначення його глибини та матеріалів, які розкривають історію замку. Однак час побудови замкового рову залишається остаточно не з'ясованим [112; 376, с. 312–313].

Археологічні дослідження свідчать, що завдяки князям Острозьким замок у Дубні набував дедалі більшої ролі на фоні поступової кризи

поселенської структури власне міста Дубна в литовський період. Археологічні джерела підтверджують активне використання замку як житлового, господарського та оборонного комплексу саме з другої половини XV ст. [377, с. 41; 378]. Тут також виявлені джерела для характеристики побуту власників та жителів замку. Саме за князів Острозьких Дубно змінює свій вигляд, формується його структура, наближена до сучасної [458, с. 28–29].

Важливу суспільну роль князів Корецьких підтверджує їхній замок у Корці. В. Б. Антонович вказав, що він був збудований у кінці XIV ст. і до кінця XVIII ст. декілька разів перебудовувався [467, с. 35]. У 1924–1925 рр. консерваційні роботи в Корецькому замку проводив люблінський консерватор Є. Сенницький. У його звіті зазначені факти самовільного розбирання укріплень замку [439, с. 52].

Довгий час центральну частину м. Корця археологи практично не вивчали. Першими дослідили архітектурні пам'ятки науковці під керівництвом Р. І. Могитича в 1989–1990 рр. На території Корецького замку заселеність та розвинута планувальна структура підтверджується насиченим культурним шаром XII–XIII ст. [298, с. 3].

На думку Р. І. Могитича, відсутність згадки про місто Корець у 1256 р., коли Данило йшов на Возв'язель, указує на його руйнування Батиєм [298, с. 8]. Тобто виходить, що територія майбутнього замку, заселена ще у XII–XIII ст., була освоєна вже у другій половині XVI ст., під час будівництва мурованого замку [298, с. 3].

На основі власних археологічних досліджень В. С. Чекурков продатував ранній етап міської забудови поблизу замку князів Корецьких XVI ст. А наступний період міського життя дослідник відніс на кінець XVI – першу половину XVII ст. [483, с. 323].

Археологічні джерела дають змогу стверджувати, що замок князів Корецьких був збудований на дитинці літописного міста [305; 375, с. 320; 402; 474, с. 34]. Це дуже показово, адже Корець був їхнім родовим гніздом.

Ще одним приватним замком на Волині був мурований замок у Клевані, споруджений князями Чорторийськими. Особливістю Клеванського замку є те, що він, на відміну від подільських і галицьких фортифікацій та за аналогією з луцькими, збудований з цегли [60, с. 27]. Ранніх описів маєтків Чорторийських не збереглося, за винятком державних податкових документів та опису Клеванського замку 1609 р. Б. С. Стеллецький зробив опис замку станом на 1609 р. за актовою книгою з Київського центрального архіву давніх актів, а за результатами власного спостереження описав стан пам'ятки на 1910 р. [468, с. 267]. За дослідником, замок у Клевані збудований у другій половині XV ст. на давньому городищі і зберігся лише частково [427, с. 3].

Опис Клеванського замку 1609 р. опублікував В. Б. Атаманенко [11]. У ньому вказано, що це кам'яний замок князя Юрія Чорторийського. Згадується про розташування в замку дерев'яної церкви [11, с. 71–74]. В. Б. Антонович будівництво Клеванського замку відносив до 1475 р. [467, с. 42].

У 1990–1991 рр. археологічні дослідження Клеванського замку проводив С. В. Терський. Їх результатами стала фіксація культурних шарів XII–XIII ст. та XV–XVI ст. Кераміка XII–XIII ст. зібрана також на другому укріпленому майданчику городища, де розміщена кам'яна церква [447, с. 61]. С. В. Терський зробив висновок, що городище Клевань, як і значна частина городищ княжої доби, було відновлене в XV–XVII ст. і використовувалось як укріплений двір-замок [447, с. 64–65].

О. В. Байцар-Артеменко уточнює закінчення добудови замку 1561 р. На основі аналізу характеру тупокутних бастіонів та слідів різночасового мурування дослідниця висловила припущення, що мурований замок міг мати прямокутні вежі [16, с. 109–110].

Особливо важливим є історичний висновок, зроблений на основі археологічних джерел, про те, що палац Чорторийських у Клевані розміщувався поза межами дитинця. Це дає підстави для твердження, що його будували пізніші власники.

Резиденцією князів Радзивілів був Олицький замок. Він вважається найранішим класичним бастионним замком на українських землях [310, с. 126]. Взагалі князів Радзивілів можна вважати найуспішнішими у фортифікаційних можливостях, бо, крім замку в Олиці, вони побудували ще низку великих бастионних замків у Біржаї, Несвіжі й Слуцьку [60, с. 36].

Вперше фаховий опис Олицького замку подав С. Томкович. Пізніші дослідники користувалися лише цими матеріалами. Проте, як виявилось, замкові інвентарі збереглися. Їх зібрав і підготував до друку В. С. Александрович. Проаналізувавши найдавніші виявлені інвентарі XVII ст., дослідник вказав, що Олицький замок був традиційною фортецею з вежами середини XVI ст., перебудованою на замок бастионного зразка з самотнім мурованим палацом на підвір'ї та дерев'яною забудовою [159, с. 16].

За описом Олицького замку, укладеним у 1681 р., резиденція являла собою фортецю з комплексом будівель, серед яких на фоні дерев'яної забудови виділявся мурований палац [159, с. 53]. Будівля, на момент складання опису, була в запущеному стані [159, с. 15]. Наступний інвентар 1686 р. вказує на перебудову замкового комплексу в першій половині 1680-х рр. у порівнянні з попереднім інвентарем [159, с. 21]. Широкий опис замку міститься в інвентарі 1755 р. Згідно з поданими в ньому відомостями, замок мав дерев'яні ворота з двома хвіртками від міста. За ними було збудовано міст на дванадцяти мурованих стовпах із двома звідними мостами перед брамою і хвірткою. Сам замок оточували вали, частково обведені муром [159, с. 115–117].

З погляду археології В. Б. Антонович характеризує замок як триповерхову квадратну будову, оточену ровом, валом і стіною, з чотирма бастионами по кутах, два з яких зруйновані, а залишилися дві вежі з проїзними воротами [467, с. 71]. Існує припущення, що замок в Олиці в XVI ст. був збудований на території, де розміщувався дитинець княжого міста [449, с. 16].

Приватні замки будувалися також з дерева. Один з них – Вижівський замок родини Сангушків у Володимирському повіті. На думку Ю. М. Мазурика, замку належала головна містоутворювальна роль, без його функціонування неможливе було й існування міста [228, с. 63–64]. Іван та Василь Михайловичі Сангушки за грамотою короля Сигізмунда I від 26 серпня 1508 р. набули прав на заснування міста над р. Вижвою [431, с. 61]. Важлива інформація щодо влаштування дерев'яно-земляного Вижівського замку міститься в «Інвентарі Ковельського староства. 1590 р... Замок Вижовський» [228, с. 66–67].

Археологічні обстеження замчища провів у 2003 р. та 2006 р. Ю. М. Мазурик. Сліди колишніх укріплень зафіксовані в назві ур. Замчище. Городище, яке має стіжкову форму «*motte*», розміщене в західній частині острова, що в заплаві правого берега р. Вижви. Слідів валів не простежується, а по периметру городище було оточене ровом, який зберігся фрагментарно [228, с. 65]. Археологічні дослідження підтвердили, що таке розміщення замку на острівному підвищенні серед заболоченої заплави р. Вижівки було типовим явищем для середньовічного містобудування [228, с. 66]. Заснування міста над р. Вижвою та замку підтвержує активність процесів внутрішньої колонізації, яку проводили приватні власники.

Ще один приватний замок, а саме князя М. П. Сапєги, функціонував у Миркові. За актовим матеріалом про його існування відомо в 1571 р. [232, с. 55]. Згідно з проведеними розвідками земляних укріплень тут не виявлено [447, с. 52]. У 1992 р. Ю. М. Мазурик обстежив пам'ятку й на невеликому останці відкрив городище [44; 232, с. 57].

На Волині були також єпископські замки. Один з них розміщувався в Торчині. Збудував його упродовж 1530–1540-х рр. біскуп луцький Юрій Фальчевський [75, с. 41]. Основою для замку, за О. М. Цинкаловським, стало старе городище XI–XII ст. [478, с. 456–457]. Тому можна вважати, що саме городище і є торчинським замком [31, с. 13], проте археологічні розкопки там не проводились.

У регіоні також відомі приклади замкового будівництва в невеликих приватновласницьких володіннях. Їхня наявність зближує волинське суспільство з європейським. Одне з них – замчище в Крупці (сучасне с. Крупець Радивилівського р-ну Рівненської обл.) [38]. На основі його археологічних досліджень зроблено висновки про те, що замок було збудовано на мисі, обмеженому із заходу, півночі та північного сходу заплавою р. Баранської. У XVI ст. мис було адаптовано під замкове укріплення [38, с. 47]. Цікавим оборонним пунктом є замчище на околиці с. Крупа Луцького р-ну Волинської обл. Воно має частково збережений вал заввишки до 2 м та два бастіони у формі зрізаного конуса із заглибленим кратероподібним верхом [180, с. 41]. Замчища відомі також у Степані Сарненського р-ну, Мощаниці Острозького р-ну Рівненської обл. [391; 404] та в Низкиничях Волинської обл. [63].

Європеїзація волинського суспільства проявилася також у перетворенні давньоруської схеми планування міст у схему, характерну для західноєвропейських міст. Якщо в давньоруський період у містах поширеною була садибна забудова, то в литовський період поступово з'являється щільна їх забудова [207, с. 225–226]. Поряд з цим продовжує існувати й садибна забудова. Таку еволюцію можна простежити на прикладі Луцька, оперуючи результатами архітектурно-археологічних досліджень.

Входження міста до складу ВКЛ у середині XIV ст. та отримання магдебурзького права (1432 р. або 1497 р.) привели до поступової зміни давньоруської схеми планування міста. Виділяється ринковий майдан, від якого розходилися головні вулиці. У пізньосередньовічний період фактично існувало два Луцька: замок і місто. Причому замок був більш знаний, ніж місто, оскільки виконував роль центру всієї Волинської землі, а з 1565 р. – Волинського воєводства. Місто Луцьк було відоме як осередок міжнародної торгівлі, оскільки тут існувало право складу. Писемні джерела чітко розділяють ці два поняття. Відмінності між Луцьком-замком і Луцьком-

містом можна найкраще пояснити за допомогою археологічних пам'яток, вказуючи насамперед на відмінності в їхній матеріальній культурі.

На освоєному майданчику острова в XIV–XVI ст. формується місто зі своїм адміністративним, громадським та торговим центром. На думку В. Б. Колоска, для Луцька було характерне переміщення деяких функціональних зон, пов'язане з його територіальним зростанням. Загальноміський центр, який виник на території Верхнього й Окольного замків, після надання магдебурзького права перемістився на сусідній, так званий третій, підсипаний майданчик острова, потім послідовно переміщався на ур. Хмільник, Юриздику, Вульку й далі рухався до вододілу правої надзаплавної тераси аж до сучасного Київського майдану [179, с. 39].

С. В. Терський також говорить про вплив магдебурзького права на розвиток міста та систему його забудови. Локація передбачала перепланування центральної частини міста [440, с. 87]. Науковець зазначає, що облаштування міста за західними зразками сприяло появі перших цегляних житлових споруд у середмісті. Найдавніші з них з'явилися вздовж Троїцької вулиці, а також з прилеглого боку Ринкової площі. За С. В. Терським, тут, як і в районі Домініканського монастиря, споруджують низку кам'яниць [440, с. 87].

З XIV ст. в українському суспільстві відбуваються зміни: формується нова верства українського суспільства – козацтво. Воно відіграло важливу роль у формуванні вищої форми як суспільної, так і національної організації – держави. На Запоріжжі козаки сформували особливу суспільну структуру. На сучасному етапі розвитку історичної науки спостерігаємо значне зацікавлення українського суспільства козацьким періодом.

Відомості про козацтво на Волині є в документах судово-адміністративних установ. Такі свідчення в документах Луцького гродського уряду другої половини XVI ст. проаналізував В. Б. Атаманенко

[12]. Дослідник зробив висновок, що козаком на Волині вважався той, хто перебував деякий час на прикордонних землях. Цей образ у XVI ст. був близький до образу жовніра – десь далеко на Волині він звитяжець, воїн, але на прикордонних землях – порушник спокою, який веде вільне життя [12]. Тому сприйняття козацтва на Волині відрізнялося від погляду на нього в прикордонних землях, де з ним пов'язували походи проти татар.

Яскравою ознакою європеїзації Волині стало також поширення на початку XV ст. вогнепальної зброї. Її застосування підсилювало боєздатність війська. А. В. Федорук відзначив важливу роль князівської династії Гедиміновичів у використанні вогнепальної зброї на руських землях [470]. Їхні контакти з Німецьким орденом у Пруссії дали змогу вдосконалити рівень військових технологій [470, с. 170]. Зазначимо, що розповсюдження вогнепальної зброї вплинуло на оборонну архітектуру, яка зазнала певних змін. На необхідність модернізації споруд Луцького замку вказували Г. Н. Логвин [220, с. 106] та П. О. Раппопорт [381, с. 189–191]. Товщина стін та висота веж Луцького замку були збільшені за часів князювання Вітовта й Свидригайла. Тобто поширення вогнепальної зброї сприяло еволюції замкового будівництва, у тому числі в регіоні.

Таким чином, європейські впливи на Волині поширювалися поступово. У суспільному розвитку регіону відбулися деякі зміни, хоч і не так яскраво виражені, як у господарстві. Це відбилось і на окремих рисах місцевої матеріальної культури. Виділено декілька груп приватних замків та дворів Волині литовського періоду, що відповідає суспільному поділу князівсько-боярської верстви. Поява окремих матеріальних проявів лицарської культури у регіоні свідчить про еволюцію суспільства в європейському напрямі. Натомість формування нечисленної, однак суспільно значущої князівської верстви може розглядатись як збереження давньоруських традицій. У литовський період відбувається трансформація давньоруської схеми планування волинських міст за західноєвропейськими зразками.

3.4. Культура та побут

Особливістю, яка визначала культурне життя регіону цього періоду, стало поступове поширення елементів західної культури при збереженні давньоруських традицій. Головною формою вияву тогочасної культури була релігія. Зважаючи на панування православної конфесії, з початку XV ст. на Волині поширюється католицизм. У Луцьку католики становили добре організовану окрему громаду з головним Кафедральним костелом Святої Трійці в Окольному замку, який не зберігся до нашого часу.

Не зважаючи на те, що ВКЛ було католицькою державою, основною церквою Луцького замку до XVI ст. була православна церква Іоанна Богослова. Вона була головним собором всієї Волині литовського періоду. Церква Іоанна Богослова не збереглася до нашого часу, тому відомості про неї (планування, матеріали, використані в ході будівництва, інтер'єр та ін.) базуються на археологічних дослідженнях М. В. Малевської (див. додаток М).

Під час археологічних досліджень Луцького замку знаходили давньоруську плінфу, що уможливило висловити припущення про розміщення тут давньоруської монументальної будівлі. Л. М. Маслов припустив, що церква була збудована відразу після утворення в Луцьку єпископії, за часів князювання Ярослава Ізяславовича або його синів [252, с. 15]. Лише М. В. Малевська виявила залишки церкви, і не лише фундамент, а й стіни. На основі аналізу техніки й будівельного матеріалу дослідниця зробила висновок, що церкву збудував князь Ярослав Ізяславович, який правив у Києві, а в 1175 р. повернувся до Луцька, куди, напевно, привіз київських майстрів [120; 239, с. 134].

Особливістю церкви Іоанна Богослова було те, що вона ще не мала іконостасу в сучасному його розумінні, а вівтар не був відгороджений від основного простору. На вівтарній перегородці луцької церкви відсутні залишки конструкцій для кріплення ікон. Тобто у другій половині XIV ст. – на початку XV ст. вівтарна перегородка церкви Іоанна Богослова являла

собою низький цегляний парапет, над яким розміщувався іконостас [85; 86; 121; 239, с. 140]. Такий висновок М. В. Малевська зробила на основі археологічних досліджень.

У XIV ст. був проведений ремонт церкви: покладена підлога з квадратних керамічних плит із зеленою поливою, облаштовано нову вівтарну перегородку, новий престол і синтрон (лава для духовенства), а також оформлено фресками інтер'єр [120, с. 24; 121, с. 7–8; 239, с. 138–142]. На основі формату цегли М. В. Малевська припустила, що в XIV ст. був проведений ремонт південно-східної прибудови церкви [246, с. 18]. Ремонт храму, ймовірно, здійснив князь Любарт. У XVI ст. церкву знову ремонтували, були добудовані контрфорси та одна прибудова.

У художній культурі Волині досліджуваного періоду зберігалися помітні прояви старої візантійської культури. Це підтверджує зібране зі шматочків фрескове зображення Ісуса Христа, яке датується XIV ст. – початком XV ст. (див. додаток Н) [291, с. 15; 241, с. 306]. За художньою манерою зображення Христа М. В. Малевська, слідом за Ю. Г. Малковим, відносить до нового напрямку, який виник у середині XIV ст. під впливом візантійського мистецтва палеологового періоду, а особливо внаслідок контактів із мистецькими периферіями Візантійської імперії – Македонією, Сербією, Болгарією [250].

Уявлення про сакральну культуру лучан значно доповнює об'єкт, досліджений у м. Луцьку на вул. Драгоманова, 13. Тут на глибині 4,0–4,5 м було розкопано дерев'яну основу тризрубної церкви та дзвіниці. Цінність цих споруд полягає в тому, що вони поєднують будівельні традиції XII–XIII ст. та XIV–XVII ст. [207, с. 227–228]. Поруч із ймовірною церквою Іоанна Хрестителя на луцькому ринку був цвинтар, на якому досліджено близько двох десятків поховань [417, с. 146–147].

Відомості про духовну культуру волинян доповнює інформація про родові монастирі багатих землевласників цього періоду. Окрім замків, вони приділяли велику увагу їх розбудові. Такі монастирські комплекси,

окрім релігійної, також підкреслювали важливу суспільно-політичну роль князівської верстви у волинському суспільстві. Н. М. Яковенко зробила висновок, що до середини XVI ст. волинські аристократи, обираючи собі місце поховання, зважали на родову солідарність «людей великих», а не на спасіння душі, тому й обирали Києво-Печерський монастир. Після посилення ролі локальних родових гілок поширеними стають поховання в родинних гніздах [489, с. 792].

З писемних джерел відомо про існування монастиря XV ст. князів Сангушків у с. Яревищі Старовижівського р-ну Волинської обл. Виявлений тут керамічний матеріал (форма вінчиків, нечасте застосування поливи) та нумізматичний матеріал указують на датування пам'ятки XV–XVI ст. [156, с. 118].

Найраніший родовий монастир князів Чорторійських розміщувався в с. Малій Осниці Маневицького р-ну Волинської обл., за 4,5 км на південний схід від їхнього родового замку, на протилежному березі Стиру. Н. М. Яковенко зазначає, що саме цей монастир, а не Зимненський, обрав собі місцем поховання Михайло Олександрович Чорторійський. До речі, Юрій, син Михайла, заснував новий монастир у центрі іншого свого володіння, у Сарнах.

Археологічні дослідження на північно-східній околиці Малої Осниці дають можливість проілюструвати вигляд першого родового монастиря князів Чорторійських. Тут досліджено сміттєву яму кінця XVI ст., де виявлено значну колекцію керамічних виробів XVI – початку XVII ст. [147, с. 156]. Також виявлено колекцію кахлів, більшість із яких належать до варіанта простих (лицьових) – з плоскою орнаментованою прямокутною пластиною. Фрагменти кахлів датуються другою половиною XVI ст. [147, с. 157].

Князям Чорторійським належав Зимнівський монастир, архітектурний комплекс оборонного типу. Він був найдавнішим на Волині й згадується під 1073 р. у «Житті преподобного Феодосія Печерського»

[138]. Відомості про монастир та храми с. Зимного містяться в М. І. Теодоровича [432, с. 167–234]. Його структура утвердилася остаточно не раніше від середини XVI ст. Успенську церкву будував упродовж 1495–1550 рр. Федір Чорторійський на місці давнього храму, який звів у 1001 р. князь Володимир. Церква була споруджена на північному мурі монастиря й пристосована для військових цілей.

Археологічні дослідження А. В. Прахова показали, що будівельна цегла храму тотожна цеглі веж та стін XV–XVIII ст., що оточують церковний двір [175, с. 136]. Дослідник зробив фото Успенської церкви в 1886 р., коли існував ще перший ярус вежі [218, с. 101]. Г. Н. Логвин указав, що зразком фортифікаційного укріплення для монастиря був Луцький замок, особливо його Стирова вежа [218, с. 100]. Впродовж 1970–1990 рр. археологічні та реставраційні роботи проводили експедиції Київського інституту «Укрпроектреставрація» [294]. У 2010 р. територію Святогірського Зимненського монастиря обстежила експедиція ДП «Волинські старожитності». Дослідження були проведені у зв'язку з ремонтними роботами у внутрішній частині Успенського собору. У закладених шурфах виявлено фрагменти кераміки XV–XX ст. [150, с. 128].

Храми цього періоду були пристосовані до оборони. У XIV ст. волинська оборонна архітектура відіграла провідну роль у створенні архітектури Литовської держави, однак не отримала подальшого розвитку [382, с. 223]. Еталонною мурованою сакральною спорудою оборонного типу є Покровська церква в с. Сутківцях Хмельницької обл. За архітектурно-археологічними дослідженнями відомо, що до половини XVII ст. майже всі храми Луцька були пристосовані до оборони. Серед них костел Святої Трійці, костел єзуїтів, Братська церква, церква Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього [207, с. 225]. З цього приводу Є. І. Ковальчук стверджує, що волинські храми і самотійно виконували оборонні функції і входили до системи міських чи монастирських укріплень [176].

Духовну культуру волинян репрезентує археологічна знахідка парадної орнаментованої сокири [39] (див. додаток П). Її пов'язують з дипломатичною подією того часу – з'їздом 1429 р., на якому обговорювалися загальноєвропейські політичні питання – протидія турецькій експансії в Європі, коронація Вітовта та боротьба з гуситським рухом. Хронологію пам'ятки окреслено першою третиною XV ст. [25, с. 38; 499, с. 338–341]. Таке датування підтверджує і С. В. Терський, посилаючись на типологію М. Глосек [440, с. 172]. Аналіз орнаменту та його символіки подали О. А. Бірюліна та Є. Кусьнеж, які вважають найбільш інформативною символіку орнаменту на лезі. Аналіз зображення показав, що сокира була атрибутом святого Олафа, культ якого як поширювача християнської віри був популярний у Європі з XI ст. [25, с. 37].

Археологічні джерела дають можливість уявити, як виглядали будинки волинян, охарактеризувати міський побут. Наприклад, розкопані на розі вулиць Данила Галицького і Кафедральної в Луцьку рештки наземного зрубного житла, погріб і господарська будівля (хлів) становили цілісний комплекс – садибу луцького міщанина XV ст. [132; 133; 301, с. 9]. Тут було знайдено різноманітні дрібні речі та фрагменти сіролощеного та чорнолощеного посуду XVI–XVII ст. З лівого боку до вулиці прилягало наземне зрубне житло з дерев'яною підлогою та піччю у правому від входу куті. З південного боку до цього житла був приєднаний льох, а з північного заходу розташовувалася ще одна господарська споруда – хлів [201, с. 14–16].

Функціонування цієї садиби підтверджує поступовість заміни садибної забудови давньоруського періоду на щільну муровану литовського періоду. Для житлобудування XIV–XVI ст. характерні, насамперед, заглиблені споруди з похилими входами, які були відомі вже в XI–XII ст. [440, с. 119]. У XVI ст. в Луцьку були споруджені перші

цегляні житлові будинки, що було пов'язано з будівництвом Верхнього та Окольного замків [440, с. 127].

На основі археологічних джерел отримуємо відомості про побутові умови проживання різних соціальних груп населення Луцька часу проведення з'їзду 1429 р. в Луцьку. Досліджено князівський палац, який не має аналогій серед пам'яток житлової архітектури XIV ст. [120; 240, с. 91]. Саме археологічні джерела повідомляють, що палац був збудований з цегли на кам'яній основі, мав вигляд двоповерхової споруди заввишки близько 20 м, яка складалася з двох корпусів, кожен з яких мав свій вхід.

На кожному поверсі розміщувалося по чотири кімнати, світло у приміщення напівпідвального поверху потрапляло через вікна [240, с. 91]. Палац було накрито черепицею, уламки якої зібрані в ямі поруч із піччю для випалу вапна на Градній горі [440, с. 115]. У князівському палаці, мабуть, для вимощення підлоги застосовувалась орнаментована плитка з так званими солярними знаками [440, с. 119]. Археологічні джерела також показали, що перший поверх палацу як у XIV ст., так і в XVI ст. був напівпідвальним [240, с. 89].

Звернемо увагу на потужні шари гною в центральній частині замку Любарта, на які археологи натрапляли під час досліджень. Господарське застосування в XIV–XV ст. ділянки біля Стирової вежі Луцького замку підтверджує шар гною, яким були перекриті будівельні залишки XIV ст. [124, с. 3]. Рештки органіки виявлені в господарській будівлі у Старому місті Луцька. Ця споруда за функціональним призначенням була хлівом [206, с. 151].

Гній нечасто вивозили навіть із центральної частини замку, на що однозначно вказують результати археологічних досліджень. Це важлива побутова деталь, яка може свідчити про характер приміського землеробства. Оскільки не було гострої потреби у гної як органічному

добриві, то й інтенсивність приміського (міського) землеробства була невисокою.

У побуті волиняни використовували переважно керамічний посуд. У XV – на початку XVI ст. співіснували архаїчний та високоякісний посуд. Перший виготовлявся на ручному, а другий – на швидкообертovому гончарному крузі. Останнє свідчить про поширення західних впливів на місцеве виробництво керамічного посуду.

Означений період характеризується покращенням побуту жителів регіону, зокрема поліпшенням харчування населення, що сприяло зміцненню його здоров'я та збільшенню витривалості. У XIV ст. відбулися зміни у технології приготування їжі, що встановлено за змінами форм посудин та способу ізоляції їх внутрішнього простору. Найефективнішою формою такої ізоляції була покришка. Її застосування давало змогу зменшити випаровування рідини, готувати їжу при вищій температурі, а також ізолювати її від продуктів горіння. Масове застосування спеціальних керамічних покришок саме в XIV ст. не випадкове явище. Підтвердженням цьому є специфічна форма вінчиків із заглибленням з внутрішнього боку для покришки частини кухонного посуду, що побутував у цей період [331, с. 135]. Саме від форми вінчика залежав ступінь контакту посудини з покришкою в момент приготування їжі. Отож, застосування покришки робило можливим такий процес приготування їжі, як тушкування. Такі побутові інновації дозволяли якісно готувати їжу у великій кількості, процес її приготування був менш тривалим. Водночас покришка могла слугувати мискою, з якої, за потреби, можна було їсти.

У XIV ст. відбувалося масове поширення та зміна форми сковорідок. Зростала їхня глибина, завдяки чому збільшився об'єм, а також мобільність через наявність пустотілої ручки, в яку вставлявся дерев'яний держак. Нові сковорідки зазвичай мали три ніжки, що давало можливість готувати не лише на черені, а й на вугіллі [334, с. 344]. Ці зміни у вигляді

сковорідок дозволяли скоротити час приготування їжі та оптимальніше використовувати тепловіддачу печі.

Прогресивним явищем у технології термічної обробки продуктів у XIV ст. було поширення поливи на внутрішній поверхні посуду. Вона уповільнювала процес випаровування вологи із зовнішньої поверхні горщика, що модернізувало процес тушкування [334, с. 345]. У XIV ст. відбулися зміни в технології приготування їжі, що були зумовлені й процесом покращення побутових умов, і зміною сировини для приготування їжі.

У XIV–XV ст. змінюється принцип опалення приміщення. У цей час на Волині з'являються печі, вкриті кахлями. Піч у будинку ще з часів пізнього середньовіччя не лише виконувала своє основне функціональне призначення, а й була важливою частиною інтер'єру. Якщо в давньоруський період печі були приземкуваті, невеликого розміру, то для пізньосередньовічного періоду характерні печі значних розмірів, які набували естетичного вигляду й були важливою частиною інтер'єру будинку.

Кохлі використовувалися як вставки у печах, були різними за формою й орнаментом. Перші кохлі були горшковидні. У XV ст. поширюється новий мисковий тип кохлів, а на рубежі XV–XVI ст. з'являються перші коробчасті кохлі з орнаментованою лицевою пластиною на зразок сучасних [416, с. 49]. Така конструкція довше зберігала тепло всієї печі. Виробництво кохлів постійно удосконалювалося, враховуючи інші вимоги життя, нові технології виробництва та експлуатації. Їх можна ідентифікувати і як предмети побуту, і як предмети декоративно-ужиткового мистецтва. При цьому ранні горшковидні кохлі мали більш утилітарне призначення, збільшуючи площу тепловіддачі опалювального пристрою.

Велика колекція кохлів знайдена у с. Шепелі Луцького р-ну. Серед них і чималі фрагменти, і цілі екземпляри, а також навершя (коронки) печі

двох типів. Окремо відзначимо колекцію з 31 кахлі, які зберігаються у фондах ВКМ [415, с. 200]. Частина будівельної кераміки – кахлі – у незначній кількості були виявлені в заповненні Жидичинського горна [321, с. 376].

Кяхлі кінця XIV–XV ст. відомі в Луцьку [130]. Тут, зокрема, знайдена кахля із зображенням «Кликун» [55; 219, с. 157; 416, с. 50] (див. додаток Р). Кликуні в замку стояли на нічній варті та постійно перегукувалися між собою, повідомляли королівські укази, попереджали жителів міста про збір податків, оголошували про чиюсь смерть чи вбивство та інші значні події міста. Припускаємо, що кахля із сюжетом «Кликун» виготовлена на місці, бо транспортування такої делікатної продукції на далеку відстань на той час було малоімовірним. Ця кахля – приклад того, як археологія сприяла створенню одного із символів сучасного Луцька, поряд з гербом.

Цікава колекція кахлів походить з Острога. Тут знайдено коробчасті кахлі (у тому числі спеціально виготовлені половинки), пояскові та мископодібні із рельєфними зображеннями [362, с. 114; 365, с. 105]. Під час досліджень міської забудови доби князів Острозьких виявлено прикраси завершення печі: верхівку, фігурку пташки, напівсферичну пластину із рельєфним орнаментом, черепицю [365, с. 105].

Знахідки кахлів відомі із замку в Дубні. Серед типу мископодібних кахель, окрім сіроглиняних, виділяється невелика кількість білоглиняних кахлів [377, с. 38]. Коробчасті кахлі відрізняються за способом моделювання їх лицевого боку. Рідкісною знахідкою є кахля з високим бортиком, лицьова частина якої обрамлена рельєфною рамкою [377, с. 38]. У Дубні також знайдено уламки декоративних завершень печей [377, с. 38].

Коробчасті кахлі також виявлені під час дослідження культурних нашарувань литовсько-польської доби в місті Корці [483, с. 320–321].

Говорячи про вплив східної культури на населення території Волинської землі у другій половині XIV ст., слід наголосити на відносно високих стандартах, особливо в організації побуту. Про рівень розвитку тогочасних золотоординських міст Побужжя напередодні його включення до складу Волинської землі свідчать результати досліджень Торговиці, яка була зруйнована після Синьоводської битви 1362 р. Це найпівнічніший населений пункт на Правобережжі Дніпра з виразними елементами золотоординської міської культури [26, с. 12].

Торговиця в XIV ст. була важливим економічним й адміністративним центром Побужжя. Археологічні джерела доводять унікальність пам'ятки на березі р. Синюхи. Ф. М. Шабульдо вважав, що це місто в першій половині XIV ст. було резиденцією ханського намісника в золотоординських володіннях західніше від Дніпра [486, с. 19]. Тобто тут мешкало населення, яке користувалося досягненнями східної цивілізації та перейняло матеріальну культуру зі східними елементами.

Отже, у культурному житті регіону та побуті його мешканців упродовж литовського періоду відбулися значні зміни. Основною особливістю, яка визначала культурне життя литовської Волині, стала поява елементів західної культури при збереженні культури давньоруської. Помітні були також певні культурні запозичення зі Сходу. З другої половини XIV ст. у регіоні покращились умови побуту мешканців, що, безумовно, позитивно вплинуло на економічний та суспільно-політичний розвиток суспільства. У цей період поширилися нові принципи забудови міст, що змінило їхній вигляд, технології приготування їжі, системи обігрівання житлових приміщень.

Висновки до розділу 3

Період другої половини XIII – першої половини XIV ст. став кульмінаційним моментом у процесі формування території Волині, адже тоді стабілізувалися її зовнішні рубежі й внутрішня територіальна

структура. У регіоні втілювався принцип: «старого не рухаємо, а нового не вводимо». Археологічні джерела підтверджують, що його реалізація відбувалась по-різному в господарському та суспільному житті регіону.

Для економічного, суспільного та культурного розвитку Волині характерне поширення європейських впливів. Велика колекція керамічних сопел для залізоробного горна XIV ст. з Жидичина підтверджує одночасне використання кількох горен. Параметри жидичинських сопел дають змогу говорити про стандартизацію виробництва. Археологічним підтвердженням поширення на Волині гончарства є двоярусне гончарне горно з Жидичина. Важливо, що на ньому виготовляли не лише посуд, а й будівельну кераміку. Ці елементи, відомі за археологічними джерелами, відбивають помітні зрушення в економічному розвитку Волині середини XIV–XVI ст.

Монетно-речові скарби є цінним джерелом не лише для вивчення економічного життя краю, а й для реконструкції суспільно-політичних відносин. Празькі гроші відігравали важливу роль у становленні грошової системи ВКЛ.

Роль археології в дослідженні суспільного розвитку Волині середини XIV–XVI ст. проявляється в поширенні інформації про появу не характерної для попереднього (давньоруського) періоду групи приватних замків та дворів, укріплених за традицією «*motte*». До першої віднесені двори традиції «*motte*» з однією вежею, до другої – з кількома спорудами, до третьої – муровані замки князівських родин.

Археологічні джерела, поряд з писемними, дозволяють краще зрозуміти особливості функціонування замків, дають можливість конкретизувати багато аспектів їхньої історії, а також значно розширюють межі нашого пізнання про замки Волині. Вони дають підстави для встановлення етапів спорудження укріплень регіону, а також дозволяють висунути нові версії щодо етапів розбудови оборонних споруд Волині. Наприклад, археологічні джерела дещо уточнюють дані писемних джерел

щодо часу спорудження Луцького замку. На їхній основі розвивається дискусія з приводу датування будівництва Луцького замку, а також встановлено періодичність добудови князівського палацу. Археологічні джерела підтверджують провідну роль замку в досліджуваній період.

Археологічні дослідження великокнязівських замків (Луцький, Володимирський) ілюструють еволюцію територіальної структури та адміністративних центрів регіону. Їхні розміри залежали від розмірів підвладної території. Центром територіальної структури Волині був Луцький замок, де проходив з'їзд 1429 р.

Культурне життя Волині XIV–XVI ст. характеризується новими явищами в житті населення. Спостерігаємо поширення елементів західної культури при збереженні культури давньоруської. Також у регіоні помітні східні культурні запозичення.

З другої половини XIV ст. на Волині фіксується покращення умов побуту жителів. У цей період з'явилися нові системи обігрівання житлових приміщень. На основі археологічних джерел відображені зміни в харчуванні тогочасних людей, що спричинило поширення тушкування та смаження. Значною мірою зміни в культурному та побутовому житті населення Волині були наслідком європейських впливів. Підтверджено, що специфікою періоду середини XIV–XVI ст. є низка прогресивних зрушень.

ВИСНОВКИ

Результатом проведення дослідження стали наступні висновки.

Історіографічний аналіз наукових праць свідчить, що обрана тема ще не стала предметом спеціального дослідження. Поява значної кількості нового археологічного матеріалу викликає потребу його використання для історичних досліджень. Праналізовано комплекс загальних, регіональних та спеціальних досліджень, що дало змогу виділити кілька хронологічних періодів, які різнились у характері використання археологічних джерел для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині впродовж X–XVI ст. Перший період припав на XIX – початок XX ст. Важливими були археологічні розкопки, проведені з метою підготовки до XI Археологічного з'їзду, та публікація в 1901 р. «Археологічної карти Волинської губернії» В. Б. Антоновича, яка до сьогодні використовується в історичних реконструкціях.

Починаючи з 1920-х рр., у Східній Волині основна увага вчених була звернута на розвиток матеріальної культури, виробництва та еволюції суспільства із залученням археологічних джерел. У західній частині Волині археологічні дослідження спрямовувалися на вивчення культури.

У цей період зросли масштаби археологічних досліджень пам'яток регіону. Було започатковане вивчення городищ як найбільш репрезентативної категорії поселень. Розпочинається робота постійних археологічних експедицій, які досліджували давньоруські городища в с. Городищі (М. М. Кучинко), с. Дорогобужі (Ю. М. Нікольченко, Б. А. Прищепа), с. Листвині (Р. М. Чайка). У менших масштабах розкопувалася Пересопниця (В. С. Терський) та ряд інших пам'яток. У цей період вчені публікують археологічні матеріали, які підтверджують думку А. М. Насонова про місцеві витоки формування державності (О. П. Моця, М. М. Кучинко).

Проголошення незалежності України створило якісно нові умови для використання археологічних джерел задля реконструкції економічного,

суспільно-політичного та культурного розвитку Волині в X–XVI ст. У 1990-х рр. – на початку XXI ст., окрім узагальнюючих праць з історії та археології України і Волині, з'явилася низка досліджень історичного минулого міст, городищ регіону (М. П. Кучера, М. М. Кучинко, Р. М. Чайка, С. В. Терський, Б. А. Прищепа, С. Д. Панишко) та спеціальних праць, у яких проведено історичні реконструкції археологічних об'єктів (В. В. Ткач, Б. А. Прищепа, О. Є. Златогорський, С. Д. Панишко).

З'ясовано, що для розв'язання поставлених завдань існує достатня джерельна база. Її основу склали археологічні джерела, оформлені у вигляді наукових звітів. У процесі вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку Волині X–XVI ст. були опрацьовані наукові археологічні звіти, які зберігаються у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України, Держархіву Волинської обл., Держархіву Рівненської обл., ВКМ, Рівненського обласного краєзнавчого музею, Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку.

Окрім цього, джерельну базу роботи складають писемні джерела, а саме «Іпатіївський літопис», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Моління Даниїла Заточника», «Хроніка» Яна з Чарнкова, «Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси», грамоти, ревізії та інші джерела. Використання вказаного комплексу джерел дає змогу розширити відомості про економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині в X–XVI ст., використовуючи їхній інформаційний потенціал з наданням пріоритету археологічним джерелам.

Специфіка теми дисертації зумовила вибір методологічних принципів, загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання, що сприяло структуризації роботи й аналізу залученого матеріалу.

Схарактеризовано археологічно фіксовані еволюційні зміни поселенської структури Волині впродовж X–XVI ст. Загалом цей процес

відбився у трьох категоріях об'єктів: гради, міста, замки. Існування Червенських градусів указує на початок формування адміністративно-територіального устрою регіону, який змінив племінний. Перші укріплення на городищах Погориння були споруджені задовго до його входження до складу Київської Русі. Важливим було встановлення М. М. Кучинком етнічної неоднорідності населення русько-польського пограниччя. Археологічні дослідження пам'яток регіону дозволили не тільки локалізувати конкретні гради та літописні міста, але і ствердити масову появу тут городищ задовго до входження Волині до складу Київської Русі.

Археологічні джерела вказують, що більшість населених пунктів переростали в міські досить повільно і тільки у XII ст. набували добре виражених міських ознак, які надійно фіксуються археологічно. При цьому відзначаються помітні регіональні відмінності: якщо процеси містоутворення в лісостеповій зоні Волині активізувалися з кінця X ст., то в поліських регіонах – з другої половини XII ст. Розбудова міст залежала від рівня розвитку сільського господарства в їхній окрузі. Це добре зафіксовано на прикладі Луцька, який викристалізувався з агломерації сільських поселень, одне з яких досліджене в ур. Гнідава.

На основі аналізу археологічних та писемних джерел дитинець давньоруського Володимира запропоновано локалізувати на території навколо Успенського собору. У цьому випадку можна говорити про однотипність просторової структури міста з іншими великими адміністративними давньоруськими центрами. Вивчені на основі археологічних джерел «волинські вежі» в Кам'янці, Угровську та Чорторійську підтверджують особливу роль поліських міст у суспільних процесах.

За археологічними матеріалами простежено пряму залежність між центрами окремих волинських князівств: Луцьком, Пересопницею і Дорогобужем та величиною підвладної їм території і статусом самих князівств. Символом самостійності Луцького князівства стало спорудження

князем Ярославом Ізяславичем церкви Іоанна Богослова на території дитинця Луцька.

Показано, що в литовський період великокнязівські замки стають адміністративними центрами. Найбільшими з них були Луцький – як центр землі і повіту, та Володимирський і Кременецький – як повітові осередки.

Тривалі археологічні дослідження Луцького замку дали змогу встановити, суттєво доповнити, а в деяких випадках і змінити уявлення про його будівництво та функціонування впродовж XIV–XVI ст. Причому це стосується не тільки оборонних споруд замку, а і його внутрішнього простору. Серед найбільш інформативних в історичному плані археологічних відкриттів, окрім встановлення послідовності будівництва стін та веж, слід указати на дослідження соборної церкви Іоанна Богослова та князівського палацу у Верхньому замку, вивчення матеріальної культури мешканців Окольного Замку.

Важливі результати отримані внаслідок розкопок Володимирського середньовічного замку. Встановлено, що сучасне городище «Вал» є залишками дерев'яно-земляного старостинського замку XV ст., збудованого на місці ранішого мурованого замку Казимира Великого. Доля останнього дуже показова, оскільки в 1370 р. князь Любарт, повернувши Володимир, який тоді вже втратив роль адміністративного центру Волині, зруйнував там мурований замок, щоб той не міг становити конкуренції новому центру – Луцьку з його власним мурованим замком. Короткий період існування Володимирського замку робить цю пам'ятку еталонною для вивчення оборонного будівництва в регіоні в XIV ст.

Окрім них, територія землі була вкрита мережею невеликих старостинських замків, які періодично надавались у приватну власність. Поряд із замками існували міста, які становили з ними єдиний поселенський і оборонний комплекс, однак отримавши магдебурзьке право, мали внутрішню автономію.

Відзначено, що в давньоруський період землеробство й скотарство відігравали провідну роль не тільки на селі, а й у невеликих містах. На городищі літописного Ізяслава знайдено близько 1 тис. знарядь сільськогосподарського виробництва. Про заняття населення сільським господарством свідчать знаряддя праці, об'єкти для зберігання врожаю та його переробки. Ями для зберігання зерна виявлені майже на кожному розкопаному давньоруському поселенні. Вважається, що специфічні печі, врізані у стінки котлованів заглиблених об'єктів, слугували для випікання хліба.

Сільськогосподарське виробництво залежало від природних умов, насамперед від якості ґрунту. Знахідки металевих деталей знарядь для його обробітку свідчать, що на Поліссі тривалий час застосовувалося рало, а в лісостеповій зоні рано з'явився плуг. При цьому картографування давньоруських населених місць дозволяє простежити відчутне зволоження клімату впродовж давньоруського періоду, що супроводжувалося похолоданням і впливало на умови ведення сільського господарства. Палеоботанічний аналіз дозволив встановити склад культур, що їх вирощували і, відповідно, споживали на Волині в давньоруський час.

Археологічні джерела дали змогу вивчити рівень розвитку ремесла, що забезпечувало виробництво знарядь праці та побутових предметів. Унікальним був потужний металургійний центр у районі села Харалуга. Вважають, що саме там кували «мечі харалужні», згадані у «Слові о полку Ігоревім». На Волині існувала місцева традиція виробництва посуду з білої каолінової глини. Уже в першій половині XI ст. з'явилися двоярусні горни для випалювання кераміки, що говорить про вдосконалення процесу виробництва. Про високий рівень місцевого ювелірного виробництва свідчить кілька майстерень та поховання майстра-ювеліра поблизу Пересопниці. Активізацію внутрішнього обміну підтверджують знахідки пряслиць з овруцького пірофіліту, про які в писемних джерелах немає відомостей. Зовнішні економічні зв'язки волинського регіону полегшувало

проходження потужного торгового шляху з Києва до Регенсбурга, що позначений знахідками різноманітних увезених товарів.

Еволюція господарства в литовський період проявилась у значних зрушеннях у базових ремісничих галузях. Провідні позиції на Волині й далі займала металургія та металообробка. У ремісничому виробництві спостерігалися помітні зрушення, свідченням яких було функціонування Жидичинського ремісничого осередку. На основі археологічних джерел встановлено, що в чорній металургії в XIV ст. розпочався перехід від сиродутного до передільного способу виробництва заліза. Було започатковано масове застосування принципово нового будівельного матеріалу – брущатої цегли. Поява дрібної міри довжини – вершка (4,4 см) – сприяла поглибленню стандартизації ремісничого виробництва. Інтенсивність торгівлі підтверджує велика кількість іноземних монет, зокрема празьких грошів, знайдених на території Волині. Уваги заслуговують також численні митні пункти, згадані в писемних джерелах. Деякі з них досліджені археологічно, і хоча знайдений матеріал датується дещо пізнішим періодом, він стверджує їхню локалізацію.

Показано, що археологічні джерела містять важливу інформацію про суспільно-політичний розвиток регіону впродовж X – середини XVI ст. Про суспільний прогрес у кінці першого тисячоліття свідчить масова поява нової категорії населених місць – городищ, які слугували економічними та адміністративними центрами навколишніх територій. Концентрація городищ на території проживання волинян набагато вища, ніж у древлян.

Археологічні джерела підтверджують ранній розвиток державності, яка базувалася на внутрішньому соціально-економічному розвитку Волині. Боярські садиби слугують яскравим свідченням зростання майнової нерівності. Прикладом такої садиби є городище «Вал». Проживання там багатого землевласника підтверджує знахідка коштовного скарбу. На основі археологічних джерел доведено, що садиба була спалена в кінці XI ст., можливо, внаслідок міжусобиць у регіоні цього періоду.

Аналіз археологічних джерел дає змогу порівняти матеріальну культуру населення Галицько-Волинського князівства та зробити висновки про її значну відмінність. Тут існували відмінні архітектурні школи, причому на Волині церкви будувались із цегли, а в Галичині поширилася білокам'яна архітектура. Існуюча на Волині традиція будівництва оборонних мурованих веж, попри окремі винятки, так і не поширилася на Галичину. Своєрідністю вирізнялася побутова кераміка Галичини.

Ранню появу на Волині ознак нових суспільних відносин засвідчують прояви дружинної культури. Це поховання у зрубних гробницях, зброя, у тому числі й скандинавського типу. Впродовж XIV–XVI ст. князівська верства зберегла провідні позиції в тогочасному соціумі. Археологічним свідченням цього є щільна мережа приватних замків відомих князівських родів, зазвичай мурованих, спочатку як родових гнізд, а пізніше – набутих за службу чи придбаних. Поширення європейських впливів відбилось у посиленні ролі дрібних землевласників та міщан у суспільстві. Укріплення типу «*motte and bailey*» майже точно копіювали ранні західноєвропейські лицарські замки, а їхні розміри демонстрували статус власників.

Запропоновано типологізацію приватних замків та дворів Волині литовського періоду за критерієм розміру володінь їхніх власників. Практично кожна багата князівська династія розбудовувала також свій родовий монастир. Помітний слід у сфері матеріальної культури середньовічної Волині залишили родини Острозьких, Чорторійських, Сангушків, Радзивилів та ін.

Археологічних матеріалів про монголо-татарську навалу на Волинь є відносно небагато. Вони свідчать про відродження більшості волинських міст після погрому 1241 р. упродовж короткого періоду. У роки монголо-татарського панування в регіоні поширилася зброя східного типу, зокрема бердиші та широкі наконечники стріл, що зафіксовано археологічно.

На основі аналізу археологічних джерел відзначено, що культура регіону впродовж досліджуваного періоду поступово еволюціонувала від

класичної давньоруської (зі значними візантійськими впливами) до європейської. Наявність характерних ознак матеріальної культури, виявлених на основі археологічних матеріалів, дала можливість виділити волинську школу ювелірного мистецтва та волинську архітектурну школу. Високий рівень економічного та суспільного розвитку населення Волині забезпечив раннє поширення християнства, хоча двовір'я існувало тривалий час. Візантійський вплив у розвитку давньоруської культури Волині підтверджують енкалпіони. Наслідком контактів із монголо-татарами була поява на Волині кашинної кераміки, виробів із селадону, прийому оздоблення керамічною плиткою приміщень, нового типу цивільних будівель – так званої «хати в хаті».

З XIV ст. в культурному житті регіону з'являється дедалі більше елементів західної культури при збереженні давньоруських. У цей період поширилися муровані житлові будинки, нові принципи обігрівання житлових приміщень, у харчуванні – нові технології термічної обробки їжі, зокрема тушкування та смаження.

Поширення впливу європейської культури на Волинь, починаючи з X ст., підтверджує тяглість цього процесу. Можна говорити про кілька хвиль появи нових елементів у матеріальній та духовній культурі: християнства, традицій ювелірного виробництва з Великої Моравії; городищ «волинського типу»; нового будівельного матеріалу, оборонних та житлових споруд донжонів («волинських веж») у XIII ст.; укріплень типу «*motte and bailey*», спорудження мурованих замків у XIV–XVI ст. Однак місцеві традиції довгий час залишалися визначальними.

Отже, накопичення археологічних джерел значно розширює можливості дослідження економічного, суспільно-політичного та культурного життя Волині в X–XVI ст. Водночас можливе уточнення й доповнення ходу подій та явищ в історії регіону, відомих з писемних джерел; виділення регіональних особливостей історичного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : репринтне видання. Київ : Час, 1991. 280 с.
2. Александрович В. Володимир-Волинський за часів Данила Романовича: Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста. *Минуле і сучасне Волині та Полісся : Володимир-Волинський в історії України та Волині* : Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права : збірник наукових праць. Луцьк, 2004. С. 3–4.
3. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с.
4. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли конца XIV столетия. Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1887. 232 с.
5. Антонович В. Б. Попытка группировки городищ по их контурам в бассейне Днепра. *Труды X Археологического съезда в Риге 1896 г.* Т. III. Москва, 1900. С. 104–107.
6. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлений Виленского учебного округа. Вильна : Печатня Губернского правления, 1867. 409 с.
7. Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. В. Охріменка. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. 488 с.
8. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев : Наукова думка, 1990. 192 с.
9. Археология Украинской ССР. Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев : Наукова думка, 1986. 575 с.

10. Археологія Української РСР. Т. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ : Наукова думка, 1975. 502 с.
11. Атаманенко В. Б. Описи Волинських маєтків князів Чорторийських XVI ст. *Минуле і сучасне Волині і Полісся : Луцьк в історії Волині та України* : матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. Луцьк, 2010. Вип. 38. С. 318–327.
12. Атаманенко В. Б. Свідчення з історії козацтва у документах Луцького гродського уряду др. пол. XVI ст. URL : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=251:xvi-&catid=18 (дата звернення: 10.04.2018 р.).
13. Ауліх В. В. Дослідження Галича і Дорогобужа. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 році*. Вип. IV. Київ : Наукова думка, 1972. С. 294–298.
14. Ауліх В. В. Соціальний зміст городища Зимне. *Слов'яно-руські старожитності*. Київ : Наукова думка, 1969. С. 54–58.
15. Ауліх В. В. Древнерусские городища в Западной Волини. *Археологические открытия 1966 года*. Москва : Издательство «Наука», 1967. С. 249–250.
16. Байцар-Артеменко О. В. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевань. *Архітектурна спадщина Волині* : збірник наукових праць. Рівне : ПП ДМ, 2008. С. 109–115.
17. Баторевич Л. Историческое значение городищ и сведений о городищах и курганах в Волынской губернии. *Волынские губернские ведомости*. 1880. №№ 89, 93; 1881. № 27–29.
18. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю. Пер. з рос. М. А. Миколаєнка. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 424 с.
19. Башкоу А. А., Іоу А. В. Археологія старажынага Камянца. *Археологія і давня історія України*. Вип. 11. Середньовічні міста Полісся. Київ : ПП «Видавництво «Стародавній Світ», 2013. С. 5–9.

20. Баюк В. Г. Матеріали козацького часу із Шепельського шинку. *Минуле і сучасне Волині та Полісся : Шацьке поозер'я у світовій та українській історії* : матеріали XLV міжнародної наукової конференції Луцьк–Шацьк. / Упоряд. А. Силук, О. Златогорський. Луцьк : «Волинські старожитності», 2013. Вип. 45. С. 182–184.
21. Баюк В. Г. Розвідкові дослідження укріплення поблизу с. Городище I в околицях Луцька. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ–Луцьк, 2012. С. 160–161.
22. Баюк В. Г. Торгова пломба – медальйон з околиць Луцька. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 176–178.
23. Баюк В., Панікарський А. Споруда козацького часу з Волині : графічна реконструкція. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 123–125.
24. Беляєва С. О., Пашкевич Г. О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X–XIV ст. *Археологія*. 1990. № 3. С. 37–47.
25. Бірюліна О., Кусьнеж Є. Парадна орнаментована сокира – свідок Луцького з'їзду 1429 р. *З'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 року* : III Міжнародна наукова, історико-краєзнавча конференція, присвячена 580-й річниці з'їзду. Упорядник Г. Марчук. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. С. 37–40.
26. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині. *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.)* : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. С. 4–18.
27. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. Москва : «Мисль», 1988. 522 с.

28. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. Минск : УП Экаперспектыва, 2002. 336 с.
29. Вашета М. П. Результати археологічних досліджень в с. Дубище Рожищенського району: колекція монет. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії* : матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силюк. Луцьк, 2017. Вип. 63. С. 153–157.
30. Вашета М. П. Скарб празьких грошей з села Полонка у фондах Волинського краєзнавчого музею. *Волинський музей. Історія і сучасність* : науковий збірник. Луцьк, 2014. Вип. 5. С. 19–26.
31. Верба Т. Пам'ятки археології XVI–XVIII ст. у межах Луцького району. *Літопис Волині*. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017. Число 17. С. 12–17.
32. Вишенський І. Твори / перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.
33. Вознесенская Г. А. Кузнечное производство у восточных славян в третьей четверти I тысячелетия н. е. *Древняя Русь и славяне*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 61–65.
34. Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на древнерусском поселении Автуничи. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі*. Чернігів : Сіверянська думка, 1997. С. 77–79.
35. Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 1). Львів : НАН України. Інститут українознавства ім. Крип'якевича, 2012. 181 с.
36. Войтович Л. В. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 24–29.
37. Войтович Л. В. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. Вип. 2. С. 74–79.

38. Войтюк О., Пшеничний Ю. Замчище у Крупці на Південній Волині за матеріалами археологічних досліджень. *Дубенський науковий вісник* : збірник наукових праць. Вип. 1 : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 525-й річниці Дубенського замку і 100-річчю від дня народження І. Д. Лозов'юка. Рівне : Дятлик М., 2017. С. 44–49.

Волинський краєзнавчий музей

Фонди Волинського краєзнавчого музею

39. А-14909, КВ-82884. Сокирка бойова, орнаментована. Кінець XIV – початок XV ст.

40. ДМ-8666. Звіт про роботу архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології під керівництвом П. А. Раппопорта «Розкопки останків церкви «Стара катедра» (XII–XIII ст.) в м. Володимирі-Волинську 1979 р., 16 с.

41. ДМ-12209. Панишко С. Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати робіт на городищі Коршів (с. Городок, Одерадівської с/ради Луцького р-ну, Волинської обл.) у 1992 р., 5 с.

42. ДМ-20277. Панишко С. Д. Звіт про роботу Розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати розвідкових робіт в Ківерцівському та Луцькому р-нах Волинської обл., липень 1988 р., 5 с.

43. ДМ-21956. Звіт Давньоруської археологічної експедиції у Камені-Каширському за 1990 р. під керівництвом С. Д. Панишка, 14 с., 22 табл.

44. ДМ-28293. Мазурик Ю. М. Звіт Південно-Волинської розвідкової археологічної експедиції ВКМ за 1992 р., 107 с.

45. ДМ-30418. Козак Д. Н., Шкоропад В. В. Науковий звіт археологічної експедиції за 1992 р. в с. Городок Луцького району. Луцьк, 1996, 11 с.

46. ДМ-35802. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоутрузьке Любомльського району Волинської області в 1996 р. Любомль, 1997, 11 с.

47. ДМ-55430. Панишко С. Д. Звіт про результати археологічних досліджень городища в с. Ветли Любешівського р-ну, 1996 р., 5 с.
48. КДФ-17750, КВ-77598. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1997 р. Луцьк–Любомль, 1998, 80 с.
49. КДФ-18200, КВ-80678. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області в 1999 р. Луцьк–Любомль, 2000, 107 с.
50. КДФ-20931, КВ-91775. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень у Луцьку на вул. Гнідавській 2008 р. Волинська філія Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України». Луцьк, 2008, 48 с.
51. КДФ-20932, КВ-91776. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень у с. Жидичині поблизу Луцька 2008 р., 100 с.
52. КДФ-20933, КВ-91777. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Любомля 2008 р., 108 с.
53. КДФ-20948, КВ-91928. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень на багат шаровому поселенні в урочищі «Гнідавська Гірка» (с. Рованці Луцького р-ну), 2008 р., 66 с.
54. КДФ-23122, КВ-99903. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень у м. Володимир-Волинський (вул. Драгоманова, 19 а) у 2009 р. Луцьк, 2009, 225 с.
55. ФЗ-1015, КВ-20803. Фрагмент кахлі XVI ст.
56. Златогорський О. Є., Демедюк С. В. Звіт про результати наукових рятівних археологічних розкопок на території багат шарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2009 р. Луцьк, 2010. 179 с.
57. Волошин М., Піотровський М., Фльоркевіч І., Грохецький К. Комплекс городища в Чермно: підсумки археологічних досліджень у

2013 році. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз). *Наукові студії: Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*. Львів–Винники: «Апріорі», 2014. Вип. 7. С. 226–260.

58. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.) / собр., пер. и объясн. А. Я. Гаркави. Санкт-Петербург, 1870. 308 с.

59. Герасименко О. Міжетнічні процеси у містах Волині XVI–XVIII століть. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 22. С. 228–230.

60. Глушок О. В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.): монографія. Київ: Університетське вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. 124 с.

61. Говденко М. М., Кучинко М. М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. *Археологические открытия 1978 года*. Москва: Издательство «Наука», 1979. С. 319–320.

62. Годованюк О. М. Вежа мурована в Острозькому замку. *Українське мистецтвознавство*. Київ: Наукова думка, 1969. Вип. 3. С. 164–172.

63. Годованюк О. М. Исследование бастионных замчищ Волини. *Исследование и охрана архитектурного наследия Украины*. Київ, 1980. С. 82–88.

64. Годованюк О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* Київ: Наукова думка, 1972. Вип. IV. С. 318–322.

65. Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1950. 150 с. + XXXII табл.

66. Готун І. А., Моця О. П. Дослідження сільських пам'яток епохи Київської Русі в Україні. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 8–13.

67. Грамоти XIV ст. / упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М. М. Пещак. Київ : Наукова думка, 1974. 251 с.
68. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : «Видавництво Чарторийських», 1967. 578 с.
69. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1954. Том 1. 648 с.
70. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1992. Том 2. 640 с.
71. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1993. Том 3. 592 с.
72. Гулецький Д., Зайончковський Ю. Ранні типи «Колюмн» (без крапок, з крапками зліва та справа), нанесених на двомовних аспрах Девлата Берди. *Львівські нумізматичні записки : науково-популярний часопис*. Львів, 2016. № 11–12, 2014–2015. С. 15–21.
73. Гупало В. Археологічні дослідження у Дубно. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького)*. Львів, 2001. С. 210–220.
74. Гупало В. Дослідження курганного могильника в урочищі Майдан біля села Берестяне. *Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 1996. Т. XVIII. С. 113–129.
75. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків (історія Торчина і 14 довкільних сіл так званого «Торчинського ключа»). Луцьк : Надстир'я, 2003. 364 с.
76. Гуцул В. М. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики*. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2009. № 16. С. 78–91.
77. Давня історія України. Т. 3. Слов'яно-руська доба / відпов. редактор П. П. Толочко. Київ : Інститут археології НАН України, 2000. 695 с.

78. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и заграничным источникам. Київ : Университетская типография, 1873. 163 с.

79. Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.). *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 3–21.

80. Дверницкий Е. Археологические исследования в городе Владимире-Волынском и его окрестностях. *Киевская старина*. 1887. № 1. С. 36–50.

Державний архів Волинської області

Ф. Р-3146 Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, м. Луцьк

Оп. 1

81. Спр. 21. Матеріали засідань Президиума управління (списки присутствующих, постановлення, протоколи и др.) за 1968 год. Начато 8 февраля, окончено 27 декабря 1968 г., 87 арк.

82. Спр. 47. Докладные записки, справки, информации о работе областной организации общества за 1969 год. Начато 25 февраля 1969 г., окончено 18 декабря 1969 г., 13 арк.

83. Спр. 251. Документы заседаний президиума (протоколы, планы, постановления) за 1982 год, 195 арк.

84. Спр. 251-а. Науковий звіт про розкопки ранньослов'янського та давньоруського селищ у с. Боратин на Волині. Київ, 1982 р., 47 арк.

85. Спр. 295. Документи засідань президії правління (протоколи, постанови, довідки і ін.), 1985 р., 238 арк.

86. Спр. 312. Документи засідань президії (протоколи, постанови, плани, списки) за 1986 р., 162 арк.

87. Спр. 324 а. Короткий науковий звіт про розкопки цегловипалювальної печі в с. Зимно Володимир-Волинського району в 1986 році, 1987 р., 6 арк.

88. Спр. 341. Документи про роботу секцій (інформації, газета і публікації, звіти, інше за 1983–1987 рр., 112 арк.

89. Спр. 357. Науковий звіт з роботи Західно-українського загону Волинської археологічної експедиції. Львів, 1988 р., 41 арк.

90. Спр. 358. Науковий звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської і Львівської області в 1987 році. Львів, 1988 р., 26 арк.

91. Спр. 359. Науковий звіт, ілюстративний альбом «Археологічні розкопки поселення першої чверті I тисячоліття в с. Гірка Полонка Луцького району в 1983 р.», 50 арк.

92. Спр. 366. Документи засідань президії (протоколи, довідки, постанови) за 1989 р., 161 арк.

93. Спр. 376 Науковий звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської, Рівненської, Львівської областей у 1988 році, 1989 р., 16 арк.

94. Спр. 377. Науковий звіт розвідкової археологічної експедиції про результати робіт в Ківерцівському та Луцькому районах, 1989 р., 30 арк.

95. Спр. 378. Науковий звіт про роботу Стирського розвідувального загону Волинської експедиції Інституту суспільних наук та Волинської обласної організації. Львів, 1989 р., 72 арк.

96. Спр. 384. Документи засідань президії (протоколи, довідки, постанови) за 1990 р., 112 арк.

97. Спр. 390. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської області в 1990 р. Львів, 1991 р., 81 арк.

98. Спр. 391. Науковий звіт про розкопки багат шарового поселення біля с. Городок Луцького району у 1990 р. Київ, 1991 р., 48 арк.

99. Спр. 392. Звіт по госпдоговірній темі № 3-90 за II півріччя 1990 року «Археологія Волинської області», 25 арк.

Оп. 2

100. Спр. 22. Паспорти, облікові картки, технічні характеристики (чорновики), фотографії пам'яток м. Луцька 1938–1973 рр., 100 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-562. Рівненський обласний краєзнавчий музей

Оп. 3

101. Спр. 157. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1971 году, 33 арк.

102. Спр. 175. Планы мероприятий по изучению и охране памятников археологии, находящихся на территории Ровенської області на 1972–1976 годы, 1972 г., 2 арк.

103. Спр. 189. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея, 21 июля 1972 год – 4 июля 1972 год, 53 арк.

104. Спр. 236. Раскопки в Дорогобуже Волынском, сентябрь 1973 г., 6 арк.

Ф. Р-687. Ровенська обласна редакційна колегія по написанню тому «Історія міст і сіл УРСР». Ровенська область

Оп. 1

105. Спр. 27. Археологічні нариси населених пунктів Ровенської області, 1970 г., 102 арк.

Ф. Р-2528. Рівненська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Оп. 1

106. Спр. 28. Протокол I Ровенской областной конференции общества охраны памятников истории и культуры, 1969 г., 108 арк.

107. Спр. 119. Сводный отчет о работе областной организации общества охраны памятников истории и культуры за 1973 г., 1973 г., 21 арк.

108. Спр. 144. Справки, сведения, информации о работе областной организации, 1975 г., 24 арк.

Державний історико-культурний заповідник м. Дубно

Науково-допоміжні фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубна

109. НД-4852. Свешніков І. К., Гупало В. Д. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. Дубно, 1995, 54 с.

110. НД-4853. Гупало В. Д. Звіт по результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 р. Дубно, 1997, 39 с.

111. НД-4857. Гупало В. Д. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1998 р. Звіт про НДР (заключний). Львів–Дубно, 1998, 13 с., іл.

112. НД-4866. Звіт про археологічні дослідження у м. Дубно в 2012 році: Звіт про НДР (заклучний), кер., викон. Пшеничний Ю. Л. Дубно, 2013, 43 с., іл.

113. НД-5457. Звіт про результати археологічних розвідок, шурфувань та наглядів на території м. Дубно, Дубенського та Млинівського районів Рівненської області 2013 року: Звіт про НДР (заклучний) / Держ. п-во «Рівненська старовина» наук.-дослід. центр «Охоронна археологічна служба України» Ін-ту археол. Нац. акад. наук України; кер. Харковець Ю. І., викон.: Ткач В. В., Пшеничний Ю. Л. Рівне, 2013, 237 с., іл.

114. НД-5458. Археологічні дослідження у м. Дубно поблизу Спасо-Преображенської церкви на острові Кемпа у 2014 р.: Звіт про НДР (заклучний), кер., викон. Пшеничний Ю. Л. Дубно, 2015, 81 с., іл.

Державний історико-культурний заповідник у м. Луцьку

Фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку

115. НА-59. Сайчук Б. Т. Отчет о закладке шурфа на юго-восточном участке крепостной стены Окольного замка в г. Луцке 1987 г., 14 с., іл.

116. НА-77. Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження експедиції Луцького державного педагогічного інституту у Луцькому замку 1986 року, 10 с., іл.

117. НА-120. Сайчук Б. Т. Отчет о работе Гнидавского отряда археологической экспедиции 1988 года. Раскопки хозяйственной полуземлянки XIII–XIV вв. в урочище Гнидава Луцкого района Волынской области, 6 с., іл.

118. НА-135. Малевська М. В. Отчет о работе архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР, 1982 г., 24 с.

119. НА-136. Малевская М. В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СРСР в г. Луцке в 1983 г. (Раскопки на территории Луцкого замка), 43 с., іл.

120. НА-137. Малевская М. В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1984 г. (Исследования дворца и церкви Иоанна Богослова в Луцком замке), 25 с.

121. НА-138. Малевская М. В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1985 г. Раскопки церкви Ивана Богослова в Луцком замке, 35 с.

122. НА-138/1. Малевская М. В. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1987 года. Раскопки дворца в Луцком замке и кирпичеобжигательной печи в с. Зимно, 13 с., 37 рис.

123. НА-203. Сайчук Б. Т. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волынской обл. 1989 г. (Исследование луцкого посада. Подплитовое погребение в Луцком замке), 51 с., 44 рис.

124. НА-211. Терський С. В. Звіт про роботу Слов'янського загону археологічної експедиції заповідника на території Замку Любарта та розвідки в околицях Луцька в 1991 р., 1991 р., 26 с.

125. НА-218. Терський С. В. Звіт про роботу Ранньосередньовічного загону археологічної експедиції Луцького заповідника на території Старого міста та в його околицях у 1989 р. (розвідки поблизу монастиря Бригідок та у бувшому саду Домініканського монастиря, розкопки в урочищі Панський город), 10 с., іл.

126. НА-310. Кучинко М. М. Звіт про археологічні дослідження Давньоруської археологічної експедиції Луцького педінституту в місті Луцьку в 1990 р. (урочище Панський город), 15 с., іл.

127. НА-336. Терський С. В. Звіт про роботу Слов'янського загону археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта та розвідки в околицях Луцька 1990 р. (розкопки біля Стирової вежі, розвідки в басейні р. Стир), 18 с., іл.

128. НА-337. Терський С. В. Звіт про роботу Ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта та розвідки в околицях Луцька в 1991 році (розкопки біля Стирової вежі, дослідження валу дитинця, розвідки оборонних споруд Окольного замку, розвідки в басейні р. Конопелька), 22 с., 16 табл.

129. НА-410. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції заповідника на території літописного м. Лучеська в 1992 р. (розкопки Єпископського двору у Луцькому замку, рятивні роботи по вул. Драгоманова), 34 с., іл.

130. НА-427. Терський С., Семенюк В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятивні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці). Луцьк–Львів, 1997, 72 с.

131. НА-428. Терський С. В., Семенюк В. Ф. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році. Рятивні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці (рятивні роботи на розі вул. Кафедральної і Караїмської та Кафедральної і Данила Галицького), 26 с., іл.

132. НА-439. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1997 р. (рятивні роботи на розі вул. Кафедральної і Данила Галицького, на розі вул. Кафедральної і Караїмської та по вул. П'ятницькій), 15 с. іл.

133. НА-443. Кучинко М. М., Воскобойник Л. М. Звіт про археологічні роботи в місті Луцьку (Старе місто) в 1997 р. (ділянки на розі вулиць

Кафедральної і Данила Галицького та на розі вулиць Кафедральної і Драгоманова), 14 с., іл.

134. НА-493. Шкоропад В. В. Звіт про роботу ВФ НДЦ ОАСУ в старій частині міста Луцька 2006 р. (рятувні роботи на місці трасування стіни Окольного замку), 8 с., іл.

135. ОМ-90. Фрагмент фрески. Лик Христа.

136. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 270 с.

137. Долженко Ю., Баюк В. Череп Ізяслава Інгваревича. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2013. Випуск 17. С. 268–277.

138. Житіє преподобного Феодосія Печерського. *Тисяча років української суспільно-політичної думки* : у 9-ти т. Київ, 2001. Том I. С. 302–343.

139. Жишкович В. І. Пластика Русі-України: X – перша половина XIV ст. Львів : Інститут народознавства, 1999. 240 с.

140. Жук О. М. Історична топографія Луцька X–XVIII ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2000. 22 с.

141. Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян. Київ : Ін-т археології НАНУ, 2008. 176 с.

142. Звіздецький Б. А., Моця О. П. Вивчення «української» частини середньовічного торгового шляху Київ-Регенсбург у 1998 р. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ : Інститут археології НАН України, 1998. С. 77.

143. Звиздецкий Б. А. О времени существования летописного Городеска. *Советская археология*. 1990. № 1. С. 42–56.

144. Златогорський О., Демедюк С. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów 2010. Tom XXXI. S. 115–121.

145. Златогорський О., Дем'янчук Д. Розвідки на городищі у селищі Ратне. *Середньовічні міста Полісся* : тези доповідей Міжнародної наукової археологічної конференції. Київ–Олевськ, 2011. С. 24.

146. Златогорський О. Є. Дослідження 2011 р. на території Волинської та Рівненської областей. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 2012. Tom XXXIII. С. 449–468.

147. Златогорський О. Є. Нові археологічні дані про монастир с. Мала Осниця. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині* : науковий збірник. Острог, 2011. Вип. 3. С. 156–159.

148. Златогорський О. Є. Реконструкція давньоруського житла з села Богушівка. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк : ВМА «Терен», 2012. Вип. VIII. С. 492–496.

149. Златогорський О. Є., Баюк В. Г., Вашета М. П. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. I. С. 23–33.

150. Златогорський О. Є., Бузинний М. Г. Обстеження території Святогірського Зимненського монастиря у Володимир-Волинському р-ні. *Археологічні дослідження в Україні – 2010*. Київ–Полтава, 2011. С. 128.

151. Златогорський О. Є., Вашета М. П. Рятівні дослідження в урочищі Апостольщина м. Володимир-Волинський. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ : ІА НАН України, 2013. С. 132.

152. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження давньоруського Любомля. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ : ІА НАН України, 2009. С. 67–69.

153. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. (Серія «Втрачена хронологія»). Луцьк : «Волинські старожитності», 2012. 166 с.

154. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Про металургійне виробництво в районі Луцька у XIV столітті. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк : ВМА «Терен», 2010. Вип. VI. С. 215–222.
155. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина. *Археологія*. 2010. № 2. С. 74–86.
156. Златогорський О. Є., Панишко С. Д., Вашета М. П. Пошуки пізньосередньовічного монастиря у с. Яревище на Волині. *Історія та сучасність православ'я на Волині* : матеріали VI науково-практичної конференції. Луцьк, 2015. С. 117–119.
157. Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* : збірник наукових праць. Київ : «Корвін», 2004. С. 87–105.
158. Ивановъ П. А. Исторические судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV века. Одесса : «Экономическая» типографія, 1895. 317 с.
159. Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть : збірник документів / збір. і підг. до друку В. Александрович. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. 276 с.
160. Інструкція до оформлення наукового звіту про проведені дослідження археологічної спадщини. *Археологія*. 2004. № 1. С. 135–140.
161. Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь*. Москва, 1972. С. 107–124.
162. Ісаєвич Я. Д. Територія та населення «Червенських градів» (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Київ : Наукова думка, 1971. Вип. 1. С. 71–83.
163. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Волинська область / голов. редкол. П. Т. Тронько; обл. редкол. І. С. Клімаш (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 746 с.

164. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Ровенська область / голов. редкол. П. Т. Тронько; обл. редкол. А. В. Мяловицький (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 680 с.

165. Історія Української РСР. Том I. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Київ, 1977. Кн. 1. 443 с.

166. Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

167. Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. Москва : «Высшая школа», 1975. 328 с.

168. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12-ти томах. Т. I / под ред. А. Н. Сахарова. Москва : Наука, 1989. 640 с.

169. Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском. *Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук.* Ленинград, 1958. Вып. 29. С. 3–33.

170. Каргер М. К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва–Ленинград : и-во АН СССР, 1958–1961. Т. 1. 1958. 579 с.; Т. 2. 1961. 661 с.

171. Кибинь А. С. Городенская волость в XII веке. *Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университет.* 2011. № 6. С. 98–115.

172. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени. IX–XIII вв. *Археология СССР : Свод археологических источников. Е1–36.* Москва–Ленинград : Издательство Наука, 1966. 181 с.

173. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX–XIII вв. *Археология СССР : Свод археологических источников. Е1–36.* Москва–Ленинград : Наука, 1966. 176 с.

174. Клейн Л. Археологические источники. Ленинград : Издательство ЛГУ, 1978. 120 с.

175. Ковальчук Є. І. 510 років від часу спорудження Успенського храму Зимненського Святогорського Печерського монастиря (1495). *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2005 рік*. Луцьк : Терен, 2004. С. 135–137.
176. Ковальчук Є. І. Храми-твердині Волині: Оборонні функції храмів-пам'яток культової архітектури України. *Zamoszko-Wolynskie zeszyty muzealne : Замосцько-Волинські зошити*. Zamosz, 2004. Т. II. С. 83–85.
177. Козак Д. Н., Оприск В. Г., Шкоропад В. В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. Київ, 1999. 128 с.
178. Козубовський Г. А. Празькі гроші XIV–XV ст. з археологічних пам'яток України. *Археологія*. 2010. № 4. С. 60–69.
179. Колосок Б. В. Луцьк – пам'ятка архітектури і містобудування : історико-архітектурний нарис. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 124 с.
180. Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). Львів : Історичний музей, 1997. 142 с.
181. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. Москва–Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1954. 226 с.
182. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ : Наукова думка, 1971. 174 с.
183. Котляр М. Ф. Формування Волинської землі. *Волинь. Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис*. Луцьк, 1995. Число 2. С. 36–54.
184. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев : Наукова думка, 1985. 184 с.
185. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів : Поліграфічний центр видавництва Львівської Політехніки, 2012. 702 с.
186. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / відп. ред Я. Ісаєвич; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1999. 220 с.

187. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. *Археология СССР : Свод археологических памятников*. Москва, 1996. 256 с.
188. Куза А. В. Малые города Древней Руси. Москва : Наука, 1989. 168 с.
189. Кучера М. П. Археологические исследования Волинского отряда. *Археологические исследования на Украине 1968 г.* Киев : Наукова думка, 1971. Вып. 3. С. 243–245.
190. Кучера М. П. Древній Плісненськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1962. С. 3–56.
191. Кучера М. П. Поселення волинян на околиці Луцька. *Археологія*. 1975. № 15. С. 98–104.
192. Кучера М. П. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. С. 176–187.
193. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАНУ, 1999. 252 с.
194. Кучінко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк : Видавництво Волинського державного університету «Вежа», 1996. 207 с.
195. Кучінко М. М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях. Луцьк : Надстир'я, 1993. 159 с.
196. Кучінко М. М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку. *Український історичний журнал*. 1985. № 10. С. 144–146.
197. Кучінко М., Орлов Р. Городищенський скарб з Волині. *Археологія*. 1989. № 2. С. 96–106.
198. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X–XIV століттях : монографія. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.
199. Кучинко М. М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 144 с.
200. Кучинко М. М. До питання про оборонні укріплення давнього Луцька. *Галицько-Волинська держава : передумови виникнення, історія,*

культура, традиції : тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Львів, 1993. С. 78–80.

201. Кучинко М. М. Житлові та господарські будівлі середмістя Луцька в XI–XVI ст. *Минуле і сучасне Волині й Полісся : народне мистецтво і духовність* : матеріали другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції : збірник наукових праць. Луцьк, 2005. Вип. 15. С. 14–16.

202. Кучинко М. М. Затурцівське городище в системі городищ-сховищ Західної Волині. *Затурці в історії України та Волині* : науковий збірник. Луцьк, 2004. С. 24–28.

203. Кучинко М. М. Исследования в Луцком замке. *Археологические открытия 1986 года*. Москва : Наука, 1988. С. 303–304.

204. Кучинко М. М. Про час виникнення міста Холма. *Матеріали XXXVIII наук. конф. професорсько-викладацького складу ін-ту*. Луцьк : ЛДП, 1992. Ч. II. С. 155.

205. Кучинко М. М. Раскопки древнего Владимира-Волынского. *Археологические открытия 1975 года*. Москва : Наука, 1976. С. 349–350.

206. Кучинко М. М., Златогорський О. Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. Луцьк : Волинські старожитності, 2010. 280 с.

207. Кучинко М. М., Златогорський О. Є. Поселенський комплекс Луцька та його околиць XIV–XVII століть. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк : Терен, 2010. Вип. VI. С. 223–232.

208. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк : Волинська книга, 2007. 172 с.

209. Кучинко М. М., Кучинко З. М., Златогорський О. Є. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. 225 с.

210. Кучинко М. М., Охріменко Г. В., Савицький В. М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. 328 с.

211. Кучинко М. М., Охріменко Г. В., Петрович В. В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. : у світлі соціотопографії. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
212. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. 328 с.
213. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. *Археология СССР : Свод археологических источников*. Москва, 1961. Вып. Е1–57. 39 с.
214. Левицкий О. Ганна Монтовт (историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства XVI в.). *Киевская старина*. 1888. № 1. С. 94–161.
215. Лесков Н. С. Собрание сочинений : в 12 т. Москва : Правда, 1989. Том 6. С. 436–449.
216. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. Київ : ТЗОВ «Простір М», 2005. 599 с.
217. Літописний Возв'язель: дослідження 1988–2008 рр. Київ, 2008. 112 с.
218. Логвин Г. Н. Архітектурний комплекс в Зимно. *Архітектурні пам'ятки : збірник наукових праць / за загальною редакцією С. Я. Грабовського*. Київ : Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. С. 90–104.
219. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 463 с.
220. Логвин Г. Н. Луцький замок. *Культура и искусство Древней Руси : сборник статей в честь проф. М. К. Каргера*. Ленинград : Наука, 1967. С. 98–107.
221. Локайчук С. М. Терміни-словосполучення в сучасній археологічній науці. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. № 1 : Філологічні науки. Мовознавство. С. 71–76.
222. Лонгинов А. В. Червенские города. Варшава : в типографии Варшавского ученого округа, 1885. 368 с.

223. Лукомський Ю., Панишко С. Цегляна піч XIV–XV ст. у Володимирі-Волинському. *Наукові студії* : збірник наукових праць. Львів : Растр-7, 2011. Вип. 4. С. 268–279.
224. Луцьку 900 років : збірник документів і матеріалів. / упор. Н. О. Болдирева, Н. В. Галій, І. В. Колесник, М. Р. Миць та ін. Київ : Наукова думка, 1985. 303 с.
225. Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. Минск : Наука и техника, 1989. 159 с.
226. Ляска В. М. «...земля Божия и твоя и города твои...» : Всеволожская волость князя Владимира Васильковича (историко-археологическое исследование). *Rossica antiqua*. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. № 1. С. 3–54.
227. Мазур О., Терський С., Подоляка Т. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирями за княжої доби. *Княжа доба : історія і культура* : збірник статей. Львів, 2010. Вип. 3. С. 302–317.
228. Мазурик Ю. М. Вижівський замок XVI–XVII століття на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових статей. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 63–68.
229. Мазурик Ю. М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вижва на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових статей. Київ, 2006. Вип. 15. С. 183–186.
230. Мазурик Ю. М. Городище пізнього середньовіччя в смт. Рожище на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Вип. 16. Київ, 2007. С. 16–20.
231. Мазурик Ю. М. До питання етнічної належності казана XII–XIII століть з фондів Волинського краєзнавчого музею. *Волинський музей : історія і сучасність* : матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. Вип. 5. С. 116–119.

232. Мазурик Ю. М. Обстеження городищ доби пізнього середньовіччя басейну р. Липа на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2001. Вип. 10. С. 53–58.

233. Мазурик Ю. М., Златогорський О. Є. З історії с. Боровичі Маневичького району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина*: матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції / упоряд. Г. Бондаренко, упоряд. А. Силюк, уклад. П. Хомич. Луцьк: Волинське обласне товариство краєзнавців, 2004. С. 152–156.

234. Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Zamoszko-Wolynskie zeszyty muzeane: Zamosцько-Волинські зошити*. Zamosz, 2003. Т. I. С. 45–60.

235. Мазурик Ю. М., Хомич П. М. Знахідка човна-довбанки на річці Стир на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ: Стародавній Світ, 2016. С. 22–24.

236. Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург: Университетская книга, 2001. 640 с.

237. Майоров А. В. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и неразрешенные вопросы. *Русин*. 2015. № 1 (39). С. 11–24.

238. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования на Волыни. *Археологические открытия 1982 года*. Москва: Наука, 1984. С. 291.

239. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования на территории Верхнего Замка в Луцке. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. Вип. II. С. 134–163.

240. Малевская М. В. Дворец в Верхнем замке Луцка XIV в. (по материалам археологических исследований). *Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппопортовские чтения*: тезисы доклада. Санкт-Петербург, 1999. С. 87–91.

241. Малевская М. В. Исследования в Луцком замке и в с. Зимно. *Археологические открытия 1986 года*. Москва : Наука, 1988. С. 305–307.
242. Малевская М. В. Исследования Луцкого замка. *Археологические открытия 1983 года*. Москва : Наука, 1985. С. 309.
243. Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва : Наука, 1969. Вып. 120 : Средневековая археология. С. 3–14.
244. Малевская М. В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII–XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва : Наука, 1971. Вып. 125 : Памятники славяно-русской археологии. С. 27–34.
245. Малевская М. В. К вопросу об археологических исследования на территории Верхнего Замка в Луцке. *Записки Института истории материальной культуры РАН*. Санкт-Петербург, 2009. № 4. С. 157–169.
246. Малевская М. В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века. *Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции*. Санкт-Петербург, 1997. С. 9–36.
247. Малевская М. В., Пескова А. А. Древнерусская Успенская церковь в Дорогобуже Волынском. *Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта)*. Санкт-Петербург, 1996. С. 57–60.
248. Малевская М. В., Шолохова Е. В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 года*. Москва : Наука, 1976. С. 354–355.
249. Малевская М., Шолохова Е. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1976 года*. Москва : Наука, 1977. С. 327–328.
250. Малков Ю. Г. О роли балканской художественной традиции в древнерусской живописи XIV в.: Некоторые аспекты творчества Феофана

Грека. *Древнерусское искусство : Монументальная живопись XI–XVII вв.* Москва : Наука, 1980. С. 35–60.

251. Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования : учеб. пособие. Москва : Высшая школа, 2002. 240 с.

252. Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів : Наша Батьківщина, 1939. 52 с.

253. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрели, самострел) VIII–XIV вв. *Археология СССР : Свод археологических источников.* Москва–Ленинград, 1966. Вып. Е1–36. 184 с.

254. Мердер А. И. Древности Луцка и его прошлое. Справка (с планом Луцка и 6 иллюстрациями). *Военно-исторический вестник.* 1910. № 9–10. С. 35–48.

255. Метельницький Р. Г. Дослідження первинного рельєфу старого Луцька. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк, 1998. С. 29–35.

256. Метельницький Р. Г. Топографія і літопис (про метаморфози русла Стиру і середньовічні греблі Луцька). *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк, 1998. С. 84–91.

257. Микитишин В. О. Військова справа в Україні у другій половині XIV – першій половині XV ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 – військова історія. Львів, 2003. 20 с.

258. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. Київ : Видавн. дім «Слово», 2007. 496 с.

259. Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів : Світ, 1991. 192 с.

260. Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в Хроніці Яна з Чарнкова. *Магістеріум.* 2004. Вип. 17 : Історичні студії. С. 92–97.

261. Мицько І. Князь Любарт та його родина. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. Вип. II. С. 43–52.

262. Мицько І. З. Як могли виглядати приміщення Острозької академії. *Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя»*. Острог, 1993. С. 112–114.

263. Могитич І. Р., Могитич Р. І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества X–XIV ст. *Археологія*. 1990. № 4. С. 56–68.

264. Могытыч Р. И. К вопросу о становлении школ строительства из брусчатого кирпича в Галицко-Волынской Руси XII–XIV веков. *Проблемы изучения древнерусского зодчества : по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.* Санкт-Петербург, 1996. С. 86–87.

265. Моление Даниила Заточника. *Повести Древней Руси XI–XII веков* / сост. Н. В. Понырко. Ленинград : Лениздат, 1983. С. 420–425.

266. Моргунов Ю. Ю. Фортификация Южной Руси X–XIII вв. : автореферат дис. ... доктора исторических наук : спец 07.00.06 – археология. Москва, 2007. 39 с.

267. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Киев : Наукова думка, 1990. 156 с.

268. Моця О. П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ : Інститут археології України НАН України, 1993. 159 с.

269. Моця О. П. Південноруські храми (розміщення, розміри, хронологія). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 127–133.

270. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі : темпи руху на «путях». *Археологія*. 2010. № 2. С. 30–41.

Музей археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Фонди Музею археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

271. 1711. Фото макету городища Вал.

272. Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. В. Охріменка. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 600 с.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України)

273. 1957/27 а. ф. е. 2985-2986. Каргер М. К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г. Ленинград, 1958, 19 с., 36 табл.

274. 1957/33. ф. е. 2965. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Ровенської обл. в 1957 р., 11 с.

275. 1958/37. ф. е. 3229-3230. Бондар І. В. Археологічні розкопки в місті Острозі 1958 р., 15 с.

276. 1959/33. ф. е. 3421. Каргер М. К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции в 1959 г., 13 с., 30 табл.

277. 1960/20. ф. е. 3478-3480. Раппопорт П. А. Работа на территории Украинской ССР по изучению крепостей в 1960 г. 41 арк., 54 фото.

278. 1967/15. ф. е. 4816. Кучера М. П. Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1967 р., 50 с., 2 табл., 8 кр.

279. 1968/24. ф. е. 5172. Кучера М. П. Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР та Луцького педінституту імені Лесі Українки у 1968 р., 81 с., 6 табл.

280. 1970/21. ф. е. 5683. Кучера М. П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1970 р., 50 с., 2 табл., 8 кр.

281. 1972/68. ф. е. 6207. Никольченко Ю. М. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1972 г. Ровно, 1973, 31 с.

282. 1975/55. ф. е. 7655. Раппопорт П. А. Отчет о работе Архитектурно-археологической экспедиции в 1975 г. во Владимире-Волынском, 16 с., 24 рис.

283. 1975/85. ф. е. 7711. Малевская-Малевиц М. В. Отчет о раскопках Любомльского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1975 г., 1976 г., 26 с., 41 табл.

284. 1975/132. ф. е. 7907. Кучінко М. М. Звіт про археологічні дослідження у Волинській області, 14 с.

285. 1976/142. ф. е. 8638-8639. Малевская М. В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛО ИА АН СССР в 1976 г., 24 с., 42 рис.

286. 1979/96. ф. е. 9370. Чайка Р. М. Звіт про розкопки ранньослов'янського загону Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції біля с. Старгород Сокальського району Львівської обл., с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл., Жорнів Дубнівського р-ну Ровенської обл., та у с. Деревляни Кам'янсько-Бугського р-ну Львівської обл., 9 с., 12 табл.

287. 1982/132. ф. е. 21065. Пескова А. А. Отчет о работе Владимиро-Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА АН СССР в 1983 г. в г. Владимире-Волынском и на городище у с. Городище близ с. Шепетовки Хмельницкой области, 15 с., іл.

288. 1983/116. ф. е. 20619. Пескова А. А. Отчет о работе Владимир-Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции в г. Владимире-Волынском в 1982 г., 12 с.

289. 1984/163. ф. е. 21490. Пескова А. А. Отчет о работе Владимир-Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии АН СССР в 1984 году в г. Владимире-Волынском, 26 с., іл.

290. 1986/130. ф. е. 22282. Івановський В. І., Шкоропад В. В. Звіт про роботу Західнобузького загону Волинської обласної госпдогвірної археологічної експедиції ІСН АН УРСР. Львів, 1986 р., 20 с., 9 табл.

291. 1986/135. ф. е. 22318. Малевская М. В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции Ленинградского

отделения Института археологии Академии наук СССР 1986 года. Ленинград, 1987, 24 с., іл.

292. 1986/157. ф. е. 22740. Терський В. С. Звіт про роботу по відкритому листу № 73/125 від 7 травня 1986 р. виданому молодшому н/співробітнику кандидату історичних наук Терському В. С., на право розкопок та розвідок в с. Пересопниці та Білеві Ровенської обл., в Бродівському районі Львівської обл., в зоні меліорації к-пу ім. Чапаєва, а також в Волинській обл. (Горохівському р-ні) для написання Зводу пам'яток археології, 12 с.

293. 1987/151. ф. е. 22675. Гупало В. Д. Отчет Волынской древнерусской экспедиции Института общественных наук АН УССР о результатах исследований в Киверцовском районе Волынской области (за сентябрь 1987 года), 27 с., 22 табл.

294. 1988/174. ф. е. 23224. Никитенко М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XV в. – Святогорского монастыря в с. Зимно Волынской обл. в 1988 г., 6 с., 50 рис.

295. 1988/225. ф. е. 26386. Пескова А. А. Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции 1988 года в с. Дорогобуж Гошанского района Ровенской обл., УССР, 13 с.

296. 1989/132. ф. е. 23572. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Ківерцівського р-ну Волинської обл. (літописний Чемерин та його околиця) в 1989 р., 18 с., 14 табл.

297. 1989/159. ф. е. 23610. Сайчук Б. Т. Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волынской обл. Луцк, 1990, 19 арк.

298. 1989 (1990)/246. ф. е. 23863. Могитич Р. Звіт про археологічні розвідки на пам'ятці архітектури XVI–XVIII ст. Корецькому замку (Волинь, Рівненська обл.), 8 с., 11 фото, 7 арк.

299. 1990/241. ф. е. 24347. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської області в 1990 році (розвідки в околиці Луцька, Перемиля та розкопки в ур. «Вали» біля

с. Борисковичі Горохівського р-ну та на ур. «Острів» біля с. Чемерин Ківерцівського р-ну – посадський район літописного міста Чемерин (1149 р. (X–XIV ст.). Львів, 1991, 25 арк.

300. 1996/59. ф. е. 26105. Гаврилюк В. П. Звіт про археологічні дослідження давньоруського Турійська 1996 р. Луцьк, 1997, 4 с.

301. 1996/62. ф. е. 26108. Кучінко М. М., Воскобойник Л. М. Звіт про археологічні роботи в м. Луцьку (Старе місто) в 1996 році. Луцьк, 1997, 10 арк., 29 табл.

302. 2001/116. ф. е. 27152. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятивної археологічної експедиції у 2001 році. Львів, 2002, 21 арк.

303. 2002/147. ф. е. 27488. Прищепя Б. А. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ і Рівненського державного гуманітарного університету у 2002 році. Рівне, 2003, 82 арк.

304. 2002–2003/240. ф. е. 28774. Шкоропад В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження проведені в 2002–2003 рр. на багат шаровій пам'ятці в с. Рованці Луцького району Волинської області в урочищі Гнідава, 41 с.

305. 2005/194. ф. е. 28512. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні розкопки в м. Корці у 2005 р. Рівне, 2006, 39 арк.

306. 2005. ф. е. 28340. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні дослідження Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України – Рівне» Інституту археології НАН України на території Рівненської області у 2004 р. Рівне, 2005, 32 с.

307. 2006/261. ф. е. 29032. Шкоропад В. В. Звіт про рятивні археологічні дослідження на території державного історико культурного заповідника м. Луцька по вул. Кафедральній, 23, 7 с., 7 рис., 20 фото, 4 креслення.

308. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Москва : Изд-во: АН СССР, 1951. 262 с.

309. Наукові записки з проблем волинезнавства : збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 45-річчю від дня народження С. Д. Панишка / упоряд. О. Є. Златогорський. Луцьк, 2008. Вип. 1. 450 с.

310. Нельговский Ю. А., Годованюк Е. М. Каменные замки Западной Украины XVI – первой половины XVII в. *Архитектурное наследие*. № 34. Москва : Стройиздат, 1986. С. 125–133.

311. Нікольченко Ю. М. Торговицький скарб. *Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею*. Рівне, 1996. Вип. 1. С. 38–44.

312. Нікольченко Ю. М., Головка О. В. Літописна Муравиця в археологічних дослідженнях. *Вісник Маріупольського державного університету*. Маріуполь, 2016. Вип. 15. Серія : Історія. Політологія. С. 45–56.

313. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / упор. В. Атаманенко; редактор Л. Винар. Острог, 2004. 384 с.

314. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель. С 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. Киев, 1905. 82 с.

315. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. / Состав. Н. Биляшевский. Варшава, 1898. 60 с.

316. Охріменко Г. В., Кучинко М. М., Кубицька Н. В. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. 246 с.

317. Панишко С. Д. Адміністративно-територіальна структура Волині литовського періоду. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. Вип. IV. С. 61–68.

318. Панишко С. Д. Археологічні дослідження давньоруського Каменя. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України* : науковий збірник. Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-й річниці Незалежності України, 810-й річниці першої писемної згадки м. Каменя-

Каширського та 100-й річниці від дня народження українського літературознавця Євгена Шабліовського. Луцьк, 2006. Вип. 20. С. 14–19.

319. Панишко С. Д. Археологічні пам'ятки, пов'язані з особою Ганни Монтовт. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* : матеріали наукової конф., присвяченої 100-річчю від дня народження І. К. Свешнікова. Рівне : Дятлик М. С., 2015. Вип. 13. Ч. 1. С. 186–189.

320. Панишко С. Д. Басейни малих річок як сільськогосподарська округа давньоруських феодальних міст Волині. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність)* : тези Міжнародної науково-практичної конф. Рівне, 1993. С. 70–71.

321. Панишко С. Д. Гончарне горно литовського періоду із Жидичина на Волині. *Наукові студії* : збірник наукових праць. Винники–Жешів–Львів : Априорі, 2015. Вип. 8 : Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. С. 375–386.

322. Панишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська. *Київська старовина*. 1997. № 5. С. 168–177.

323. Панишко С. Д. Економічні чинники у процесі формування території Волинської землі. *Літопис Волині*. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. Ч. 2. С. 30–40.

324. Панишко С. Д. Історичні реконструкції на основі матеріалів давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею. *Волинський музей. Історія і сучасність* : науковий збірник. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 358–359.

325. Панишко С. Д. Місце Арматнівського городища у класифікації укріплень П. О. Раппопорта. *«Археологія & Фортифікація України»* : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2015. С. 138–143.

326. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2016. Вип. 4 (21). С. 61–70.

327. Панишко С. Д. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк : Терен, 2011. Вип. 7. С. 323–327.

328. Панишко С. Д. Пізньосередньовічний кроннаг у с. Качин на Волинському Поліссі. *Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України* : Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. № 1. С. 193–199.

329. Панишко С. Д. Поїздка волинського князя Володимира Васильковича до Ногая у 1286 р. *Київська старовина*. 2007. № 2. С. 3–16.

330. Панишко С. Д. Природні чинники в історії Волині. *Волинський музей : історія і сучасність* : науковий збірник. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 358–359.

331. Панишко С. Д. Про зміни у технології приготування їжі на Волині у XIV ст. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 134–139.

332. Панишко С. Д. Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира. *Археологія і давня історія України*. Вип. 11 : Середньовічні міста Полісся. Київ, 2013. С. 114–126.

333. Панишко С. Д. Спроба реконструкції зовнішнього вигляду пізньосередньовічних укріплень «*motte and bailey*» на Волині за їх зовнішніми морфологічними ознаками. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 784 : Держава та армія. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 252–262.

334. Панишко С. Д. Технологічна «революція» XIV–XVI ст. на Волині. *Археологічні студії*. Київ–Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 337–346.

335. Панишко С. Д. Угровське князівство Данила Романовича. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів : ВМС, 2003. С. 58–65.

336. Панишко С. Д. Укріплення типу «*motte and bailey*» у смт. Ратне. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині*. Луцьк, 2012. Вип. 42. С. 24–27.
337. Панишко С. Д. Утворення Волинської землі та формування місцевої державної адміністрації. *Консерватизм і державотворення в Центрально-Східній Європі*. Луцьк–Люблін, 1997. С. 19–21.
338. Панишко С. Д. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський час. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. Вип. 7. С. 159–168.
339. Панишко С. Д. Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 58–64.
340. Панишко С. Д., Златогорський О. Є., Вашета М. П. Дослідження на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ–Луцьк : Волинські старожитності, 2013. С. 140.
341. Панишко С. Д., Панишко Г. Т. Роль Полісся у формуванні Волинської землі в давньоруський час. *Полісся : етнікос, традиції, культура*. Луцьк : Вежа, 1997. С. 17–27.
342. Панишко С., Остап'юк О. Дослідження ранньосередньовічного Любомля. *Zamoszko-Wolynskie zeszyty muzeane : Замосцько-Волинські зошити*. Zamosz, 2004. Т. II. С. 255–262.
343. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто, 1961. 788 с.
344. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. Луцьк : «Твердиня», 2008. 140 с.
345. Пашкевич Г., Мазурик Ю. Палеоетноботанічне дослідження матеріалів з розкопок городища XII–XIII ст. біля с. Новоугрузьке Любомльського району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рожичці і рожиченці в історії Волині та України : проблеми волинезнавства :*

матеріали XXIII обласної наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2007. Вип. 23. С. 221–223.

346. Пелецишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині. *Археологія*. 1991. № 1. С. 137–141.

347. Пескова А. А. Раскопки древнерусской церкви в г. Владимир-Волынский. *Археологические открытия 1984 года*. Москва : Наука, 1986. С. 291.

348. Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі. *Київська Русь : культура, традиції*. Київ : Наукова думка, 1982. С. 39–45.

349. Петраускас А. В. Бортництво сільського населення давньоруського часу на середньому подніпров'ї. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 38–42.

350. Петрович В. В. Історична топографія міста Володимира Х–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2003. 20 с.

351. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) : навч.-метод. посібник / ред. кол. : О. П. Моця (керівник), В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. Київ : ІЗМН, 1997. 180 с.

352. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава. *Археологія*. 1988. Вип. 61. С. 16–35.

353. Полное собрание русских летописей. Москва : Издательство восточной литературы, 1962. Том II : Ипатьевская летопись. 938 стлб.

354. Полное собрание русских летописей. Спб. : Типография императорской Академии Наук, 1888. Т. 3 : Новгородская летопись по Синодальному Харатейному списку. 490 с.

355. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : збірник наукових праць. Наукові

записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 110–112.

356. Пословська А. В. Археологічні джерела у дослідженнях мурованих замків Волині. *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 109 (6). С. 47–50.

357. Пословська А. В. Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел). *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць*. Вип. 133 (6). Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. С. 10–13.

358. Пословська А. В. Проблеми галицько-волинської спільності у XIII ст. у світлі археологічних джерел. *Літопис Волині*. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. Число 13. С. 44–49.

359. Пословська А. В. Процеси містоутворення на Волині в давньоруський час. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. № 7 (284). С. 142–147.

360. Пословська А. В. Розвиток Волині в ординський період (друга половина XIII – початок XIV ст.). *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. Budapest, 2015. III (11). Issue 67. P. 31–35.

361. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1626-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 26. Ст. 361.

362. Прищепя Б. Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких. *Археологія*. 2016. № 2. С. 110–118.

363. Прищепя Б. Основні результати археологічних досліджень Волинських міст епохи Київської Русі у 1991–2010 рр. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2012. Вип. 16. С. 162–182.

364. Прищепя Б. Слов'яно-руські фортеці IX–XIII ст. у Погоринні. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2006. Вип. 9. С. 105–112.

365. Прищепя Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині* : науковий збірник. Острог, 2011. Вип. 3. С. 104–113.

366. Прищепя Б., Славінський М., Хомич М. Поселення давньоруських металургів біля села Велика Клецька Корецького району. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2012. Вип. X. С. 170–173.

367. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне : ПП ДМ, 2011. 250 с.

368. Прищепя Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки* : тематичний збірник наукових праць. Київ, 1992. С. 119–128.

369. Прищепя Б. А. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя. *Архітектурна спадщина Волині*. Рівне : ПП ДМ, 2008. С. 23–28.

370. Прищепя Б. А. Погоринські міста X–XIII ст. Рівне : ПП Дятлик М., 2016. 297 с.

371. Прищепя Б. А. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами досліджень Жорнівського городища). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2009. Вип. 13. С. 59–66.

372. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. Рівне : Держ. ред.-вид. під-во, 1996. 248 с.

373. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище. Маріуполь : Рената, 2001. 80 с.

374. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Слов'яно-руські городища IX–XIII ст. в басейні р. Ікви. *Археологія Тернопільщини*. Тернопіль : Джура, 2003. С. 182–189.

375. Прищепа Б. А., Чекурков В. В. Перші археологічні розкопки в Корці. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ : Інститут археології НАН України, 2006. С. 318–320.
376. Пшеничний Ю. Археологічні дослідження в м. Дубно. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Київ–Луцьк : Волинські старожитності, 2013. С. 312–313.
377. Пшеничний Ю. Дубенський замок. Матеріали до характеристики добастіонного періоду. *Дубенський науковий вісник* : збірник наукових праць. Рівне : Дятлик М., 2017. Вип. 1. С. 29–43.
378. Пшеничний Ю. Л. Історична топографія Дубна і його округи в Х–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.04 – археологія. Київ, 2016. 20 с.
379. Равчук Г. Р. Острог і його околиці. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1960. 160 с.
380. Раппопорт П. А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII вв. *Советская археология.* 1962. № 2. С. 61–81.
381. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Ленинград : Издательство «Наука», 1967. № 140. 220 с.
382. Раппопорт П. А. Волынские башни. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Москва, 1952. № 31. С. 202–231.
383. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.* Москва, 1955. Вип. 57. С. 52–59.
384. Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII–XIV вв. *Swiatovit.* Warszawa, 1962. Т. 24. С. 619–627.
385. Раппопорт П. А. Раскопки церкви «Старая кафедра» во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 года.* Москва : Наука, 1976. С. 384–385.

386. Раппопорт П. А. «Старая кафедра» в окрестностях Владимира-Волынского. *Советская археология*. 1977. № 4. С. 253–266.

387. Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. Київ : Техніка, 2004. 192 с.

Рівненський обласний краєзнавчий музей

Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею

388. Доп. б/н. Отчет о работе археологической экспедиции музея в 1978 году. Муравица, 1979–1980, 14 с.

389. Доп. 17512. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1986 году. Ровно, 1986, 24 с.

390. Доп. 17535. Никольченко Ю. М. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1975 году. Ровно, 1977, 26 с.

391. Доп. 17537. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1981 году. Ровно, 1982, 14 с.

392. Доп. 17538. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1982 году. Ровно, 1983, 28 с.

393. Доп. 17539. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1983 году. Ровно, 1984, 24 с.

394. Доп. 17540. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 году. Ровно, 1985, 37 с.

395. Доп. 17541. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского обласного краеведческого музея в 1985 году. Ровно, 1986, 39 с.

396. Доп. 17542. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1987 году. Ровно, 1987, 24 с.

397. Доп. 17544. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1988 году. Ровно, 1989, 50 с.

398. Доп. 17545. Прищепя Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1989 году. Ровно, 1990, 30 с.

399. Доп. 17546. Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1990 году. Ровно, 1991, 33 с.
400. Доп. 17547. Прищепа Б. А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1991 р. Рівне, 1992, 31 с.
401. Доп. 26171. Звіт про роботу Погоринської археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КСУ та Рівненського краєзнавчого музею у 1998 р. Рівне, 1999, 51 с.
402. НД-20682. Прищепа Б. А. Науковий звіт про роботу Державного підприємства Рівненської філії Охоронної археологічної служби України у 2002–2003 рр., 88 с.
403. НД-22361. Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2006 р., 172 с.
404. НД-22940. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році; кер. Прищепа Б. А.; вик. Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л. [та ін.]. Рівне, 2008, 218 с.
405. НД-27346. Прищепа Б. А., Харковець Ю. І., Ткач В. В. Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2013 р., 122 с.
406. НД-27917. Прищепа Б. А., Харковець Ю. І., Войтюк О. П. Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2014 р., 109 с.
407. НД-28510/1-2. Пескова А. А. Отчет о работе отряда архитектурно-археологической экспедиции 1988 года в с. Дорогобуж Гощанского района Ровенской обл., УРСР. Ленинград, 1989, 25 с.
408. 24142. Терський В. С. Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р., 48 с.
409. Розов В. Українські грамоти. Том перший. XIV ст. і перша половина XV ст. Київ : Друкарня ВУАН, 1928. 268 с.
410. Руссов С. Волынские записки сочиненные Степаном Руссовым в Житомире. Санкт-Петербург : Императорская типография, 1809. 196 с.

411. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва : Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
412. Саввов Р. Карбування на Волині найдавніших монет Волинського князівства Литовського. *Львівські нумізматичні записки*. 2013. Ч. 10. С. 4–15.
413. Савицький В. Денарії Любарта-Дмитрія (1340–1384). *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 182–187.
414. Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва «мечів харалужних». *Український історичний журнал*. 1965. № 10. С. 123–125.
415. Садовник Т. Кахлі з села Шепель біля Луцька на Волині. Типологія і витоки, спроба каталогізації. *Волинський музей. Історія і сучасність* : науковий збірник. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року. Вип. 5. Луцьк, 2014. С. 200–203.
416. Садовник Т. Колекція кахлів у Волинському краєзнавчому музеї (загальний огляд) // *Волинський музей. Історія і сучасність* : науковий збірник. Луцьк, 2009. Вип. 4. С. 48–50.
417. Сайчук Б. Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку. *Велика Волинь : минуле і сучасне* : матеріали III міжнародної конференції. Житомир, 1993. С. 146–147.
418. Самоквасов Д. Археологические карты В. Б. Антоновича. *Синові України* : збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича (фототипне відтворення). Київ, 1993. Вип. 11. С. 55–70.
419. Самоквасов Д. Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Вольнская губерния. Санкт-Петербург, 1880. 203 с.
420. Свистящук В. Где ковались мечи харалужные? *Вечерний Донецк*. 1992. № 130–134, 136–139, 146.
421. Селезнев Ю. В. Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV веках. Воронеж : Центрально-Черноземное книжное издательство, 2013. 472 с.

422. Сидорук Т. Ратне в XVI – першій половині XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся : історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина* : матеріали XIII Волинської наук. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2004. С. 234–238.
423. Слово о полку Игореве – памятник XII века / Отв. ред. Д. С. Лихачев. Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1962. 432 с.
424. Соловьев С. М. Сочинения: в 18 кн. Кн. 1 : История России с древнейших времен. Т. 1–2. Москва : Голос, 1993. 768 с.
425. Сорока Ю. М. Волинська земля у писемних та археологічних джерелах (середина I тисячоліття – XIII століття). *Гілея : науковий вісник* : збірник наукових праць. Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 135 (8). С. 8–12.
426. Сорока Ю. М. Романів. Історичне минуле і сучасне українського села. Київ : ПАТ «Віпол» Сергійчук М. І., 2013. 243 с.
427. Стеллецький Б. Замок у Клевані. *Клеванський тракт*. 2012. № 11. 30 березня. С. 3.
428. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства імені Шевченка, 2011. Історичні джерела. Т. 10. 1074 с.
429. Строцень Л. Археологічні дослідження замків Тернопілля. *Волино-Подільські археологічні студії*. 2012. Вип. 3. С. 192–196.
430. Татищев В. Н. История российская с древнейшихъ временъ неусыпными трудами черезъ тридцать летъ собранная. Москва, 1773. Кн. 2. 536 с.
431. Теодорович Н. И. Волынь въ описании городовъ, местечекъ и сель. Почаевъ : Типография Почаево-Успенской лавры, 1903. Т. 5. Ковельський уездъ. 560 с.
432. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. Почаевъ : Типография Почаево-Успенской лавры, 1893. 529 с.

433. Терський В. С. Работы на городище летописной Пересопницы. *Археологические открытия 1983 года*. Москва : Наука, 1985. С. 364–365.
434. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ : Стародавній світ, 2014. 164 с.
435. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 108 с.
436. Терський С. В. Боярство Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави. *Військово-науковий вісник*. Львів : АСВ, 2009. Вип. 12. С. 232–241.
437. Терський С. В. Волинь часів великого князя Любарта Гедиміновича та Золота Орда: взаємовідносини за історичними та археологічними джерелами. *Старий Луцьк*. Луцьк, 2007. Вип. III. С. 16–27.
438. Терський С. В. Галицько-Волинська держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею). *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 2000. Вип. IX. С. 179–201.
439. Терський С. В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 380 с.
440. Терський С. В. Історія Луцька. Т. 1. Лучеськ X–XV ст. : монографія. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. 252 с.
441. Терський С. В. Княже місто Володимир : монографія. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
442. Терський С. В. Літописна Пересопниця у системі міст Східної Волині ординського періоду (сер. XIII–XIV ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 116–120.
443. Терський С. В. Новий погляд на історичну топографію Володимир-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 років. *Матеріали і*

дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2007. Вип. 11. С. 256–263.

444. Терський С. В. Оборонні укріплення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у Х–ХІІІ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2009. № 652 : Держава та армія. С. 14–19.

445. Терський С. В. Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2008. № 634 : Держава та армія. С. 8–17.

446. Терський С. В. Оборонний комплекс столиці Волинського князівства – міста Володимир. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2008. № 612 : Держава та армія. С. 14–22.

447. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 1993. Вип. 1. С. 41–67.

448. Терський С. В. Озброєння дружинника Х–ХІ ст. на волинських землях за археологічними джерелами. *Actes testantibus* : ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / відпов. редактор М. Литвин. Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20. С. 655–668.

449. Терський С. В. Олика: історичний нарис. Львів : Новий час, 2001. 69 с.

450. Терський С. В. Пересопниця: краєзнавчий нарис. Рівне : «Азалія», 2003. 160 с.

451. Терський С. В. Садиба вельможі в околиному городі княжого Володимира (за даними археологічних досліджень 1999–2000 рр.). *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2002. Том ССXLIV. С. 645–662.

452. Терський С. В. Формування фортифікацій Волинського князівства у XII – першій половині XIII ст. *Київська старовина*. 2010. № 5. С. 106–116.
453. Тесленко І. Де в Острозі знаходилась академія? *Острозька давнина*. 2014. Вип. 3. С. 192–216.
454. Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. *Советская археология*. 1961. № 3. С. 56–75.
455. Тимошенко Л. Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2008. Вип. XI–XII. С. 467–483.
456. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва : Государственное издательство Политической литературы, 1956. 477 с.
457. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской правды. Москва : Издательство Московского университета, 1953. 192 с.
458. Ткач В. Дубно в X–XIII століттях – спроба історичної реконструкції. *Над Іквою-рікою : літературно-мистецько-краєзнавчий альманах*. Дубно, 2007. С. 28–29.
459. Толочко А. П. Очерки начальной Руси. Киев-Санкт-Петербург : Лаурис, 2015. 336 с.
460. Толочко П. П. Волынское княжество. *История Украинской ССР*. Київ, 1981. Т. 1. С. 400–404.
461. Толочко П. П. Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв. *Древние славяне и Киевская Русь*. Київ, 1989. С. 115–124.
462. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. Киев : Наукова думка, 1989. 256 с.
463. Томашевський А. П. Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.06. Київ, 1993. 18 с.
464. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Київ : Наукова думка, 1990. 404 с.

465. Трегубова Т. А. Города Галицкой и Волынской земель. *Древнерусское градостроительство X–XV вв.* Москва : Стройиздат, 1993. С. 123–135.
466. Троневиц П. О. Луцкий замок. Луцьк : ДІКСОН, 2003. 198 с.
467. Труды XI Археологического съезда. Москва : Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. 816 с., іл.
468. Федорова Л. Стеллецький Борис Семенович – маловідомий діяч пам'яткоохоронного руху в Україні. *Краєзнавство.* 2011. № 2. С. 263–273.
469. Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* Lublin, 2014. Zeszyt 6. Daniel Romanowicz s yego czasy. S. 43–62.
470. Федорук А. Роль князів з династії Гедиміновичів у появі та використанні вогнепальної зброї в руських землях наприкінці XIV – першій половині XV ст. *Наукові записки. Історичні науки.* 2014. Вип. 20. С. 163–176.
471. Флиер А. Я. Древнерусские традиции в зодчестве Великого княжества Литовского в XV в. (на примере храмостроительной деятельности князей Острожских). *Архитектурное наследство.* Москва : Стройиздат, 1986. Вып. 34. С. 152–157.
472. Фотинский О. Дорогобуж Волынский. *Труды Общества исследователей Волыни.* Житомир : Типография М. Дененмана, 1902. Т. 1. С. 33–91.
473. Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1980. 243 с.
474. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок. *Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація».* Львів, 1993. Число 1. С. 33–37.
475. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Львів : накл. фонду «Учітеся, брати мої», 1935. 111 с.

476. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1937. Т. CLIV. С. 183–240.
477. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року : в 2-х. тт. Т. 1. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1984. 600 с.
478. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року : в 2-х. тт. Т. 2. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1986. 578 с.
479. Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у Х–ХІ ст. Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2009. 214 с.
480. Чайка Р. М. Дослідження літописного городища Всеволож. *Львівський археологічний вісник*. Львів, 1999. Випуск 1. С. 87–90.
481. Чайка Р. М. Літописне городище Всеволож на Західному Бугі. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів, 1996. С. 75–77.
482. Чайка Р. М. Работы у с. Литовеж на Буге. *Археологические открытия 1979 года*. Москва : Наука, 1980. С. 349–350.
483. Чекурков В. Археологічні дослідження культурних нашарувань литовсько-польської доби у місті Корці. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2012. С. 319–325.
484. Чекурков В. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 року. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині : науковий збірник*. Острог, 2011. Вип. 3. С. 114–121.
485. Чекурков В., Войтюк О. Археологічні джерела литовсько-польської доби за результатами розкопок Є. Пламеницької на території Кременецького замку в 1973–1975 рр. *Науковий вісник Національного музею історії України : збірник наукових праць : у 2 частинах*. Київ : Національний музей історії України, 2016. Вип. 1. Частина 1 / відп. ред. Б. К. Патриляк. С. 271–275.

486. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст.* / наук. ред. Ф. М. Шабульдо; упор. О. Д. Брайченко. Київ, 2003. С. 8–36.

487. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст. : автореферат дис. ... д-ра іст. наук : спец. 20.02.22 – військова історія. Львів, 2011. 36 с.

488. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. *Археологическая летопись Южной России.* 1904. № 4–5. С. 136–182.

489. Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть. *Actes testantibus* : ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / відпов. редактор М. Литвин. Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2011. Вип. 20. С. 784–808.

490. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський : «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. 158 с.

491. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на початку XX ст. Житомир : Волинь, 1998. 24 с.

492. Abramowicz A. Ceramika z Czermna nad Huczwą. *Archeologia Polski.* 1959. T. 4. Z. 1–2. S. 149–185.

493. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. Lwow : z drukarni instytutu stauropigiańskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. T. I. 207 s.

494. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. 265 s.: il.

495. Dutkiewicz J. Zamki warowne na Wołyniu. *Kalendarz Ziemi Wschodnich na r. 1935.* Warszawa, 1934. S. 227–233.

496. Fitzke J. Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Lucku. *Ziemia Wołyńska.* 1939. Roczn. 2. Nr. 67. S. 103.

497. Gorobets L. V., Kovalchuk O. M., Pshenichny Yu. L. Remains of fish and birds from Dubno castle (16th century, Rivne region, Ukraine). *Біологічні студії*. 2016. Т. 10. № 1. С. 111–122.

498. Gorobets L. V., Kovalchuk O. M., Pshenichny Yu. L., Veiber A. V. Animals in Kitchen Waste of Dubno Holy Transfiguration Monastery (Ukraine) from the Time of Its Construction (16th century AD). *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2017. Том. 15. С. 15–24.

499. Jana Długosza Kanonika Krakowskiego dzieła Polskich. T. IV. Ks. XI, XII. Kraków : «Czasu», 1869. 678 s.

500. Piotrowski M., Wołoszyn M. Czermino / Cherven – archaeological investigation of an early Rus' medieval town in Eastern Poland in 2010–2011. A preliminary report. *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012. P. 359–391.

501. Poznański M. Secrets of the Czerwień Towns. *Aerial studies of the early medieval settlement in Czermino. Academia Focus on Archeolog.* 2011. No. 1 (29). P. 20–23.

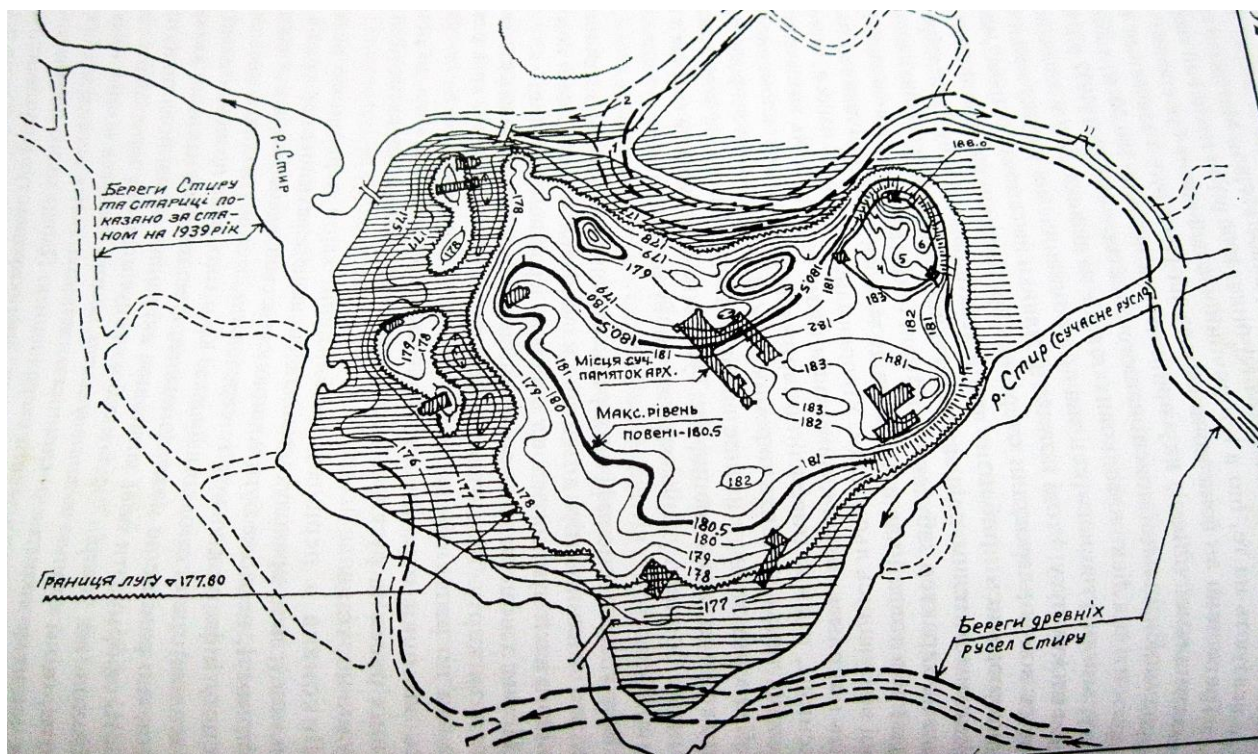
502. Rozwalka A. Clośa do dyskusji nad lokalizacją wczesnosredniowiecznego Uhruska. *Наукові студії : збірник наукових праць*. Львів : Вид-во «Растр-7», 2010. Вип. 3. С. 100–108.

503. Wartołowska Z. Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. *Światowit*. Warszawa, 1958. Т. XXII. 137 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дослідження первинного рельєфу старого Луцька

Джерело: Метельницький Р. Г. Дослідження первинного рельєфу старого Луцька. *Старий Луцьк*: науково-інформаційний збірник. Луцьк, 1998 р. С. 32.

Додаток Б
Реконструкція Кам'янця

Джерело: Башкоу А. А., Іоу А. В. Археологія старажынага Камянца. *Археологія і давня історія України*. Вип. 11. Середньовічні міста Полісся. Київ : ПП «Видавництво «Стародавній Світ», 2013. С. 6.

Додаток В

**Сучасний герб Шацька, створений на основі геральдичних матеріалів,
виявлених під час археологічних досліджень**

Джерело: Златогорський О. Є., Демедюк С. В. Звіт про результати наукових рятівних археологічних розкопок на території багаточарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад»). Луцьк, 2010. С. 168.

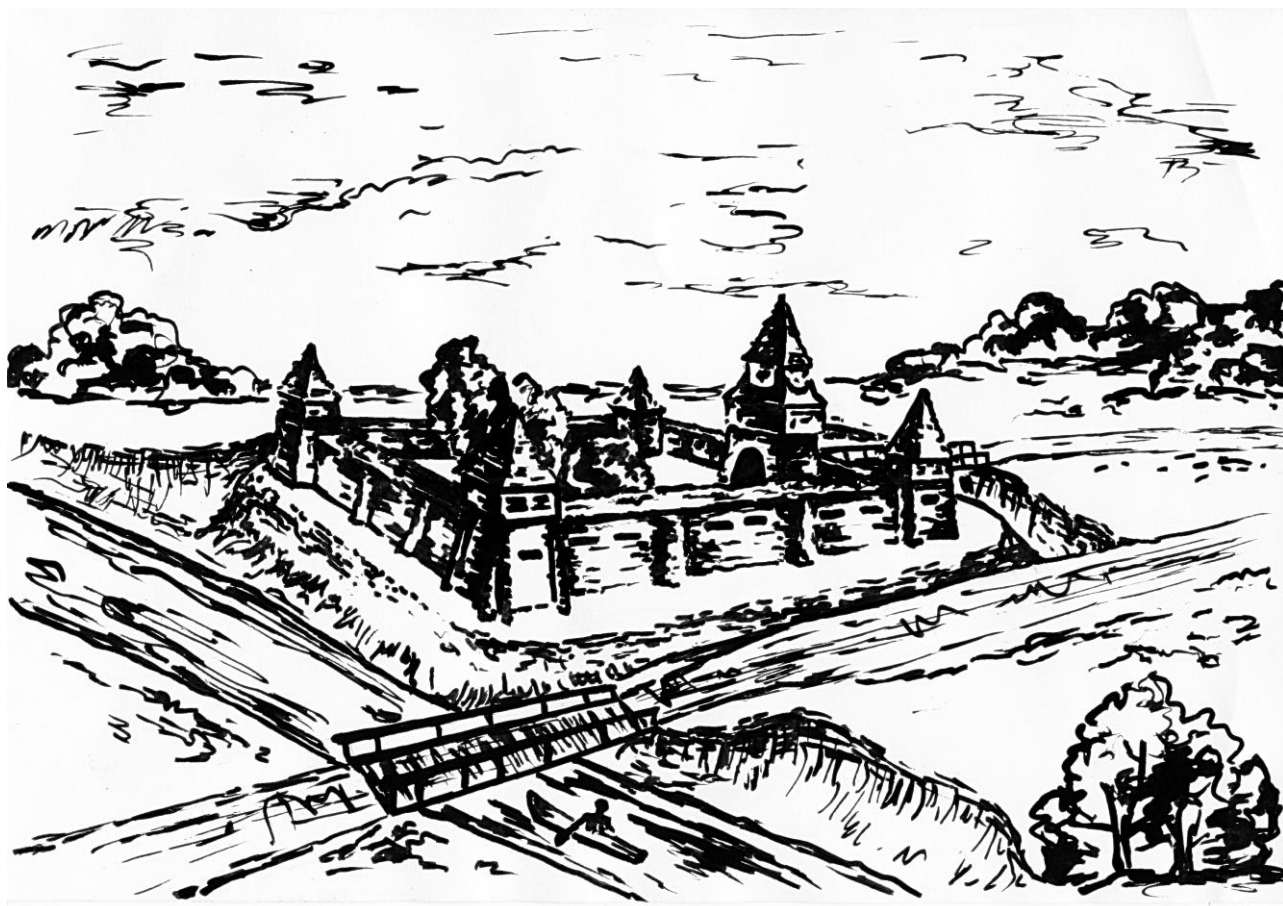
Додаток Д
Реконструкція давньоруського городища Вал у Надстир'ї

Джерело: Фонди Музею археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 1711. Фото макету городища Вал.

Додаток Е

Реконструкція с. Боровичі. Малюнок Т. Должко

Джерело: Мазурик Ю. М., Златогорський О. Є. З історії с. Боровичі Маневицького району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина* : матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції / упоряд. Г. Бондаренко, упоряд. А. Силюк, уклад. П. Хомич. Луцьк : Волинське обласне товариство краєзнавців, 2004. Луцьк, 2004. С. 155.

Додаток Ж
Колекція сопел з Жидичина

Джерело: КДФ-20933, КВ-91777. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Любомля 2008 р. С. 98

Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина. *Археологія*. 2010. № 2. С. 73.

Додаток 3

Піч для випалювання цегли у Володимирі-Волинському

Джерело: Панишко С. Д. Технологічна «революція» XIV–XVI ст. на Волині. *Археологічні студії*. Київ–Чернівці, 2014. Вип. 5. С. 341.

Додаток И
Скарб празьких грошів з Гіркої Полонки

Джерело: Златогорський О. Є., Баюк В. Г., Вашета М. П. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. I. С. 31

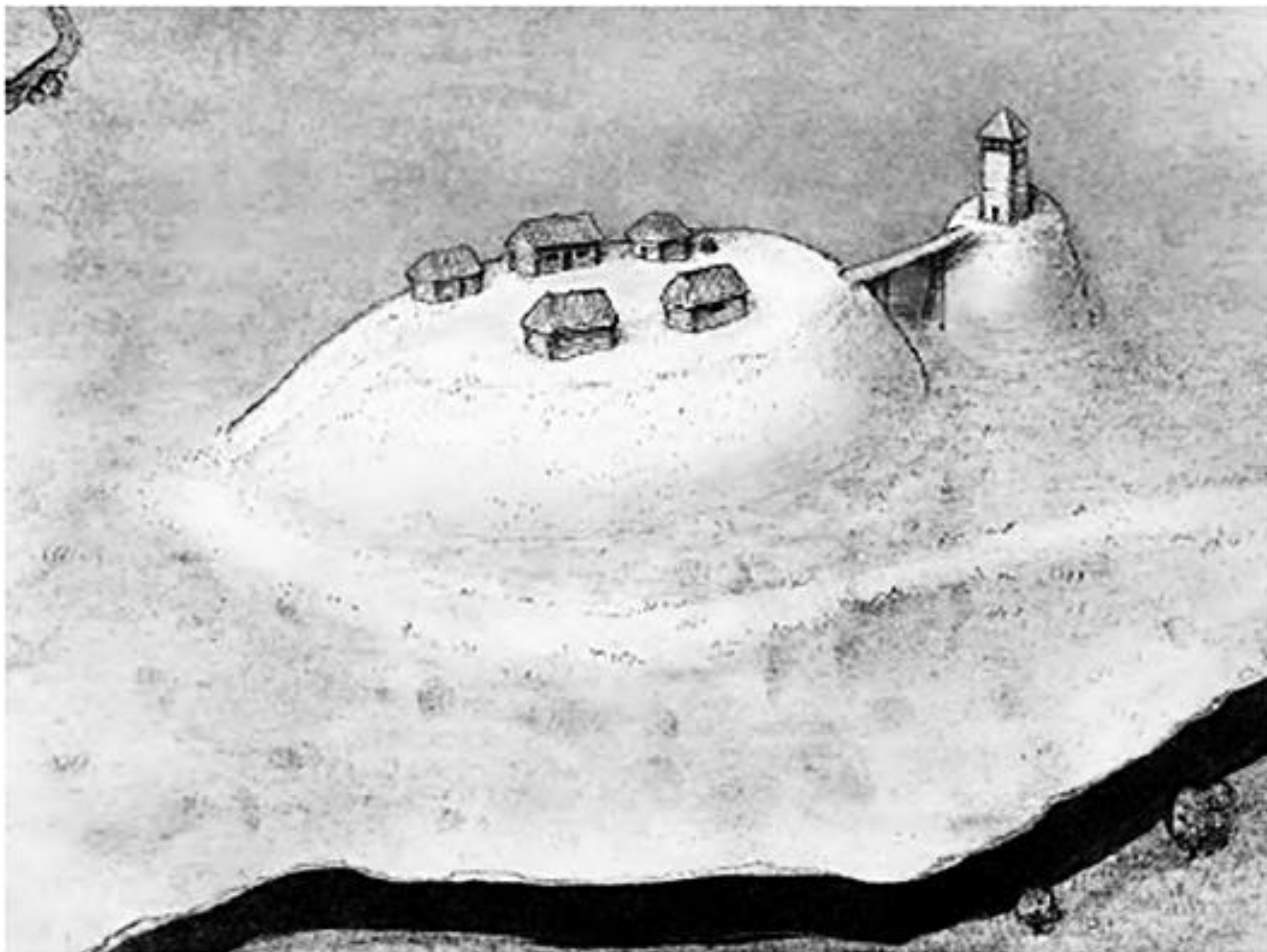
Додаток К
Графічна реконструкція споруди козацького часу

Джерело: Баюк В., Панікарський А. Споруда козацького часу з Волині : графічна реконструкція. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 124.

Додаток Л
Реконструкція зовнішнього вигляду замку у с. Фалемичі.

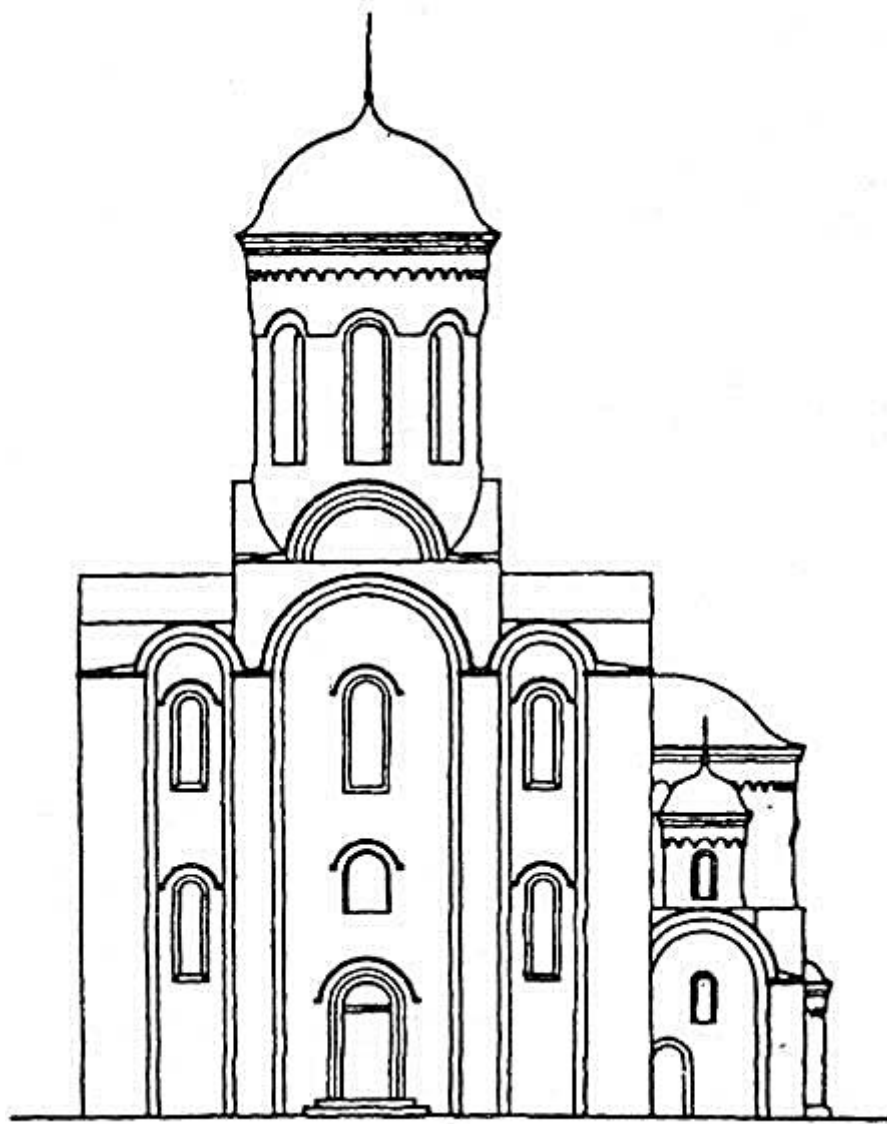
Рис. А. В. Панікарського

Джерело: Панишко С. Д. Спроба реконструкції зовнішнього вигляду пізньосередньовічних укріплень «motte and bailey» на Волині за їх зовнішніми морфологічними ознаками. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 784 : Держава та армія. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 256.

Додаток М

**Церква Івана Богослова у давньоруський час. Графічна реконструкція
Р. Г. Метельницького за матеріалами досліджень М. В. Малевської**

Джерело: Колосок Б. В. Луцьк – пам'ятка архітектури і містобудування : історико-архітектурний нарис. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. С. 50.

Додаток Н**Фрагмент фрескового розпису другої половини XIV ст. з церкви св. Іоана
Богослова**

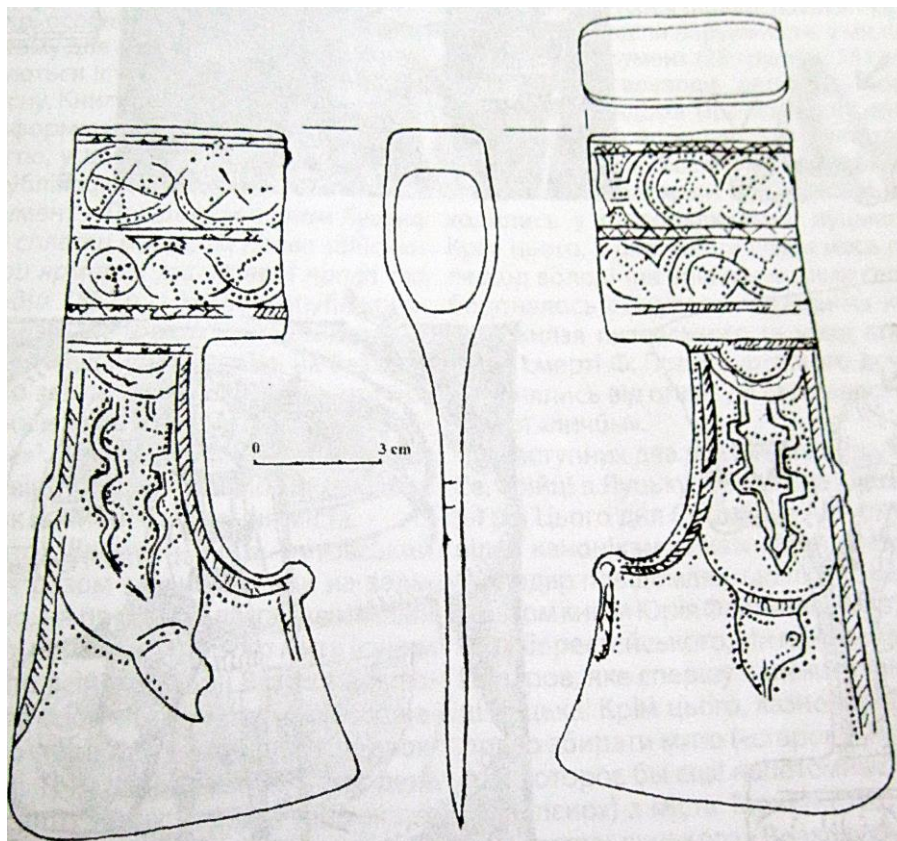
Джерело: Фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, ОМ-90. Фрагмент фрески. Лик Христа.

Малевская М. В. Исследования в Луцком замке и в с. Зимно. *Археологические открытия 1986 года*. Москва : Наука, 1988. С. 306.

Додаток П

Сокира, яку пов'язують з Луцьким з'їздом 1429 р.

Рис. М. Слатов, Є. Кусьнеж

Джерело: Фонди Волинського краєзнавчого музею. А-14909, КВ-82884.

Сокирка бойова, орнаментована. Кінець XIV – початок XV ст.

Бірюліна О., Кусьнеж Є. Парадна орнаментована сокира – свідок Луцького з'їзду 1429 р. *З'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 року* : III Міжнародна наукова, історико-краєзнавча конференція, присвячена 580-й річниці з'їзду. Упор. Г. Марчук. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. С. 39.

Додаток Р
Кахля із сюжетом «Кликун»

Джерело: Фонди Волинського краєзнавчого музею. ФЗ-1015, КВ-20803.
Фрагмент кахлі XVI ст.

Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ :
Мистецтво, 1968. С. 157.

Додаток С

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пословська А. В. Проблеми галицько-волинської спільності у XIII ст. у світлі археологічних джерел. Літопис Волині. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. Число 13. С. 44–49.
2. Пословська А. В. Процеси містоутворення на Волині в давньоруський час. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. № 7 (284). С. 142–147.
3. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 110–112.
4. Пословська А. В. Розвиток Волині в ординський період (друга половина XIII – початок XIV ст.). Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. Budapest, 2015. III (11). Issue 67. P. 31–35.
5. Пословська А. В. Археологічні джерела у дослідженнях мурованих замків Волині. Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. Київ : «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 109 (6). С. 47–50.
6. Пословська А. В. Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел). Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. Вип. 133 (6). Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. С. 10–13.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Пословська А. В. Волинь в контексті європейської історії XIV–XV ст. (за даними археологічних джерел). Україна в контексті Європейської історії :

матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 19–25.

8. Пословська А. В. Давня історія Волині за даними рукописних джерел. Молода наука Волині : пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р.) : у 3 т. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. Т. 2. С. 79–81.

9. Пословська А. В. Археологічні джерела у вивченні історії Волині XIV–XV ст. Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» (м. Луцьк, 22–23 травня 2014 р.). Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2014. Вип. X. С. 269–278.

10. Пословська А. В. Археологічні дослідження на Волині у XIX ст. Науковий діалог «Схід–Захід» : матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю : у 4-х частинах (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.). Дніпропетровськ : Видавництво «Інновація», 2014. Ч. 1. С. 143–145.

11. Пословська А. В. Розвиток сільського господарства на Волині в давньоруський час. Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.) : збірник наукових праць. Житомир : Полісся, 2014. С. 3–5.

12. Пословська А. В. Історія Волині римського часу за археологічними джерелами (аналіз української історіографії). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2015. Вип. 26. С. 258–260.

13. Пословська А. В. Ремесло на Волині в давньоруський час за даними археологічних джерел. Молода наука Волині : пріоритети та перспективи досліджень : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.) : у 3 т. Луцьк :

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. Т. 1. С. 103–105.

14. Пословська А. В. Археологічні джерела про боярські садиби XI–XVI ст. Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. Матеріали XI наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 930-й річниці першої писемної згадки про м. Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (м. Луцьк, 22 травня 2015 р.). Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2015. Вип. XI. С. 332–340.

15. Пословська А. В. Археологічні джерела у вирішенні дискусійних питань проблеми Червенських градів. Археологічні зошити з Пересопниці : збірник статей III наукового археологічного симпозиуму «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 2–3 жовтня 2015 р.). Пересопниця : О. Зень, 2015. С. 80–86.

16. Пословська А. В. Археологічні джерела XVI–XVII ст. з території Західної Волині. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею : збірник наукових праць. Рівне : Дятлик М., 2015. Вип. XIII. Частина 1. Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова. С. 181–185.

17. Пословська А. В. Історіографія проблеми просторового розвитку Володимира у X–XV ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України : науковий збірник. Матеріали 54 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.). Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 80–85.

18. Пословська А. В. Городища волинського типу. Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів (м. Луцьк, 17–18 травня

2016 р.) : у 3 т. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016. Т. 3. С. 160–162.

19. Пословська А. В. Археологічні дослідження В. Антоновича на Волині. Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : збірник матеріалів п'ятої Всеукраїнської студентської археологічної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 16–18 травня 2016 р.). Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2016. С. 25–29.

20. Пословська А. В. Участь Волинської обласної організації УТОПК у фінансуванні реставраційних робіт Костелу єзуїтів (за матеріалами ДАВО). Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. Матеріали XII наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 400-річчю кафедрального костелу Святих апостолів Петра і Павла (м. Луцьк, 27 травня 2016 р.). Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2016. Вип. XII. С. 367–372.

21. Пословська А. В. Охорона археологічних пам'яток на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). Волинський музейний вісник : науковий збірник. Луцьк, 2016. Вип. 8. С. 102–104.

22. Пословська А. В. Археологічні джерела про роль сільського господарства в економіці давньоруських міст Волині. Археологічні зошити з Пересопниці : збірник статей IV наукового археологічного симпозиуму «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 7–8 жовтня 2016 р.). Пересопниця : видавець Олег Зень, 2016. С. 94–98.

23. Пословська А. В. Обмін та торгівля у розвитку економічного комплексу давньоруської Волині. Хроніки Ладомерії : науковий збірник. Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» (м. Володимир-Волинський, 27 жовтня 2016 р.). Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2016. Вип. I. С. 44–47.

24. Пословська А. В. Городища-сховища як ознака розкладу общини. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник

матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р.). Луцьк, 2016. С. 252–254.

25. Пословська А. В. Торгівля у розвитку економічного комплексу Волині литовсько-польського періоду (за даними археологічних джерел). Наука III тисячоліття : пошуки, проблеми, перспективи розвитку : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р.) : збірник тез. Бердянськ : БДПУ, 2017. Ч. 1. С. 157–159.

26. Пословська А. В. Класифікація давньоруських городищ. Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник. Матеріали наукової конференції «Любартівські читання» (м. Луцьк, 26 травня 2017 р.). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2017. Вип. XIII. С. 74–78.

27. Пословська А. В. Вплив традицій святкування ювілеїв міст, археологів, визначних подій на історичні та археологічні дослідження Волині. Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Луцьк, 25 жовтня 2017 р.). Луцьк, 2017. С. 316–317.

28. Пословська А. В. Внесок Ю. В. Кухаренка у дослідження ранньосередньовічної історії Волині. *Lubelskie Studia Filologiczne : prace mlodych badaczy*. Lublin, 2018. S. 62–69.

Апробація результатів дисертації

1. Всеукраїнська наукова конференція «Україна в контексті Європейської історії» (м. Тернопіль, 25–28 березня 2014 р., заочна участь).
2. VIII Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2014 р., особиста участь);
3. X ювілейна наукова конференція «Любартівські читання», присвячена 585-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку (м. Луцьк, 22–23 травня 2014 р., особиста участь).

4. III Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю Науковий діалог «Схід–Захід» (м. Кам'янець-Подільський–м. Дніпропетровськ, 7 червня 2014 р., заочна участь).
5. VII Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р., заочна участь).
6. IV Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 10–11 грудня 2014 р., особиста участь).
7. IX Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р., особиста участь).
8. Наукова конференція «Любартівські читання», присвячена 930-й річниці першої писемної згадки про місто Луцьк та 30-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника в місті Луцьку (м. Луцьк, 22 травня 2015 р., особиста участь).
9. III науковий археологічний симпозіум «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 2–3 жовтня 2015 р., особиста участь).
10. Історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Ігоря Кириловича Свешнікова (м. Рівне – с. Пляшева – м. Дубно, 19–20 жовтня 2015 р., особиста участь).
11. 54 Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Прибужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України», присвяченій 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р., особиста участь).
12. V Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (до 75 річниці Рівненського державного гуманітарного університету) (м. Рівне, 9–10 грудня 2015 р., особиста участь).
13. Круглий стіл «Проблеми і перспективи волинської археології» (м. Луцьк, 21 січня 2016 р., особиста участь).

14. V Всеукраїнська студентська археологічна конференція «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 16–18 травня 2016 р., заочна участь).
15. X Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р., особиста участь).
16. Наукова конференція «Любартівські читання», присвячена 400-річчю кафедрального костелу Святих апостолів Петра і Павла (м. Луцьк, 27 травня 2016 р., особиста участь).
17. IV науковий археологічний симпозиум «Літописні міста давньоруської держави» (с. Пересопниця, 7–8 жовтня 2016 р., особиста участь).
18. I Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» (м. Володимир-Волинський, 27 жовтня 2016 р., особиста участь).
19. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 15 грудня 2016 р., особиста участь).
20. I Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку» (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р., заочна участь).
21. Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 25-річчю україністики в Університеті Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, 11 травня 2017 р., особиста участь).
22. Наукова конференція «Любартівські читання» (м. Луцьк, 26 травня 2017 р., особиста участь).
23. II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (м. Луцьк, 25 жовтня 2017 р., особиста участь).